

«ALIKHAN BOKEIKHAN UNIVERSITY» ББМ

ӘОЖ 81.373.46

Қолжазба құқығында

НЕСІПБАЙ АЙНҰР ШЫҢҒЫСХАНҚЫЗЫ

Қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктері

8D02303 – Филология

Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесші
Филология ғылымдарының докторы
Абикенова Г.Т.

Шетелдік ғылыми кеңесші
PhD доктор, профессор Нергис Бирай
(Түркия мемлекеті, Памуккале университеті)

Қазақстан Республикасы
Семей, 2025

МАЗМҰНЫ

АНЫҚТАМАЛАР.....	3
КІРІСПЕ.....	5
1 ТІЛДЕГІ БУДАН ҚҰБЫЛЫСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	12
1.1 Будан құбылысының тіл білімінде зерттелуі	12
1.2 Тілдегі будан құбылысының лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлары	19
1.3 Будан терминдердің құрамы және типологиясы	25
1-тарау бойынша түйін.....	37
2 ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БУДАН ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ.....	39
2.1 Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдер.....	39
2.2 Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдер.....	49
2.3 Будан терминжасамның аралас тәсілі	65
2- тарау бойынша түйін.....	73
3 ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БУДАН ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯДАҒЫ ОРНЫ.....	76
3.1 Ғылыми мәтіндердегі будан терминдердің функционалдық ерекшеліктері.....	76
3.2 Қазақ тіліндегі будан терминдердің медиакеңістіктегі қолданысы және ақпараттық-коммуникативтік қызметі.....	85
3.3 Будан терминдердің қолданылуындағы олқылықтар.....	91
3- тарау бойынша түйін.....	103
ҚОРЫТЫНДЫ.....	105
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	110
ҚОСЫМША А.....	118
ҚОСЫМША Ә.....	124

АНЫҚТАМАЛАР

Бұл диссертациялық жұмыста келесі терминдерге сәйкес анықтамалар қолданылған:

Аббревиация (лат. «ab» – бастапқыдан, «brevio» – қысқарту) – кірме сөзді қысқарту арқылы жаңа сөз жасау.

Агглютинация (лат. «agglutination» – жалғау) – түбірге немесе негізгі стандартты аффикс жалғау арқылы сөз бен сөзтұлға тудыратын әдіс. Бұл мағынада (морфемалардың қосылу тәсілі ретінде) агглютинация фузияға қарама қарсы қойылады. Аффикстер белгілі бір иерархиялық жүйемен жалғанады. Аффикстердің дыбыстық варианттары сингармонизм нәтижесінде пайда болады.

Акроним (грек. «akros» – бастапқы, бірінші, «onyma» – ат, атау) – сөз тіркесінің немесе есімнің бастапқы әріптерін алып, есте сақтауға және айтылуға оңай жаңа сөз жасау арқылы жасалған сөз.

Будан сөз (гибрид лат. «hibridia» – аралас) – жартылай калька; әр тілді элементтен тұратын сөз. Гибрид сөздердің түп негізі кірмелік, қазіргі тіл білімінде шеттілдік лексиканың ана тіл жүйесіне кірігіп, интеграциялануы ретінде түсіндіріледі.

Будан (гибридтену) құбылысы бұл терминді академик Н.Я. Марр енгізген лингвистикалық гибридтену құбылысы тілді байытуға ықпал етеді және жеке сөздердің семантикасы, олардың сөзжасамдық және лексикалық қатарлары мен аралас гибридті типтегі лексемалар арасындағы жаңа тұрақты байланыстарды қалыптастыруға жол ашады

Будан (гибридтік) аталым – элементтері әртүрлі тілдерден алынған сөз.

Будан термин – бұл екі тілдің компоненттерін қамтитын кірме және автохтонды элементтердің бірігуінен туындайтын термин.

Будан (гибридті) сөзжасам – әртүрлі сөзжасамдық механизмдердің өзара әрекеттесуінің нәтижесі.

Варваризм (грек. «barbarous» – бөгде, жатжерлік; ағыл. «barbarism») – тілді пайдаланушылардың тілінде ұдайы қолданылатын, алайда тілдің лексикалық құрамына енбеген, фонетикалық тұрғыдан бейімделмеген, тілді пайдаланушылар бөгде сөз деп танитын, өзге тіл сөзі немесе сөз тіркесі.

Графодериватив – құрылымдық жағынан да, мағыналық жағынан да сөзден ауқымдырақ сөйлеу бірлігі.

Деривация (лат. «derivatio» – жасалу) – бастапқы тіл бірліктерінен басқа туынды тіл бірліктерін (дериваттарды) жасау.

Дериват будан терминдер – синтетикалық жолмен жасалған будан терминдер.

Дефиниция (лат. «definitio» – анықтау) – 1) белгілі термин не сөз арқылы бейтаныс терминнің, не сөздің мағынасын ашу (номиналды дефиниция), немесе контекстке мағынасы түсінікті сөздерді енгізу (контекстуалды дефиниция); 2) зерттелетін нысанның сипатын ашу.

Жартылай калька (фр. «calque» – көшірме) – құрамдас сөздердің бір бөлігін дәлме-дәл аударып, ал екінші бөлігін түпнұсқа қалпында сақтап жасау тәсілі.

Кірме (ағыл. «borrowing, loan-word») – 1. Бір тіл единицаларының басқа тілге ену үдерісі. 2. Нақты бір тілге екінші тілден енген сөздер, сөз тудырушы қосымшалар және құрылымдар.

Ксенизм (грек. «ksenos» – бөтен) – жаңа кірме сөздер, өзге елдердің тұрмысын білдіретін сөздер: *кампо* – «дәстүрлі жапон медицинасы», *лит* – «литвалық валюта».

Контаминант термин (ағылш. «blend word or blends, portmanteau words», орыс. «акроним, контаминант, телескоп») – бір сөздің басқы бөлігі мен екінші сөздің соңғы бөлігінің бірігуі арқылы жасалған термин.

Композит термин – толық мағыналы сөздердің немесе терминбөлшектердің бірігуі арқылы жасалып, біртұтас ғылыми немесе техникалық ұғымды білдіретін күрделі термин.

Компонент (лат. «componens» – құраушы) – қандай да бір заттың, нәрсенің құрамдас бөлігі.

Латын негізді термин – латын негізіне ұлттық тіл қосымшасы жалғанып жасалған термин.

Лексикография (грек. «lexicos» – сөзге қатысы бар және «grapho» – жазамын) – сөздік құрастырудың практикасы және теориясымен айналысатын тіл білімінің бір бөлімі.

Лингвоэкология – тіл біліміндегі жаңа бағыт. Лингвоэкологияның қарастыратын мәселелері – ұлттық тілдің бүгінгі жағдайы мен тілдің дамуына оң немесе теріс ықпалын тигізетін қоршаған тілдік ортаның ластануы, тілдің қалыптасқан заңдылықтарының бұзылуы, ғылыми техникалық төңкерістер дәуіріндегі тілдің техникалануы, лингвистикалық негилизммен күрес, т.б.

Морфологиялық бейімделу – қабылдаушы тілдің грамматикалық формалары, қосымшалардың жалғануы қабілетін, қабылдаушы тіл жүйесінің грамматикалық заңдылықтарына бағынуы.

Реципиент (лат. «recipiens» – алушы) – ақпаратты алушы, сіңіруші, пайдаланушы.

Субстрат (лат. «sub» – астыңғы, «stratum» – қабат, қатпар) – екі тілдің тоғысуы кезінде жеңген тілдің құрамында сақталып қалған жеңілген тілдің іздері.

Экзотизм (грек. «exoticos» – бөгде, шетжерлік, ағыл. «exotism») – басқа тілден енген және сөйлеуге айрықша бояу үстеу үшін пайдаланылатын сөз немесе сөз тіркес.

Эндогенді құрамбөлік – будан терминнің төлтілдік немесе бейімделген сыңары.

Экзогенді құрамбөлік – будан терминнің шеттілдік кірме сөзден болған сыңары.

КІРІСПЕ

Зерттеудің жалпы сипаттамасы. Қазіргі тілімізде бір бөлшегі кірме сөз екінші бөлшегі төлтілдік элементтен тұратын жаңа атаулар мен терминдер саны күрт көбейді. Мұндай түзілімдер ғылыми мәтіндерде, бұқаралық ақпарат құралдарында, жарнамаларда, жалпы тілдік қатынаста жиі пайдаланылатын болды. Будан (гибрид) сөздер деп аталатын мұндай түзілімдер тіл-тілдің бәрінде дерлік кездеседі.

Лингвистикадағы будан (гибридтену) құбылысы атауы жаратылыстану ғылымдарындағы «будандастыру» терминінен бастау алады. Тіл білімінде аталған құбылыс тілдің әртүрлі деңгейлерінде орын алады. Қазіргі лингвистикалық зерттеулерде «гибрид тілдер», «гибрид аталымдар», «гибридтену», «гибридтік сөзжасам», «будан (гибрид) сөздер», «будан (гибрид) терминдер», «будан құбылысы» деген терминдер кең таралуда. Гибридтік құбылысты зерттеушілер будан қолданыстарды тіл деңгейлеріне сәйкес, фонетикалық, лексикалық деңгейде және мәтін деңгейіндегі будандар деп бөліп қарастырады. Кейінгі жылдары будан құбылысы әсіресе терминжасам саласында кең таралған. Тілдегі будан түзілімдердің ең көп бөлігі терминдер болып табылады.

Қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктері, жасалу жолдары мен типологиясы, олардың қазақ тілінің термин жүйесінен алатын орны, функционалдық сипаты зерттелмеген. Қазіргі уақытта тіліміздегі будан терминдердің теориялық негізін қалыптастыру, деривациялық модельдерін айқындау, сонымен қатар қолданылуындағы кемшіліктерді анықтау мәселелері арнайы зерттеуді қажет етеді.

Зерттеудің өзектілігі. Тілдің түрлі деңгейлерінде шет тілдік бірліктердің енуі туралы тіл білімінде бұрыннан айтылып жүргенімен, кейінгі жылдары бұл құбылыстың қазақ тілінде қарқынды дамуы байқалады. Себебі, ғылым мен техниканың, саясат пен экономиканың дамуы тілге де әсер етпей қоймайтыны белгілі. Бұл өзгерістер алдымен, тілдің лексикалық жүйесінде орын алады. Ғылым мен техниканың, ақпараттық технологиялардың дамуы және қоғамдағы саяси экономикалық, мәдени өзгерістер, интеграциялық үдерістер шеттілдік кірме сөздер санының қауырт өсуі мен жаңа атаулардың көбеюіне әкелді. Олардың қатарының көбейе түсуі тіліміздің сөздік қорын, терминологиялық қорды байытатыны сөзсіз. Қазіргі тіліміздегі шетел тілі сөздерінен жасалған будан сөздердің пайда болуы мен қолданылу аясы негізінен терминология мен медиакеңістік болып табылады.

Ш. Құрманбайұлының: «Кез келген тілдің лексикалық жүйесіндегі «будандардың» саны көп және үнемі өсіп келеді. Сол себепті бұл мәселе лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты зерттеліп, мұндай сөздердің тілдік табиғаты ашылмаса, онда сөзжасам, терминжасам үлгілері мен тәсілдері де толық айқындалып, олардың түр-тұлғасы бір-бірінен айқын ажыратылған деп тұжырымдау да қиынға соғады» [1, б.772], – деп атап көрсетеді.

Бүгінгі күні өзектілігі артып отырған осындай мәселелер қатарына ағылшын және басқа да шетел тілдерінен енген кірме сөздерден жасалған будан

терминдердің тілімізде өте көп мөлшерде қолданысқа енуін жатқызуға болады. Бұдан терминдердің қолданылуындағы олқылықтар, олардың құрамындағы шеттілдік кірме сөздердің уәжсіз қолданылуы, яғни тілімізде баламасы бола тұра аударылмай жұмсалыуы, оларды қолдануда бірізділіктің болмауы сияқты мәселелер тілімізде көп ұшырасады. Бұдан терминдердің лингвистикалық табиғатын кешенді зерттеу ұлттық терминологияны жетілдіруге, қазақ тілінің ғылыми әлеуетін нығайтуға және жаңа ұғымдар атауларын ұлт тіліне бейімдеудің тиімді тәсілдерін ұсынуға мүмкіндік береді, ұлттық терминқорды жаңа үлгідегі терминдермен байытуға, терминологиялық жүйені реттеуге және жаңа терминдерді бейімдеудің тиімді тәсілдерін айқындауға септігін тигізеді. Сондықтан тілімізде қолданылып жүрген бұдан терминдердің жасалу жолдары мен лингвистикалық және функционалдық ерекшеліктері теориялық және практикалық тұрғыда зерттеуді қажет етеді. Тіліміздегі бұдан терминдерді зерттеу олардың ұлттық терминологиялық жүйедегі орнын анықтап қана қоймай, тілдің дамуы мен ғылыми әлеуетін нығайту үшін де аса маңызды.

Бұдан терминдердің жасалу жолдарын, мағыналық және құрылымдық ерекшеліктерін зерделеп, төл тіліміздің заңдылықтарына сай игерілуін, грамматикалық және әдеби нормаларға сай қолданылуын, функционалды-семантикалық ерекшеліктерін қарастыру зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Зерттеудің дереккөздері. Диссертациялық зерттеудің материалдық базасы қазақ тіліндегі медиамәтіндерден, «Termincom.kz» ұлттық терминологиялық базасынан, салалық терминологиялық сөздіктер және ғылыми мәтіндерден алынған 2000-дай бұдан терминдерді қамтиды.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Лингвистикадағы бұдан құбылысын зерттеушілер ретінде славян тілдеріндегі, әсіресе украин, поляк және чех тілдерінің гибриді сөзжасамын кеңінен зерттеген Н.Ф. Клименко, Е.А. Карпиловка, Л.В. Кислюк, Д.Баттлер, Дж. Обара, С. Вархол және т.б. ғалымдардың еңбектерін атауға болады. Аталған зерттеулерде лингвистикалық бұдан құбылысы тілді байытуға ықпал етеді және жеке сөздердің семантикасы, олардың сөзжасамдық және лексикалық қатарлары мен аралас гибриді типтегі лексемалар арасындағы жаңа тұрақты байланыстарды қалыптастыруға жол ашады» деп есептейді.

Тілдегі бұдан құбылысы туралы орыс тіл білімінде Н.С. Авилова, В.В. Виноградов, В.В. Акуленко, В.П. Григорьев, Е.А.Земская, В.Г.Костомаров, В.В. Лопатин, В.П. Даниленко, Д.С.Лотте, Г.С. Онуфриенко, Ф.А. Никитина, т.б. ғалымдардың зерттеулерінде кездеседі.

О. С. Ахманова бұдан сөздерді «көп тілді элементтерден тұратын сөз» [2, с.98], – деп анықтайды.

Ж. Марузо бұдан аталымдарды «элементтері әртүрлі тілдерден алынған сөз» [3, б.68], – деп түсіндіреді. Л.А. Фридман қабылдаушы тілде алынған негіздерден және лексемалардан алынған күрделі сөздер мен сөз тіркестерін бұдан деп санайды [4, б. 23].

Түрік тілінің бұдан лексикасы түрік ғалымдары Х. Кубра, Е. Тамтамиш [5], Х. Ширин [6] сияқты ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылады. Түрік лингвистері бұдан сөздерді «Hibrit sözcükler» немесе «Melez sözcükler» деп

атайды. Түрік тіліндегі будан түзілімдерді зерттеушілер мұндай тілдік бірліктердің синтетикалық және аналитикалық тәсілдер арқылы жасалатынын көрсетеді. Бұл бағыттағы зерттеулер қатарында Еркінай Тамтамиштың «Türk Dili Araştırmaları Yıllığı» журналындағы «Türkçede Hibrit (Melez) Sözcükler» атты еңбегін атауға болады. Аталған зерттеуде түрік тіліндегі будан түзілімдердің жасалу жолдары, қолданылу аясы зерттеледі. Ғалым бұл зерттеуінде түрік тіліндегі будан сөздерді эндогенді будан, экзогенді будан және үш сөзді будан атауларға жіктеп көрсетеді [5].

Қазақ тіліндегі будан сөздердің жасалу жолдары Б. Момынованың зерттеулерінде қарастырылады [7]. Ғалымның «Тілдегі гибрид сөздердің жасалуы және жаңа емле ережелеріндегі жазылу үлгілері» [8] атты мақаласында будан сөздерді құрамына қарай «қос сөз түріндегі, тіркес түріндегі, біріккен сөз, дара сөз түріндегі гибрид сөздер» деп 4 түрге жіктейді. Лингвистикалық будан құбылысын ғалым Б. Момынова «гибридтену» деп атаса, Ш. Құрманбайұлы, А. Ахметтің мақаласында «будан құбылысы» деп аталады [9].

Б. Момынова, Ү. Әнесованың «Қазақ тіліндегі гибридтік сөздер (массмедия материалдары негізінде)» атты зерттеуінде баспасөз тілінде кездестетін будан сөздер зерттеледі [10]. С. Құлмановтың «Қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуеті (сандық және сапалық көрсеткіштерді талдау)» тақырыбындағы ғылыми мақаласында будан терминдердің статистикалық көрсеткіштері ұсынылады [11].

Зерттеу нысаны. Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдер.

Зерттеу пәні. Қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктері.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің негізгі мақсаты – қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық табиғатын кешенді зерттеу арқылы олардың морфологиялық құрылымын, будан терминжасам тәсілдерін, сөзжасамдық модельдерін, функционалдық ерекшеліктерін, ұлттық терминологиялық қордан алатын орнын айқындау.

Осы мақсатқа байланысты төмендегі міндеттер белгіленді:

- лингвистикадағы будан құбылысын зерттеудің теориялық негіздерін айқындау;
- будан терминдер жасалуының лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларын саралап көрсету;
- будан терминдердің құрамындағы компоненттердің шығу негізіне қарай түрлерін анықтау, лексика-семантикалық тұрғыдан топтастыру;
- терминжасамдағы будан түзілімдерді компоненттік құрылымына, жасалу тәсілдеріне байланысты жіктеп, будан терминдердің сөзжасамдық моделдерін құру;
- будан терминдердің ғылыми мәтіндердегі қолданысын зерделеп, функционалдық қызметін айқындау;
- медиакеңістіктегі будан терминдік түзілімдердің ақпараттық-коммуникативтік қызметін саралау;
- қазақ тіліндегі будан түзілімдердің қазақ тілінің терминжүйесіндегі орнын айқындау.

Зерттеу әдістері. Диссертациялық жұмысты жазу барысында қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктерін, түрлерін анықтауда жалпы ғылыми зерттеу әдістері ретінде жинақтау, тұжырымдау, қорыту және жіктеу, интерпретация, сөздік дефиниция әдісі; будан түзілімдердің құрылымдық және сөзжасамдық ерекшеліктерін анықтауда сөзді морфемдік ұйымдастыру деңгейінде құрылымдық-семантикалық талдау, лингвистикалық модельдеу әдістері; будан терминдердің құрылымдық элементтерін және олардың қалыптасу заңдылықтарын анықтауда семантикалық талдау; ғылыми мәтінде, ауызекі сөйлеу тілінде қолданысын анықтау мақсатында салыстырмалы лингвистикалық талдау әдістері, сауалнама әдісі, статистикалық зерттеу әдістері; будан терминдердің электронды ресурстардағы және медиакөністіктегі қолданыс ерекшеліктерін айқындауда контент-талдау әдісі пайдаланылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Диссертацияда алғаш рет қазіргі қазақ тілінің терминологиялық жүйесіндегі будан терминдердің тілдік сипаты мен функционалдық ерекшеліктеріне кешенді лингвистикалық зерттеу жасалды:

1. Тіл біліміндегі будан құбылысын зерттеудің теориялық негіздері айқындалып, қазақ тіліндегі будан терминдер типологиясы, компоненттік құрылымы, лексика-семантикалық ерекшеліктері зерделенді.

2. Будан терминжасамның синтетикалық, аналитикалық және аралас тәсілдері анықталып, деривациялық модельдері құрылды; будан терминжасаушы өнімді және өнімсіз жұрнақтар анықталды; аналитикалық тәсіл арқылы будан терминжасауға қатысатын терминбөлшектер сараланды.

3. Ғылыми мәтіндердегі будан терминдердің функционалдық ерекшеліктері дәйектелді; бұқаралық ақпарат құралдарындағы будан терминдердің ақпараттық-коммуникативтік қызметі талданды; будан терминдердің қолданылуындағы олқылықтар сараланып, тіл тазалығына әсері, қазақ тілінің терминжүйесіндегі орны мен ұлттық терминқорды жаңа үлгідегі терминдермен байытуға қосатын үлесі айқындалды.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы. Қазақ тіліндегі неоклассикалық компоненті бар будан терминдердің жасалу жолдары мен деривациялық модельдерін айқындау, терминологиядағы будан аталымдардың лексика-семантикалық классификациясын жасау, будан терминдердің функционалдық ерекшеліктерін зерттеу арқылы қазақ тілінің терминологиясы, терминжасам, қазақ тілінің сөзжасамы, функционалды лингвистика салаларының теориялық тұрғыдан толығына түсуіне өз дәрежесінде үлес қосады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы. Диссертация материалдарын, оның нәтижелері мен қорытындыларын жоғары оқу орындарында «Қазақ терминологиясы», «Терминжасам мәселелері», «Қазақ тілінің сөзжасамы» пәндерін оқытуда және оқу құралдарын әзірлеуде қолдануға болады. Сондай-ақ зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі будан терминдерді лингвистиканың жаңа бағыттары бойынша болашақ зерттеулерге мұрындық болады деп ойлаймыз.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі ретінде лингвистикадағы будан құбылысы және будан сөздердің жасалу жолдарына қатысты Л.А. Тарасова,

Е.Н. Ардаматская, Л.П. Крысин, Н.В. Перцов, Т.В. Попова, А.С. Пучинина сияқты шетелдік ғалымдардың және Ш. Құрманбайұлы, Б. Момынова, А. Көшекова, С.Құлманов т.б. отандық ғалымдардың теориялық тұжырымдары назарға алынды.

Тіл білімі ғылымындағы терминология саласы мен терминдердің зерттелуіне байланысты шетелдік ғалымдар: Е. Вюстер, Д.С. Лотте, Дж. Л. Остин, П.Оже, Л.Ж. Руссо, Р. Бутен-Кеснель, Г. Будин, А. Класс, С.Э. Райт, Г. Пихт, Дж. Драскау, Г. Фелбер, Р. Арнц, Г. Рондо, Дж.К. Сейгер, Дж. Рондо, Дж. Пирсон, Г. Сомерс, Г. Чобану, Э. Рэй, М.Т. Кабре, Д. Гуадек, Р. Дебюк, Д.Сейджедер, А.А. Реформатский, О.С. Ахманова, Р.А. Будагов, Б.Н. Головин, В.М. Лейчик, Н.В. Подольская, А.Суперанская және отандық терминтанушылар А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ө. Айтбаев, Ж. Аймауытұлы, С. Қожанов, Е.Омаров, Т.Шонанов, Н.Төреқұлов, Қ.Жұбанов, І. Кеңесбаев, Т. Жанұзақов, Ө. Қайдаров, Ш. Құрманбайұлы және т.б.ғалымдардың еңбектері де назарда болды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

– Будан терминдер – шеттілдік лексиканың ана тіл жүйесіне кірігіп, интеграциялануы арқылы жасалған терминдер.

– Будан терминдер құрамындағы компоненттерінің шығу негізіне қарай ағылшын – қазақ сөздерінен; грек, латын негізді сөздер – қазақ сөздері; француз, неміс сөздері – қазақ сөздерінен; орыс – қазақ сөздерінен жасалған будан терминдер деп жіктелді. Олардың басым бөлігі – грек, латын негізді будан терминдер. Компоненттік құрылымына байланысты бір компонентті, екі компонентті және көп компонентті будан терминдер деп жіктелді.

– Будан терминжасам тәсілдері синтетикалық, аналитикалық және аралас тәсілдер деп жіктелді. Қазақ тіліндегі будан терминдер жасалу жолдарына байланысты дериват будан терминдер, композит будан терминдер, аббревиат будан терминдер деген түрлерге бөлінді. Басым бөлігі – дериват, композит будан терминдер. Статистикалық зерттеу нәтижесі аббревиат будан терминдердің үлес салмағы аз екендігін көрсетті.

– Қазақ тілінде будан терминдердің «кірме тілдік негіз + төлтілдік жұрнақ»; «Префикс + түбір/ негіз»; «кірме түбір/негіз +төлтілдік түбір/негіз, «кірме қысқарған сөз + төлтілдік түбір негіз» сөзжасамдық моделдері кездеседі.

– Будан терминдердің ғылыми мәтіндердегі функционалдық сипатын зерттеуде номинативті, дефинициялық, сигнификаттық, танымдық функцияларымен қатар бағдарлау, жүйелеу, модельдеу, болжамдық функциялары анықталды.

– Медиакөңістіктегі будан терминдердің ақпараттық-коммуникативтік функциясы белгілі бір ғылым саласындағы ақпаратты дәл және түсінікті түрде жеткізуінен көрінеді және күрделі ұғымдарды немесе процестерді қысқа әрі нақты түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Будан терминдер мағыналары көп жағдайда ғылыми дәлдігімен, толымдылығымен, ақпараттылығымен ерекшеленеді.

– Қазақ тіліндегі будан терминдердің қолданылуында төлтілдік баламалары бола тұра шеттілдік сөздерді орынсыз қолдану; будан

терминдердің тым шұбалаңқы болып келуі; терминге қойылатын талаптардың бұзылуы; тілдік нормалардың сақталмауы, бірізділіктің болмауы сияқты бірқатар олқылықтар ұшырасады. Аталған кемшіліктерді жою тіл тазалығының сақталуына, ұлттық ғылым тілінің дамуына ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелерінің жариялануы мен мақұлданыуы.

Диссертацияның негізгі нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік басылымдарда, халықаралық ғылыми-теориялық және практикалық конференцияларда жарияланды. Оның ішінде Скопус (Scopus) мәліметтер базасында 1 мақала, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім беру сапасын қамтамасыз ету комитеті ұсынған тізімге енетін журналдарда 5 мақала, халықаралық ғылыми-теориялық және практикалық конференцияларда 3 мақала жарияланды:

– Ways of formation and structural features of hybrid terms in the tourism sphere in Kazakh language // Forum for Linguistic Studies, 7 (3) (2025) p. 779-789.

– Semantic and functional features of hybrid words in the modern Kazakh language // Scientific Herald of Uzhhorod University, Series «Physics». Issue 55, (2024) p. 147-154.

– Linguistic features of hybrid terms in modern Kazakh language // Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. –2022. – №2 (65). – Б. 42-152.

– Hybrid words in the language: hybridization process // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2022. – №2 (139). – Б. 122-127.

– Қазіргі қазақ тіліндегі будан атаулардың тілдік ерекшеліктері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2023. – №2 (143). – Б. 87-94.

– Penetration of borrowed hybrids into the Kazakh language // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2024. –№1.– Б. 284-295.

– Құрылыс және сәулет саласындағы будан атаулардың жасалу жолдары // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2024. – №3 (148). – Б. 95-105.

– English language hybrid words in the modern Kazakh language. // А.Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты және қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті ұйымдастырған қазақ тіл ғылымының көрнекті өкілі, белгілі ғалым, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Сейілбек Исаевтың туғанына 85 жыл толуына орай «Тілтанымдық мектеп» аясында өткен «Отандық тілтаным дамуының құрылымдық, коммуникативтік, антропоэзектік модустары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 21 сәуір, 2023. – Б. 281-286.

– Шеттілдік терминдерді игеру жолдары // ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., профессор, «Turk Dil Kongresi» қоғамының корреспондент мүшесі, ҚР еңбек сіңірген ғылым қайраткері, ҚР мемлекеттік сыйлығының, Ш.Уәлиханов

атындағы сыйлықтың иегері Р.Сыздықтың туғанына 100 жыл толуына арналған «Қазақ әдеби тілі және нормалардың қалыптануы: теориясы мен тәжірибесі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 8 қараша, 2024. – Б. 219-222.

– Будан сөздердің тіл тазалығына әсері // Шәкәрім университетінің 90 жылдық мерейтойына арналған «Шәкәрім оқулары – 2024» ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Семей, 15 қараша, 2024. – Б.175-179.

Зерттеу тақырыбына қатысты басқа да жарияланымдар:

– Будан терминдер сөздігі. (Г.Т.Әбікеновамен авторлық бірлестікте). Көмекші оқу құралы.– Семей, 2025. – 176 б. ISBN 978-601-80435-2-3.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Зерттеу жұмысының құрылымы кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен қосымшалардан тұрады. Зерттеу жұмысының көлемі қосымшаларсыз **117** бетті құрайды.

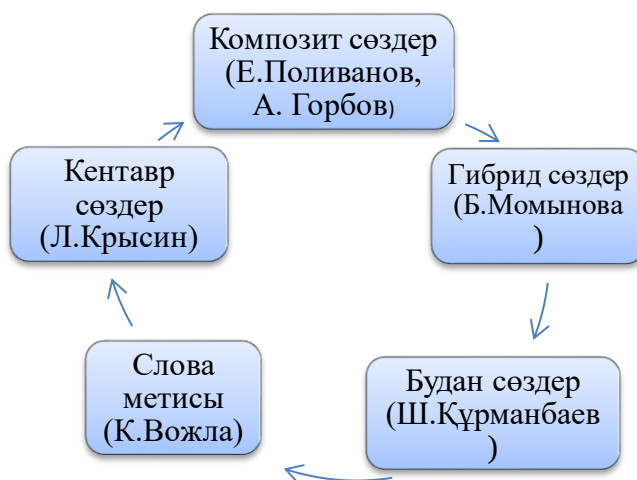
1 ТІЛДЕГІ БУДАН ҚҰБЫЛЫСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Будан құбылысының тіл білімінде зерттелуі

Бүгінгі жаһандану заманында білім мен ғылым, экономика, мәдениет, ақпараттық технологиялардың қарыштап дамуы, халықаралық байланыстардың нығаюы әсерінен қазақ тілінің сөздік қоры шетел сөздерімен толығуда. Кейде шеттілдік элементтер кірме сөз ретінде тілімізге еніп жатса, енді бірде сөзжасамдық әдістермен жаңа сөздер мен терминдердің жасалуына негіз болады. Тілдік зерттеулерде бір сыңары төл сөзден, екінші сыңары шеттілдік кірме сөзден болған күрделі сөздер, немесе будан түзілімдер сөзжасам жүйесінің дәстүрлі механизмдерінің теориясы мен практикасы аясында қарастырылады. Аталған тілдік бірліктер негізінен ғылыми және техникалық терминология саласында өнімді болуымен ерекшеленеді.

«Будан (гибрид) сөздер термині» негізінен лингвистикаға биология ғылымынан ауысқан. Биология ғылымында гибрид, будан термині (лат. «hibrida» – будан, қоспа) – генотипінде айырмашылығы бар екі организмді будандастырудан (шағылыстырудан) алынған жаңа организм деген мағынаны білдіреді. Қазіргі лингвистикада гибрид тіл, гибридтік сөзжасам, гибрид сөз, гибридтік аталымдар, гибрид терминдер, гибридтену құбылысы деген терминдер ұшырасады. Гибрид немесе будан аталымдар шеттілдік кірме сөз бен төл тілдік бірліктің бірігуі немесе қосарлануы, тіркесуі арқылы жасалады.

Тіл біліміндегі будан (гибрид) термині алғаш рет XVII ғасырдың орта шенінде француз ғалымы К.Вожланың «Француз тілі туралы жазбалары» атты зерттеуінде ұшырасады. Автор бұл еңбегінде будан аталымдар жөнінде: «Бұл сөздерде бір өзгешелік бар, өйткені олар жартылай латын тілінде, жартылай француз тілінде, екіншіден гибрид атаулар немесе метистер барлық тілдерде кездеседі» [12, б.273], – дейді.

Сурет 1 – Будан сөздердің түрліше аталуы

Зерттеуші ғалымдар будан сөздерге түрлі атаулар ұсынады. Е.Д. Поливанов және А.А. Горбов мұндай түзілімдерді «композит» деп атаса, Л.П. Крысин «кентавр» деген атауды ұсынады. С.Г. Апетян, Б. Момынова «гибрид сөздер», К. Вожла «метисы», Ш. Құрманбайұлы «будан сөздер» деп атайды (1-сурет). Будан құбылысы да қазақ тіл білімінде түрліше аталып жүр. Б. Момынова «гибридтену құбылысы» [8], – деп берсе, Ш. Құрманбайұлы ғылыми мақаласында «будан құбылысы» [9], – деп атайды. Біз Ш. Құрманбайұлы берген атау бойынша будан құбылысы деп атадық.

Лингвистикалық дереккөздерде будан (гибрид) түсінігіне біршама анықтамалар беріледі. О.С. Ахманованың редакциясымен шыққан «Лингвистикалық терминдер сөздігінде»

«1. Скрещенный, смешанный.

2. Составленный из генетически разнородных элементов. Гибридное слово. То же, что гибрид». Алайда «гибридизация» тілдік деңгейде «тілдерді будандастыру» [2, с.98], – деп түсіндіріледі.

Н. Г. Бабенко гибрид сөздерде сөздің сыртқы қабаты емес, сонымен қатар олардың мағынасы да будандастырылатынын айтады. Бұл жағдайда уәждеуші сөздердің импликациялық қана емес, сонымен қатар интенционалдық сипаты да өзгертінін дәйектейді [13].

Ғалым сөздерді морфемдік деңгейде қарастырады. Автор будан аталымдарды жасайтын жұрнақтардың кейбірі төл тілдік жұрнақтар, жартылай кірме жұрнақтар деп айтады [13, с.55].

Қазіргі уақытта шетелдік тіл білімінде будан түзілімдер біршама кеңірек зерттелген. Шетелдік тіл біліміндегі будан сөздер туралы зерттеулер қатарына қытай тіл біліміндегі кірме сөздер мен будан түзілістер туралы Қытай ғалымы Навотнаның 1967 жылы жарық көрген еңбегін атауға болады [14].

Б. Иоганның 1993 жылы жарияланған санскрит тілін зерттеген еңбегінде буддистердің тіліндегі будан сөздердің қолданысы талданады [15].

А.Уэйли қытай және моңғол әндері мәтініндегі будандастыру мәселесін зерттеп, кейбір моңғол сөздерінің қытай сөздерінің қатысуымен енгізілгенін және олардың дәстүрлі сөздерге жатпайтынын мәлімдейді [16, б.581].

1948 жылы неміс ғалымы П. Шах Пенсильваниядағы неміс тіліндегі будан комбинациялар туралы зерттеуінде алынған сөздермен будандастырылған формалар екі тіл арасындағы алғашқы әсердің нәтижесінде пайда болғанын айтады [17]. Тіл біліміндегі әртүрлі тілдер бойынша жүргізілген зерттеулерде будан сөз/құрылым кірме сөздер аясында қарастырылғаны байқалады. Түрік ғалымы Е. Тамтамиш мақаласында түрік тіліндегі будан түзілімдердің басқа тілдерден алынған сөздер көмегімен жасалатындығы анықталады. Ғалым еңбегінде: «Қытай тіліндегі моңғол сөздері тілге еніп, қытай сөздерімен тіркесе келгенде оны шетелдік сөздер ретінде қабылдауға болмайтыны сияқты, түрік тіліндегі гибридті құрылымдарды да кірме сөздермен тең қарауға болмайды. Будан сөздер тілдің құрылымына сәйкес дамиды және тілдердің өзара әрекеттесуі нәтижесінде будандастырылады, сондықтан бұл сөздерді шетелдік сөздер ретінде қабылдауға болмайды» [5, б. 255-256], – деген қорытындыға келеді.

Дж. Ширд «гибрид мәселесі талқыланбаса, сөзжасамдық процестің сипаттамасы толық деп санауға болмайды» [18, б.10],– деп есептейді. Түрік тіліндегі гибрид сөздер туралы түрік лингвисті Х. Шириннің мақаласы да назар аударарлық. Ғалымның зерттеу еңбегінде түрік тіліндегі ағылшын, француз, неміс, итальян тілдері сөздерімен түрік сөздерінің тіркесуінен жасалған будан сөздердің құрылымдық ерекшеліктері мен жасалу жолдары жан-жақты талданған [6].

Э. Хауген, К. Санчес-Стокхаммер, А. Августин, Г. Буй, М. Хюнинг, В. Флейшер, И. Барц, Дж. Хант, Дж. Шерлинг, В. Пульцини, К. Фуриасси, Ф.Р. Гонсалес, К. Хацитеодору, В. Каппатос, Т.К. Бхатия, В.К. Ричи, Н.Дж. Питерс, т.б. шетелдік лингвист ғалымдардың зерттеулерінде тілдегі будандастыру (гибридтену) құбылысы мен будан сөздер, сөздердің будандасу тәсілі қарастырылған. Э. Хаугеннің пікірінше, будан сөздер «төл тілдік және шетел тілі материалынан құрылған сөздер» [19, б.14], – деп анықталады. Кірме сөздер мәселелерін зерттей отырып, Э. Хауген сөздердің тілге толық морфологиялық және жартылай морфологиялық жолмен енетінін айтады.

Э. Хаугеннің пікірінше, гибридтік сөздер «төл тілдік және шетел тілі материалынан құрылған сөздер» ретінде анықталады.

Кірме сөздер мәселелерін зерттей отырып, Э. Хауген сөздердің тілге толық морфологиялық және жартылай морфологиялық жолмен енетінін айтады. Ғалым кірме сөздердің 3 түрін (Сурет 2) жіктеп көрсетеді: 1. Кірме сөздер (loanwords) – мағынасы мен айтылуы бірдей сөздер; 2. Калька сөздер (loanblends) – сөзбе-сөз аудару; 3. Семантикалық кірме сөздер (loanshifts) – кірме тілдің сөзінде шет тілдік сөз-эквивалентпен ұқсас жаңа мәннің пайда болуы [19]. Көрнекі түрде төмендегідей береміз:

Сурет 2 – Э. Хаугеннің кірме сөздер жіктелімі

Белгілі неміс лингвисті И. Барц будан сөздерді сөзжасамның қолданыстағы модельдеріне сәйкес автохтонды және кірме элементтерді біріктірудегі будандастыру процесінің нәтижесі деп түсіндіреді [20]. И. Барц

(2019), А. Августин (2019), К.Санчес – Стокхаммер (2018), В. Пульчини, К. Фуриасси, Ф.Р. Гонсалес (2020) будандастыруды мәдениет салаларында болатын құбылыс деп санайды. Бұл ғалымдардың пікірінше будан сөздер жеке сөздердің будандасуы негізінде пайда болады. Аталған ғалымдар будан сөздерді экзогендік элемент, яғни шеттілдік бірлік пен эндогендік элемент, яғни ұлттық тілдің лексикалық бірлігі біріктірілген сөздер деп анықтайды. Бұл зерттеулерде будан түзілімдердің жасалуы, кірме элементтердің тілге енуі мен игерілуі, фонетикалық, грамматикалық және семантикалық ерекшеліктері туралы сөз болады [21].

Ж. Марузо гибридтерді тек бір комбинаторлық түрмен шектейді. Мысалы, «әртүрлі тілдердің элементтерінен жасалған тілдік гибридтер: автомобиль – грек. «autos» – өзі және лат. «mobilis» – жылжымалы» [3]. Л.А. Фридман тілдегі ассимиляция құбылысы мен гибридтену құбылысын бірдей ұғым ретінде қарастырады [4]. В.М. Лейчик неміс тіліндегі будан тәсілімен жасалған сөздерді талдай келе, оларды халықтық этимологиямен байланыстырады [22].

Интернет коммуникацияның дамуына байланысты ауызша және жазбаша будан қолданыстар пайда болды. Лингвистикадағы аталған құбылыс ағылшын, француз, неміс тілдерінде жан жақты зерттелген. Әлемдік коммуникативті кеңістіктегі «әлемдік ағылшын тілі» деп аталатын ағылшын тілінің үстемдігі тілдердің будан формаларының пайда болуына себеп болды [23]. Егер негізінен «ірі» лингвистикалық формалардың (тілдік жүйелер мен дискурстың түрлері) будандасуы шетелдік лингвистердің назарын аударса, орыс тіл білімінде лингвистикалық жүйе ішіндегі жеке элементтер деңгейінде жүретін будандастырудың «кіші» формалары қарастырылады [24].

Л.А. Тарасованың еңбегінде будандастыру сөзжасамның дербес тәсілі ретінде зерттеледі [25]. Е.А. Ардамтаскаяның зерттеуінде будан түзілімдерге «кез келген фрагменттер мен контрактуралардан құрылған лексикалық бірліктер» [26, с.19] – деген түсінік беріледі.

Г.Н. Алиева мұндай тілдік бірліктерді сөзаралық бірігудің нәтижесі деп есептейді. Ғалымның түсіндіруінше, «бір сөздің аяғына басқа сөздің басы қойылады. Осылайша, өз мағынасына екі біріктіруші сөздің семантикасын біріктіретін, өз негізіне біріккен сөздер негізін қосатын ерекше түрдегі күрделі сөз пайда болады» [27, с.79].

«Жасанды» тілдік будандастыру процесін теориялық тұрғыдан қарастыра келе, Н.В. Перцов әдейі будандастырылған барлық сөздердің түрін «сөздің графикалық-орфографиялық формасын бұзу және ойнау принципіне негізделген сөзжасамның кездейсоқ тәсілі» [28, с.216], – деп таниды.

Т.В. Попова бұл құбылысты графодеривация деген терминмен атауды ұсынады, өйткені будан лингвокреациялық әдістердің негізінде «графикалық тілдік ойын әдістерін қолдана отырып жаңа сөздерді қалыптастыру тәсілі, ал бұл процестің нәтижесінде графодериваттар пайда болады» [29, с.230], – деп есептейді

А.С. Пучинина тілдегі будан құбылысын графикалық сөзжасам деп санайды, ал оның нәтижесі, графодериваттарды құрылымдық-семантикалық тұрғыдан ерекше бірлік ретінде сипаттайды [30, с.103]. Т.М. Шкапенко мен

С.С. Ваулинаның графодеривация процесінің сөзжасамға сәйкестігі немесе жақындығы туралы тұжырымдарға қарсы пікір білдіреді [31].

Осыған сәйкес лингвистикадағы будан құбылысы тілдің бірнеше деңгейлерінде жүзеге асады. Лексикалық деңгейдегі будан құбылысына шеттілдік сөздер мен төлтілдік түбір немесе қосымшаның будандасуы жатады. Графикалық деңгейдегі көрінісіне латын және кирилл емлесінің араласуын жатқызуға болады. Морфологиялық деңгейде шеттілдік морфемаларды қолданып сөзге жаңа грамматикалық категориялар беруді мысалға келтіре аламыз. Будан құбылысы синтаксистік деңгейде сөйлем құрылымының шет тілінің ережелеріне сәйкес рәсімделуі жатады. Тілдегі сөздердің шет тілі нормаларына сай жазылуын орфографиялық деңгейдегі будан құбылысына жатқызуға болады [31].

О.К. Ирисханованың пікірінше: «лингвистикалық будан құбылысы тіл деңгейлеріне байланысты фонетикалық (ассимиляция), лексикалық (сөздік), фразеологиялық (контаминация), мәтінаралық (интертекст, гипермәтін)» [32, с.33], – деп жіктеледі.

А.В. Кравченконың зерттеуінде будан құбылысының мәтіндік деңгейде жүзеге асуы қарастырылған [33].

Г.Н. Күзембаева [34], А.Р. Көшекова [35], Ж.К. Нұрмахова [36] сияқты ғалымдар қазақ тіліндегі будан сөздерді кірме сөздер мен төл тіліміздегі сөздердің будандасуы нәтижесінде пайда болған сөзжасамдық бірліктер ретінде қарастырып, сөздердің будандасу үдерісін сөзжасамдық тәсіл деп есептейді.

А.Р. Көшекова қазақ тіліндегі сөзжасамдық тәсілдердің бір түрі ретінде гибридтік (будан) сөзжасам тәсілін ұсынады. Ғалымның пікірінше будан сөздердің будан дериваттар, будан композиттер және будан контаминаттар деген түрлері бар. Ғалым будан сөздердің аталған түрлері ішінде будан дериваттардың жиі ұшырасатынын айтады. А.Р. Көшекovanың пікірінше, термин жасаудың өнімді тәсілдердің бірі будандастыру тәсілі болып табылады. Ғалым будан сөздерді жасауға қатысатын кірме сөздердің көбі ағылшын және орыс сөздері, ал аз ғана бөлігі түрік тілі сөздері деп есептейді [35].

Біздің зертеуіміздің нысаны будан терминдер болғандықтан, тіл біліміндегі терминология саласы мен термин сөздердің зерттелуіне тоқталып өту қажет деп есептейміз. Терминологияның негізі 1930 жылдары Вена қаласында жарық көрген Е. Вьюстердің ғылыми еңбегінде іргетасы қаланды [37].

Лингвистика ғылымында терминология саласының зерттелуіне О. Эсперсен [38], Е. Вьюстер [37], Д.С. Лотте [39], Дж. Л. Остин [40], П. Оге, Л. Дж. Руссо [41], Р. Бутин-Кеснель [42], А. Класс [43], С. Е. Райт, Г. Будин [44], Х. Фелбер [45], Х. Пичт, Дж. Драскау [46], Дж. Рондо [47], Дж. С. Сагер [48], А. Рей [49], Дж. Пирсон [50] және т.б. шетелдік ғалымдардың сіңірген еңбегі зор.

Қазақ терминологиясының қалыптасуы туралы ғалым О. Жұбаева «Қазақ тіліндегі терминжүйенің когнитивтік сипаты» атты мақаласында: «Қазақ тіл білімінде терминдері зерттеу мәселесі ХІХ ғасырда «Түркістан уәлаятының газеті», «Дала уәлаятының газеті», «Тәржіман» сияқты басылымдарда жарық көрген Д. Сұлтанғазин, Ж. Көпеев, А. Құрманбаев, Р. Дүйсенбаевтың

мақалаларында айтылады. Мысалы, Д. Сұлтанғазиннің «Біздің қазақ тілі туралы 5-6 ауыз сөз», «Түркі лұғатдары турада» атты мақалалары терминдер мәселесін көтерген алғашқы ғылыми мақалалар қатарында саналады» [51] деп атап көрсетеді.

Қазақ терминологиясының және терминжасам негіздері А. Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алады. Бұл бағытта ғалымның Орынбор қаласында жарияланған «Тіл - құрал» еңбегі мен түрікшілер құрылтайында жасаған «Түрік тілінің пән сөздері», «Түркі тілдеріндегі терминология жайлы» [52] тақырыптарындағы баяндамаларын атауға болады.

XX ғасыр басы қазақ терминологиясы дамуының маңызды кезеңі болды. 1910-1930 жылдар аралығында А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, Н. Төреқұлов, Т. Шонанов тәрізді зиялы қауымның терминдерге қатысты зерттеулері жарияланды [53].

Ә. Бөкейханов терминдерді аудару мәселесіне ерекше мән беріп, «Еңбекші қазақ» газетінде «Кітап сыны» деген айдармен аударма еңбектерге өз пікірін білдіріп отырған. Осы кезеңде қазақ тіліндегі кірме термин сөздерді жүйелендіру, терминологиялық сөздіктер құрастырылуы қолға алынды. 1926 жылы «Қазақша - орысша тілмәш» сөздігі Москвада басылып шықты. Құрастырғандар: Қошке Кемеңгерұлы, Мұстафа Бұралқыұлы, Сұлтан Темірбекұлы т.б. Ә.Үмбетбайұлының құрастыруымен «Орысша-қазақша әскерлік атаулары» атты сөздік 1926 жылы жарыққа шықты. 1929 жылы Н. Қаратышқанұлының «Пән сөздері», 1931 жылы «Атаулар сөздігі» баспа бетін көреді.

XX ғасыр басындағы жарық көрген «Еңбекші қазақ» газетінде мынау пән атаулары дұрыс па?» айдарымен, «Жаңа мектеп» журналы мен «Қызыл Қазақстан» газетінде «Ғылым ордасының қазақша ғылыми әдебиет кеңсесінде қабылданып алынған пән сөздері» айдарымен ғылымның әр саласына қатысты терминдер жарияланып отырған.

«Қазақстан оқу кемесеретінің білім сексиесі алған пән сөздері» (1926) атты сол кездің қостілді терминологиялық сөздігінде: «көмірлі ғаз – углекислый газ; әуе кмие – авиахим; сақтық капитал – запасный капитал; сақтық сомасы – страховая сумма; магнит тас – магнитный железняк; сауда инспексиесі – торговая инспекция; калилей дүрбісі – галилеева труба; калбан элементі – гальванический элемен; мемлекет бюджеті – государственный бюджет; мұсатыр ғаз – амиак; мал дәрігерлік ұставы – ветеринарный устав; дөңес лінзі – выпуклая линза; лемпі ұлпа – сетчатая или лимфоидная или аденоидная ткань; каберіс оңғылы – каверсов канал; селбе су ағары – сильвиев водопровод; жіңішке аурудың қазағыстандық дыспансыры – краевой показательный венерический диспансер; үдеме пареліш – прогрессивный паралич; бодыретші – подрядчик» [54] тәрізді будан терминдер кездеседі. Бұл кездегі будан терминжасамның ерекшелігі – шет тілдік кірме элементтің қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкес бейімделіп алынуы. Алайда кейін бұл үрдіс жалғасын таба алмады. Кеңестік кезеңде кірме терминдердің көпшілігі өзгеріссіз сол күйінде тілімізге еніп кеткені белгілі.

Бұдан кейін кеңестік кезеңде М. Әуезов [55], Қ. Жұбанов [56], І. Кеңесбаев, Т. Жанұзақов [57], Н. Сауранбаев [58], Ә. Қайдаров [59], Ө. Айтбаев [60], [61], Р. Өрекенова [62], Ш. Құрманбайұлы [63] және т.б. ғалымдар қазақ терминологиясының дамуына ат салысты. Бұлардан басқа да зерттеушілер терминология саласында ғылыми мақалалар жариялады, монографиялар мен оқу құралдары жарияланды, ғылыми диссертациялар қорғалды.

Терминология саласының өзекті мәселелері Ө. Айтбаевтың «Қоғамдық ғылымдар терминологиялық лексикасының қалыптасуы мен дамуы» (1992), Ш. Құрманбайұлы «Қазақ лексикасының терминдену үрдісі» (1999), Қ.Ж. Айдарбек «Қазақ терминологиялық аталымның ономазиологиялық аспектісі» (2009), А.Мусагулованың «Қазіргі қазақ тіліндегі бизнес терминдерінің даму үрдісі» тақырыбындағы (2014), А.Құрманбаеваның «Сұлулық индустриясы терминжүйесінің қалыптасуы» (2020) атты, С.Қ. Әлісжановтің «Қазіргі қазақ тіліндегі философиялық терминдердің қалыптасу процесі» (1996), Е. Әбдірәсіловтің «Лингвистикалық терминдердің семантикалық қатынастары» (1999), А.Т. Қоңырованың «Қазақ тіліндегі филологиялық терминдердің дамуы мен қалыптасу тарихы» (2003), Ә.Ә. Әбдірахманның «Құран кәрімдегі тұрақты тіркестер мен термин сөздердің қазақ тілінде берілуі (лингвомәдени аспектісі)» (2004) атты диссертацияларын айта аламыз. Бұлардан басқа да көптеген диссертациялар, монографиялар жарық көрген.

Терминдерге қатысты зерттеулердің көптігіне қарамастан ұлттық тіліміздің терминологиялық жүйесінен сан жағынан елеулі орын алып отырған будан терминдер туралы ғылыми еңбектер өте аз. Будан терминдердің тілдік ерекшеліктері туралы Б. Момынова, Ш. Құрманбайұлы, А.Р. Көшекбаева, А. Ахмет сияқты зерттеушілердің бірқатар ғылыми мақалалары жарық көрген. А. Ахмет, Ш. Құрманбайұлының будан терминдер туралы ғылыми мақаласында будан терминдердің қазақ тілінің терминологиялық жүйесінің дамуына тигізетін әсерін зерделейді [9].

Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдер күрделі және ерекше сөзжасамдық үдерістердің бірінің нәтижесі болып табылады. Алайда қазақ тіліндегі будан терминдерге тән лингвистикалық ерекшеліктер, олардың сөзжасамдық модельдері мен функционалдық сипаты әлі де жеткілікті дәрежеде қарастырылмаған десе болады. Будан терминдерді бүгінгі таңда лингвистикалық тұрғыда қарастыруда мынадай мәселелер басты назарда болуы керек:

будан терминдердің құрылымдық және типологиялық ерекшеліктерін саралап, олардың төлтілдік және кірме терминдерден айырмашылықтарын анықтау;

будан терминдік түзілімдердің тілдегі қолданысын зердедеп, тілдік нормаға сәйкестігін, қазақ тілі заңдылықтарына бейімделу дәрежесін айқындау.

Будан терминдер екі тілдің әрекеттесуі нәтижесінде пайда болатын тілдік бірліктер. Бұл тілдердің әрекеттесуі әртүрлі факторларға байланысты жүзеге асады. Солай бола тұра, белгілі бір тілдегі будандасу құбылысы, будан терминдердің жасалуы сол тілдің ішкі құбылысына жатады. Сол себепті будан

түзілімдер реципиент, яғни қабылдаушы тілдің генеологиялық, типологиялық ерекшеліктеріне, сонымен қатар қоғамдағы саяси, экономикалық, ғылыми техникалық жағдайларға байланысты әртүрлі сипатта болып келеді. Кірме сөз арқылы жасалса да будандар реципиент тілдің заңдылықтарына икемделіп, сол тілдің сөзжасам заңдылықтарына бағына отырып жасалады.

Қазақ тілі бүгінгі таңда жаңа терминдермен толығуда. Кірме терминдер әртүрлі жолдармен тілге еніп, бірқатары тілімізге бейімделіп, бірқатары аударылып қолданылып жүрсе, енді біршамасы аудармасыз сол күйінде тілге еніп, тілдің лексикалық жүйесінен берік орын алып жатыр. Себебеі, шет тілінен енген терминдердің қазақ тіліндегі баламасын табу әрдайым мүмкін бола бермейді. Кейбір кірме терминдер жартылай аударылып қолданысқа еніп жатыр.

1.2 Тілдегі будан құбылысының лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлары

Сөз мағынасының өзгеруі мен жаңа аталымдардың пайда болу себептерін зерттеушілер екі факторға жіктеп көрсетеді. Бірінішісі, экстралингвистикалық фактор, бұл фактор қоғамдағы саяси, мәдени т.б. өзгерістермен тығыз байланысты жаңа атаулар мен сөздердің қалыптасуына әсер етеді. Екінші фактор – лингвистикалық фактор деп аталады. Бұл фактор бойынша тілдегі бұрыннан бар сөздер мен атаулардың уақыт өте мағынасы өзгеріп басқа қызметке жұмсалуды болып табылады. Аталған екі факторға байланысты қазақ терминологиясында да терминдердің екі бағытта жасалуын байқауға болады.

Зерттеу барысында тіліміздегі будан сөздердің ең көп бөлігі терминдік аталымдар екені анықталды. Будан терминдердің пайда болу тәсілдері мен тілге бейімделу ерекшеліктері, жасалу жолдары мен қолданыстағы ерекшеліктері туралы мәселе жеткілікті түрде толық ашылмаған. Осыған байланысты будан терминдік аталымдардың динамикасына қазақ тіліне бейімделу дәрежесін ескере отырып кешенді талдау жүргізу қажеттілігі байқалады.

Сонымен қатар будан терминдер санының күрт көбеюінің лингвистикалық, экстралингвистикалық факторларын анықтап, олардың жасалу жолдарын, лингвистикалық ерекшеліктерін зерттеу маңызды мәселе болып табылады. Тіліміздегі будан сөздердің жасалуына негіз болатын – кірме сөздер. Тілдегі будан құбылысының лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлары кірме сөздердің тілге көптеп енуінің себептерімен тығыз байланысты. Сондықтан біз будан құбылысының лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларын анықтауда ең алдымен кірме сөздердің тілге ену себептері туралы ғалымдардың пікірлері мен тұжырымдарын саралауға тырыстық.

Ғалымдар кірме сөздердің көбеюінің экстралингвистикалық факторларын: «шет елдерде ғылым мен техникалық жаңалықтардың көптеп ашылуы; тілдері донорлық дәрежеге жеткен елдерде қоғамдық-саяси өзгерістердің болуы және қоғамдық-саяси жаңалықтардың сол елдердің үлгі-моделіне салынуы, үлгіге алынуы; шет елдердің экономикалық басымдығының болуы» [10, б.16],– деп көрсетеді.

Шет тілдік сөздердің тілге көптеп ену себептерін: «жазудың және әдеби тіл рөлінің артуы; жазудың көмегіне сүйенетін жазба коммуникацияның күшіне енуі; мағынасы жағынан ұқсас, бірақ айырмашылығы бар ұғымдарды шектеу қажеттілігі; эвфемистік алмасулар қажеттілігі; қоғамда тұрпайы естілетін сөздің мағынасын сыпайыландыру; кірме сөздер тақырыптық аймаққа, кәсіби ортаға және басқа да салаларда қызмет ететін терминдерді белгілі бір тілден алу дәстүрі; тілдің дамуының белгілі бір кезеңінде шетел сөзбен заттың немесе ұғымның қандай да бір түрін атау қажеттілігі» [64] сияқты факторлармен түсіндіреді.

Бірқатар зерттеушілер: «Байырғы сөздің көпмағыналылығын жою. Шетел сөздерінің енуі нәтижесінде байырғы сөздің көпмағыналылыққа бейімділігін жоюға, оның мағыналық құрылымының жеңілдеуіне алып келеді. Бірнеше сөзбен білдіретін ұғымды бір сөзбен атау. Егер белгіленуші біртұтастылықты білдірсе, онда тіл оны сөз тіркесімен емес, бір атаумен атауға ұмтылады» [65, с.14], – деп есептейді.

Тілдегі будан құбылысы негізінен жазба коммуникацияның дамуымен тығыз байланысты. Тілдегі графоорфографиялық құрылымдардың артуы жазба коммуникацияның қызметіне тікелей қатысы бар. Будан сөздер деп шеттілдік элементтердің ана тілі жүйесіне еніп, интеграциялануынан пайда болған туынды сөздер екені белгілі. Ағылшын тілінің реципиент тілге әсері мен ағылшын сөздерінің шамадан тыс көбеюі тек қазақ тілінде емес, кез келген басқа тілдерде де, мысалы, орыс тілінде тілші ғалымдар тарапынан алаңдаушылық туғызуда. Себебі, кез келген ұлт үшін ана тілінің тазалығы, ұлт тілі ретінде өміршеңдігі маңызды. Сондықтан бұл айрықша көңіл бөлуді, зерттеуді қажет ететін мәселе екені даусыз.

«Ағылшын тілінен енген сөздер халықаралық (интернационал) сөздер мәртебесімен кең таралған сөздер. Оның ішінде ағылшын тілінен енген/енетін кірме сөздердің көбі кәсіби лексиканы байытатын салалық сөздер болып келеді. Салалық терминдер ғылым салаларымен байланысты, ал ғылымда шекара жоқ деген қағида қалыптасқан. Сондықтан бұл сөздер – халықаралық қатынастарда жиі қолданылатын, ғылым мен техникадағы креативті және трендтік, басым бағыттарды нақты әрі тура бегілейтін, сонымен қатар тілдегі бірліктерді ықшамдаудың талаптарына жауап беретін, сол ықшамдауды жүзеге асыруға қолайлы сөздер» [7, б.123].

XX ғасырдың аяғындағы тарихи жағдайлар шет елдермен байланыстың күшеюіне әкелді. Ағылшын тілі сөздерінің тілімізге көптеп енуінің басты себептері, ең алдымен бұл тілде сөйлейтін елдерде (мысалы, АҚШ) саяси күш пен экономиканың дамуы, екіншіден, ағылшын тіліндегі ақпараттық технологияның қарыштап дамуы, интернет желіде ағылшын тілінің басымдығы; үшіншіден, мемлекет технологиялық бәсекеге қабілетті болу үшін дүниежүзілік ақпараттық қоғамға кіруге ұмтылыс; төртіншіден, халықаралық ұйымдардың жұмыс тілі ағылшын тілі болуына байланысты.

Қазақ тіліндегі кірме терминдердің орны ел тарихы мен саяси, экономикалық және мәдениаралық қарым-қатынастарға байланысты айқындалады. Өйткені қай тілдің болмасын сөздік құрамына қоғамдағы болып

жатқан өзгерістердің ықпалы бар, сол арқылы тіл дамиды. Негізінен қоғамның тілге ықпалы этимологиядағыдай айқын байқалмайды. Кеңес дәуірінде саясат, экономика және демократия саласы бойынша қолданысқа енген лексемалар, яғни қоғамдық-саяси мәнді лексемалар Кеңес Одағының ыдырауына байланысты көнерген сөздер қатарына өтті. Ал қоғамдағы осындай өзгерістер батыс әлемімен байланыс орнатуға мүмкіндік туғызды, соның нәтижесінде қазақ тіліне, соның ішінде терминдер қатарына жаңа сөздер легі ене бастады. Елімізде іскерлік, ғылыми, сауда, мәдени байланыс дами бастады, шетелдік туризм ісі ілгері қадам баса бастады. Бұл өзгерістердің тілімізге ықпалы да баршылық. Мамандардың шетелдік мекемелермен тәжірибе алмасуы, жұмыс істеуі, елімізде бірлескен кәсіпорындар ашылуы, жаңа техникалардың қолданысқа келуі т.б. кірме терминдердің белсенді қолданысқа енуіне жағдай тудырды.

Бүгінгі жаһандану заманында шет елдермен байланыс нығайды, экономика, мәдениет, ғылым саласы бойынша шет мемлекеттермен түрлі қарым-қатынас жасау қажеттілігі артты. Бұл тілімізге әсер етпей қоймайды, себебі, шет тілдерден сөздік қорымызға тікелей, ауызекі сөйлеу тілі арқылы ғана емес, сонымен қатар тіліміздің (көбінесе ағылшын тілінен) терминологиялық жүйесіне жаңа терминдер ену қарқыны күшейді. Мысалы: компьютерлік техника, IT, медиа, ғылым, экономика, мәдениет, спорт салаларында көптеген жаңа терминдер қалыптасты.

Ғалымдар кірме сөздердің тілде қабылданып, белсенді қолданысқа енуінің бірнеше себептерін атап көрсетеді:

- «1. лексикалық қорды интернационалдандырудың жалпыәлемдік үрдісі;
2. жаңа заттарды, ұғымдар мен құбылыстарды атау қажеттілігі (*ноутбук-notebook, органайзер-organiser, сканер-сканер*);
3. сәйкес (дәлірек) атаудың болмауы (немесе оның кірме сөзбен салыстырғанда ұтымды қолданылмауы), рецептор – тілде сәйкес атаудың болмауына байланысты іскер адамның сөздік қорына тұрақты түрде енген (*спрей-spray, дайджест-digest, виртуалды-virtual*);
4. ағылшын сөзінің көмегімен көпмәнді сипаттамалық орамдарды көрсету, білдіру қажеттілігі (*термопот-термос пен шәйнек бірге, peeling-пиллинг-крем-терінің жоғарғы қабатын тазартатын крем*);
5. тілді неғұрлым мәнерлі/бейнелі құралдармен толықтыру (*имидж-образ* орнына, *show-шоу-көрініс, қойылым* орнына, *pricelist-прай-лист-прейскурант* орнына);
6. шеттілдік сөзді анағұрлым беделді, «әдемі дыбысталатын» сөз ретінде қабылдау (*exclusive-эксклюзивті-айрықша* орнына, *presentation-презентация-таныстырылым* орнына)» [66, с.15].

Шеттілдік терминдерді қабылдаудың экстралингвистикалық себептерінің бастысы – халықаралық қатынастың дамуы.

Тілімізге енген кірме сөздер қабатында басқа тілдермен салыстырғанда қазіргі таңда ағылшын сөздерінің басымдығы, тез таралуының негізгі себебі осы тілді тұтынатын елдерде ғылымның жаңа салаларының пайда болуы

(көбінесе Америка Құрама Штаттарында, мұнда Американдық фундаментализм тіпті тіл білімінде де жиі ұшырасады).

Кірме сөздердің тілге енуіне жарнамалардың ықпалы зор. Т.Н. Лившиц: «жарнама мәтіндеріндегі шеттілдік бірліктер «бірегейлік иллюзиясының» пайда болуына әсер етеді, белгілі бір тауардың немесе қызметтің маңыздылығын жарнамалауда, шет тіліндегі атауының да аударылмай сол күйінде енуіне ықпал етеді» [67, с.126], – деп есептейді.

Тіліміздегі жарнама мәтіндеріндегі ағылшын сөздері тұтынушылардың жарнамаланып отырған тауарға немесе қызмет түріне назарын аудартатын құрал ретінде қолданылады. Жарнама жасаушылар көбіне сөздің ағылшынша нұсқасын калькалайды: *имидж, тур, вип, блокбастер, спам тарату, Know-how жаңалықтар, спра индустрия және* т.б.

Қазіргі уақытта тілімізге интернет пен компьютерге қатысты шеттілдік атаулар көптеп енетіндіктен, осы салада будан аталымдар өте көп жасалуда. Мысалы: *интерактивті тақта, web-парақша, интернет жарнама*, т.б.

Сондай ақ, шетелдік фильмдер мен музыка көптеген кірме сөздердің енуіне және будан терминдердің пайда болуына әсерін тигізді: *кастингші, хит өлеңдер, мейкапшы (макияж жасаушы), консалтинг ұйым (кеңес беру ұйымы), хай тек нарық*, т.б.

С. Тер-Минасованың пікірінше: «тіл – өте күшті қару, себебі ол адамдарды этносқа біріктіреді, тіл арқылы ақпараттардың сақталуы мен берілуі жүзеге асады, тілде адамзаттың әлем туралы көзқарастары көрініс табады және өзге де түрлі көзқарастарды тануға мүмкіндік береді. Халықтардың сан түрлі мәдениеті мен тілі негізіндегі мәдениаралық қарым-қатынас барысында тіл сәйкестіліктің ең негізгі белгісі ретінде орын алады» [68, с.14].

Тілде кірме сөздердің көбеюі мәдениаралық қарым-қатынастың күшеюімен тығыз байланысты. Мәдениетаралық қарым-қатынас нәтижесінде кірме сөздер енеді, оларды тілдік заңдылықтарға икемдеп, игеру барысында, түрлі сөзжасамдық тәсілдер арқылы будан сөздер жасалады.

Сондықтан «Тілдердің арақатынасы, яғни түрлі экономикалық, этникалық қауымдастық арасындағы мәдени байланыстар, миграция, тілдердің қарым-қатынасы тіл дамуының маңызды факторы ретінде саналады. Тілде көрініс тапқан тарихи деректер халықтың тарихи тағдырын көрсетеді. Өзге елмен ешқандай қатынасқа түспеген халық қана өз тілінің тазалығын сақтай алады. Бірақ мұндай тілдер бірен-саран. Сондықтан тілдердің бір-біріне жақындасып, интеграциялануы тіл тағдырына және диалектілердің, жеке тілдердің пайда болуына әкелетін тілдік дифференциациялану үдерісі үшін де өте маңызды. Тілдік өзгерістердің ең маңызды белгілерінің бірі – тілдер арақатынасы деп айту артық болмаса керек» [69, с.213], – деген пікірмен келіспеуге болмайды.

Тілдердің бір-біріне ықпалы нәтижесінде болатын өзгерістердің бірі – тілде будан түзілімдердің пайда болуы, олардың көбеюі және тілге бірте-бірте сіңісіп, орнығуы. Мәдениаралық қарым-қатынастың негізгі себептерінің бірі – экономикалық, дипломатиялық, мәдениет пен өнер салаларындағы халықаралық байланыстың орнауы нәтижесінде тіл құрамында кірме сөздер

пайда болады, олар қабылдаушы тілдің тілдік заңдылығына бағынып, игеріліп, уақыт өте келе бөтендік қасиетін жоғалтады [69].

Б. Момынованың пікірінше: «Гибридтену – қазіргі интеграция, яғни жақындасу, араласу барысындағы тіл атаулының бәрінде де көрініс тауып отырған құбылыс. Құбылыс ретінде үнемі күшейіп келе жатқаны да күмән келтірмейді. Интеграциялану процесінен ешқандай нәрсе тысқары қалмай келе жатқан елдің тілі ретінде қазақ тілі де осы құбылыстың әсеріне шалдыққан». Ғалым бұл құбылыстың бірнеше себептерін атап көрсетеді: «ғылым мен техникалық жаңалықтардың өзге елдерде ашылуы, көп болуы; тілдері донорлық дәрежеге жеткен елдерде қоғамдық-саяси өзгерістердің болуы және қоғамдық-саяси жаңалықтардың сол елдердің үлгі-моделіне салынуы, үлгіге алынуы; сол елдердің экономикалық басымдығының болуы; жазудың және жазудың негізгі қаруы саналатын әдеби тіл рөлінің артуы; жазудың көмегіне сүйенетін жазба коммуникацияның күшіне енуі», – деп есептейді [70, б.79].

Бұл пікірден байқағанымыздай, ғалым будан терминдердің пайда болуын тілдердің донор және реципиент болып бөлінуімен байланыстырады. Ғалымның пікірінше, тілдік қауымдастықтар арасындағы экономикалық, саяси және мәдени байланыстардың күшеюі, компьютерлік технологиялардың кең таралуы, ғылым мен техниканың дамуы мен техникалық құралдардың қолжетімділігі – мұның бәрі кірме сөздердің көбеюіне және жаңа сөздердің жасалу үдерісінің жандануына әсерін тигізуде. Қазіргі қоғамда ғылым мен техниканың дамуына байланысты ғылымның әртүрлі салаларындағы түрлі жаңалықтарға қатысты жаңа атаулар беру қажеттілігі туындайды. Тілде баламасы болмаған жағдайда, осы ұғымдарды атаған кезде шетелдік сөзді қолдану қажеттілігі пайда болады.

«Жаңа құбылысты атау қажеттілігі шетел сөздерінің тілге енуінің негізгі себебі болып табылады. Егер кірме сөз мүлде жаңа мағынаға ие болса, ол реципиент тілдің сөздігіне әсер етпейді. Тіл бірліктерінің тілден-тілге ауысуы реципиент тілдің сөздігіне 3 түрлі тәсіл негізінде әсер етеді:

1. жаңа және ескі сөз мағыналарының араласуына әкеліп соғады;
2. ескі сөздің жойылуына себеп болады;
3. жаңа сөз де, ескі сөз де сақталады, алайда олардың мағыналары басымдыққа ие болады [71, с.159].

Терминжасам үдерісі кірме сөздерді игеру, шет тілдерден енген терминдердің төлтілдік баламасын табу, оларды толық немесе жартылай аудару тәсілдерімен тығыз байланысты. Шет тілдерден сөз алу мен ауысу нәтижесінде тілдер донор тілдер және реципиент тілдер деп ажыратылады. Донор тілдер – халықаралық деңгейде ықпалы жоғары, қолдану аясы кең тілдер. Қазақстанда қоғамдық өмірдің әр саласында белсенді қолданылып, әсерін арттырып отырған ағылшын және орыс тілдері осы топқа жатады. Бұл тілдер тек Қазақстанда ғана емес, әлем бойынша да кеңінен таралып, басқа тілдерге де өз ықпалын тигізуде. Қазақ тілі ағылшын тілі және басқа да донор тілдерден кірме сөздерді қабылдауда реципиент тіл болып саналады. Донор және реципиент тілдердің бір-біріне ықпалы әртүрлі деңгейде байқалады. Тілдердің өзара ықпалдастығы нәтижелерінің бірі будан терминдер болып табылады. Мұндай сөздер мен

терминдік атаулар тілде жаңа сөз ретінде қалыптасып, бірте-бірте тұрақтанып, тіліміздің лексикалық жүйесінен берік орын алады. Қазақ тілі қабылдаушы, яғни рецепиент тіл ретінде экономикалық, әлеуметтік тұрғыдан басымдық танытатын елдердің донор тілдерінен сөз алмасып, кірме терминдерді қабылдауда. Сонымен қатар тілде қалыптасқан сөзжасамдық тәсілдер арқылы шет тілі элементі мен төлтілдік бірліктердің интеграциялануы нәтижесінде будан терминдер жасалуда. Бүгінгі ғылым мен техниканың дамыған заманында қазақ тілінің ғылым тілі ретінде дами түсуі үшін біз әртүрлі ғылым салаларында жасалып жатқан будан түзілімдерден қорықпауымыз керек. Керісінше, оларды қазақ тілінің фонетикалық, морфологиялық, сөзжасамдық заңдылықтарына икемдеп, тілге бейімделуін жүзеге асыру, будан терминдер жасаудың нақты қағидаттарын қалыптастыру қажет. Мұндай түзілімдердің дұрыс жасалуына, тілдік заңдылықтарға сәйкес құрылып, норма бойынша қолданылуына мән беруіміз қажет.

Зерттеушілердің пікірлерін саралай келе, тілдегі будан құбылысының бірнеше факторлары бар екенін аңғардық. Тілдегі будан сөздердің пайда болу факторларын лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар деп жіктеуге болады.

Тілдегі будан құбылысының экстралингвистикалық және лингвистикалық себептері, Л.П. Крысин, Б. Момынова және т.б. ғалымдардың зерттеулері нәтижелері бойынша анықтауға тырыстық. Жоғарыда аталған зерттеушілердің көзқарастарын саралай отырып, оны будан терминдерінің пайда болуының лингвистік факторлары деп атауға болады:

- ғылым мен техниканың, мәдениеттің, экономиканың дамуына ықпал ететін жаңа заттар мен ұғымдарға атаулар беру қажеттілігі;

- ауызекі тіл арқылы енгізілетін терминдерді аударудағы қиындықтарға тап болу (сәтті баламаларды таба алмау);

- тұжырымдаманың коммуникативті тиімділігі және сәйкес сөздердің қажеттілігі;

- будан тәсілін тиімді пайдалану;

- шығармашылық және трендік, ғылым мен техниканың басым бағыттары дәл осы айқындық элементі ғылым мен техниканың шығармашылық және трендік басым бағыттарын нақты және тікелей анықтайтындықтан;

- баламалы терминнің терминге сәйкес келмеуіне байланысты шеттілдік элементтен жаңа термин құру.

Терминдердің бастапқы тілдік баламаларымен салыстырғанда ықшамдылығы сияқты себептерді атауға болады. Біздің пайымдауымызша, тіліміздегі будан терминдерінің сандық өсуінің экстралингвистикалық себептері:

- халықаралық қатынастарды, саяси, экономикалық, мәдени байланыстарды дамыту;

- шетел тілдерін, әсіресе ағылшын тілін меңгеруге деген қызығушылықтың артуы;

– көптеген шетелдік атаулар, қате аудармалар, терминдердің бірігуі және т.б.

Осындай себептерге байланысты тілімізде будан түзілімдер қатары артуда. Біздің пікірімізше, бұл құбылыс біздің тілімізге қауіпті емес. Дегенмен олардың тілде дұрыс қолданылуы, тілдік нормаларға немесе тілдің сөзжасамдық заңдылықтарына сәйкестігі, тілге бейімделуі, уәжділігі ерекше мән беріп, саралауды қажет етеді.

1.3 Будан терминдердің құрамы және типологиясы

Заманауи ғылым мен техниканың, ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты түрлі ғылым салаларында жаңа атаулар жасау қажеттіліктеріне байланысты пайда болған будан сөздердің басым бөлігі терминология саласына қатысты.

Г.С. Онуфриенко орыс тіліндегі ғылыми-техникалық терминдердің құрамындағы будан түзілімдерді зерттей отырып, «қазіргі славян тілдерінде экстра және интралингвистикалық факторлардың диалектикалық өзара әрекеттесуі нәтижесінде гибридік жаңа түзілімдер пайда болды, олардың құрылымында төлтілдік және кірме текті морфемалар үйлескен материалдық біртекті емес моно және политубірлі туынды лексикалық бірліктерді көре аламыз» [72, с.74], – дейді.

Украин деривациялық мектебінің тілші ғалымдары тілдегі будан құрылымдарды талдай отырып, олардың түрлі стильдегі негіздер мен сөзжасамдық форманттардың саналы түрде үйлестірілуі нәтижесінде пайда болғанын, нәтижесінде қазіргі деривациялық грамматиканың морфотактикалық ережелеріне қарамай, жаңа сөздер жасалатынын атап кетеді [72].

Е.В. Маринова қазіргі лексикологияның өзекті мәселелерінің бірі – төлтілдік және бөгде тілдік сөздердің үйлесуіне шектеу қою проблемасын қарастыра отырып, этимологиялық тұрғыдан анықтауда қиындық туғызатын сөздерді атап көрсетеді. Оларға будан сөздерді жатқызады, мысалы: *сканировать, креативный* (сканерлеу, креативті).

Е.В. Маринованың пікірінше: «будан сөздердің тұлғасы біріншіден, бөгде тілдік негізден тұратыны, екіншіден, тілдің оны қабылдаған кезеңіндегі кірме сөздің грамматикалық қолданысында жұрнақтардың шет тілдік элемент ретінде қабылдауына байланысты», – дейді [73, с.75-76]. Ғалым төлтілдік және бөгде бірліктерді ажырату мәселесі барлық будан сөздерге ғана емес, тек құрамында көпфункционалды морфемдер – кірме сөздерді грамматикалық тұрғыдан рәсімдеуге келетін және туынды негіздерді жасай алатын жұрнақтары бар будан сөз жататынын атайды. Аталған зерттеуде будан термині генетикалық тұрғыдан әртекті элементтердің, атап айтқанда негіз бен аффикстердің бірігуі арқылы жасалған туынды сөздерге байланысты қолданылады.

Ғылыми әдебиеттерді талдау барысында «будан сөздер» терминіне байланысты әртүрлі пікірлердің болуы, аталмыш түсініктің мазмұнына қатысты интерпретациялар мен ұғымдар қайшылықтары, оның, яғни будан үдерісі табиғатының қарқындылығына байланысты екені белгілі болды.

Будан термин – бұл екі тілдің компоненттерін қамтитын кірме және автохтонды элементтердің бірігуінен туындайтын термин.

Будан терминдердің морфологиялық құрылымына келетін болсақ, зерттеушілер терминдерді морфологиялық тұрғыдан, негізінен оларды беске бөлу арқылы қарастырады [70].

С. Құлманов будан терминдердің құрамына байланысты жеті түрлі тобын көрсетеді:

1) шет тілінің сөзі мен орыс тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: *газрязрядтық, нөл-заряд, разрядты-модулді, фактор-пространство, автопойыз, фабрика-зауыт, жирочек, жирошот, контришот, меморандум-шот* және т.б.;

2) шет тілінің сөзі мен қазақ тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: *автобелсендіру, электрқозғалтқыш, альфа-бөлшек, амплитудалық-жиілікті, атомдық-күштік, атомтәрізді, газсіңіргіш, радиобөгеуіл, ультракүлгін, псевдосызықты, саналымды-аддитивтік, фактор-өлшем, әріпті-цифрлық, кулисалы-сырғақты, автомобиль-тонна-күн, детектор-қармағыш, наноаспап* және т.б.;

3) қазақ тілінің сөзі мен шет тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: *ұзақпериодты, асқынғалактика, ауа-реактивті, бейстанционарлық, біркомпоненттік, сұйықфазалық (жидкофазный), төрттактілі, коммутаторлы-үлестіру, жиіліктік-импульстік, кернеу-деформация, талшықты-оптикалық, бейстационар, бейполярлы, шартты-периодты, ішалгебра (подалгебра)* және т.б.;

4) қазақ тілінің сөзі мен орыс тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: *бірзарядтық, бірөстік, айнымалы-токтық* және т.б.;

5) орыс тілінің сөзі мен шет тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: *шот-фактура* және т.б.;

6) орыс тілінің сөзі мен қазақ тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: *төлкелі-дөңгелекті, минаіздегіш, атаславян, славянтану* және т.б.;

7) орыс тілінің сөзі мен орыс тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған – күрделі терминдер: *тепловоз, тепловизор* және т.б. [11, б.57-58].

С. Құлмановтың зерттеу мақаласында қазақ тіліндегі будан терминдердің сандық статистикалық мәліметтері беріледі. Алайда ғалым екі немесе бірнеше шеттілдік компоненттен тұратын кірме терминдердің барлығын будан терминдер қатарына жатқызады. Біздің пікірімізше, мұндай терминдер құрамында төлтілдік компонент жоқ болғандықтан олар қазақ тіліндегі будандар есебінде саналмайды. Будан термин болуы үшін оның құрамында төлтілдік компонент болуы шарт. Ал тіліміздегі әртүрлі шеттілдік компоненттердің будандасуы арқылы жасалған терминдер кірме термин ретінде қабылданады.

Ғалым Б. Момынова будан сөздерді құрылымына қарай төмендегідей жіктейді (1-кесте) [70]:

Будан сөздердің жасалу жолдары	Мысалы
Қос сөз түрінде	Вакуум-бөлмеше.
Тіркес түрінде	Жабық есік форматы, ұлттық валюта.
Біріккен сөз түрінде, оның ішінде түбір мен түбір, префиксоид пен түбір	Инфрақұрылым.
Дара сөз түрінде	Таргеттеу, американдану.

Кесте 1 – Б. Момынованың будан сөздерді құрылымдық жағынан жіктеуі

Жоғарыда келтірілген зерттеулердегі будан сөздің жіктелулеріне сүйене отырып, будан терминдері морфологиялық құрылымына қарай 5 түрлі топқа бөлеміз:

– дара сөзден тұратын будан терминдер: *секвендеу* (секвенирование), *фосфорлану* (фосфорилирование), *нитратсыздану* (денитрификация);

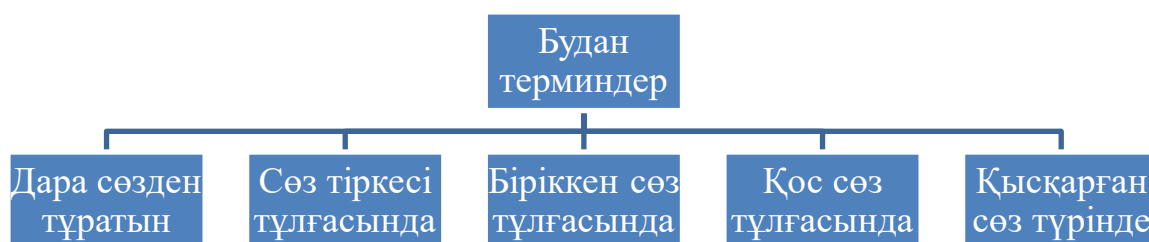
– қос сөз тұлғасындағы будан терминдер: *дейта-өнім* (дата-продукция), *сілті-жер* металлы (щелочно-земельный металл), *статус-есеп* (статус-отчет), *центрлік-симметриялы нүктелер* (центрально-симметричные точки);

– сөз тіркесі тұлғасындағы будан терминдер: *энергиялық жарқырағыштық* (энергетическая светимость), *бағытталған мутагенез* (направленный мутагенез), *анаэробты тыныс алу* (анаэробное дыхание), *антропогендік орта* (антропогенная среда), *антропогендік факторлар* (антропогенные факторы);

– біріккен сөз тұлғасындағы будан терминдер: *мотобұрғы* (мотобуры), *микрожіпшелер* (микрофибриллы);

– қысқарған сөз түрінде келетін будан терминдер: *ДНҚ* (дезоксирибонуклеин қышқылы), *ЛБҚ* (Лак бояу қаптаулары), *ДНК полимераза*лар, *ЯМР* (ядролық магнитті резонанс).

Будан терминдердің морфологиялық тұлғасына қарай жіктелуін төмендегі суреттен (3-сурет) көре аласыздар:

Сурет 3 – Будан терминдердің морфологиялық құрылымына қарай жіктелуі

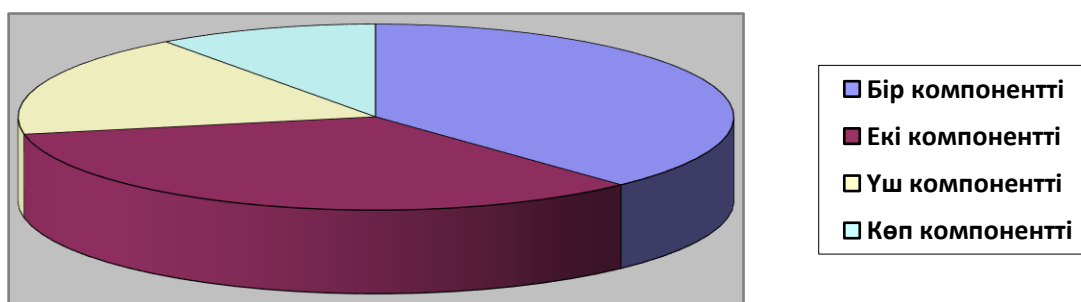
Будан терминдер компоненттік құрылымына қарай әртүрлі болып келеді. Қазақ тіліндегі будан терминдерді саралай келе, оларды компоненттік құрылымына қарай бір компонентті, екі компонентті және көпкомпонентті деп жіктедік. Бір компонентті будан терминдерге біріккен сөз түріндегі будан түзілімдер жатады: *анаморфирлеу, автоматтандырылу, вирулентсіздік аддитивтік авторландыру*.

Екі компонентті будан терминдер: *абсолюттік мән, абсолюттік сәуле шығару, абсолюттік кеңістік, абсолюттік ұзару, абсолюттік үдеу, маятниктің автотербелісі, автотербелмелі жүйе, автотербелмелі қозғалыс, автотербелмелі контур*.

Көпкомпонентті будан терминдер үш, төрт немесе одан да көп компоненттерден құралады. Мысалы үш немесе төрт компоненттен құралған будан терминдер: *вектордың абсолют шамасы, таңдамалық абсолют момент, абстракт гармоникалық талдау, жазатайым оқиганы зерттеу актілері, қылмыстық іс жүргізу актісі, фармацевтикалық тексеру актісі*.

Бес немесе алты компоненттен құралған будан терминдер: *ақпараттық-терминологиялық қызмет көрсетудің автоматтандырылған жүйесі, жылу мәшинесінің пайдалы әсер коэффициенті, теориялық және қолданбалы химия халықаралық одағы, шартты алдын ала тексеру циклі, екі өрнек қосындысы квадратының формуласы, материялық нүктенің шеңбер бойымен бірқалыпты қозғалысы және т.б [74]*.

Жинақталған будан терминдердің 38% бір компонентті будан терминдер; 34% екі компонентті; 18% үш компонентті, 10% көп компонентті будан терминдерді құрады (4-сурет).

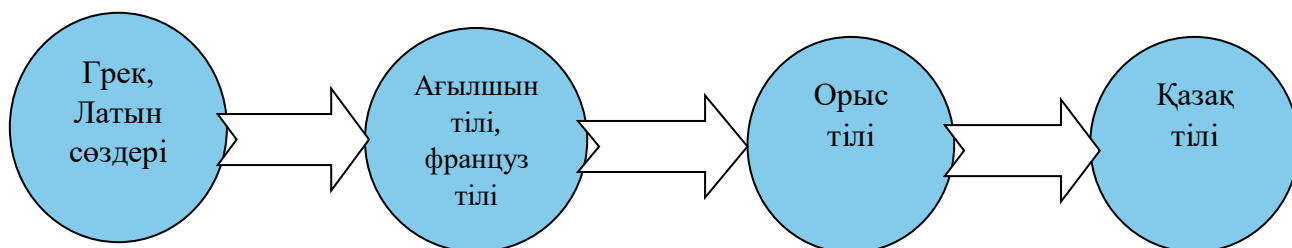
Сурет 4 – Будан терминдердің компоненттік түрлерінің пайыздық көрсеткіші

Будан терминдерді жіктеуде олардың құрамындағы шеттілдік элементтердің шығу негізіне мән беріледі. *Антропогендік фактор, прайс парақ, және т.б.*, сондай-ақ көптеген будан терминдердің құрамында грек, латын, неміс компоненттері бар, мысалы: *автомектеп, автокөлік, автоқызмет, ампер-сағат, радиоарна, нанобөлшек*. Халықаралық лексика

бірліктері болып табылатын мұндай компоненттер қазақ сөздерімен жаңа терминдерді оңай қалыптастырады, ал олардың терминологиялық семантикасы жаңа будан терминдердің мағынасын түсінуге ықпал етеді.

Будан терминдер құрамына қарай ағылшын – қазақ сөздерінен жасалған; грек, латын негізді сөздер – қазақ сөздері; неміс, француз және басқа шет тілдері сөздері; орыс – қазақ сөздерінен жасалған будан терминдер деп жіктеуге болады.

Төменде көрсетілген суреттен будан терминдер құрамындағы шет тілдік компоненттің қазақ тіліне қай тілден енгенін көруге болады (5-сурет).

Сурет 5 – Будан терминдер құрамындағы шет тілдік бірліктердің қазақ тіліне ену жолдары

Ағылшын сөздерінен жасалған будан терминдер: боксшы, футболшы, онлайн сабақ т.б.

Боксшы – бокс (ағылш. «box» – соққы) – арнайы жұмсақ қолғаппен белгілі бір ереже бойынша жекпе-жек күш сынасатын спорт түрі. - *шы* қазақ тіліндегі зат есім тудырушы жұрнақ.

Футболшы – футбол (ағылш. «foot» – аяқ, «ball» – доп) – спорттың командалық ойын түрлерінің бірі. - *шы* қазақ тіліндегі зат есім тудырушы жұрнақ.

Тауарлық суоп мәмілесі – своп (ағылш. «swap» – айырбас) – ұлттық валютаны шетелдік валютаға белгілі бір мерзімнен кейін қайта айырбастауға міндеттеніп, айырбастау операциясы деген мағынаны білдіреді.

Сенситив деректер – сенситив (ағылш. «sensitive» – шетін) коммерциялық құпия деректер.

Кірісі бойынша квинтил топтар – квинтиль (ағылш. «quantity» – көлем, сан» + -ile).

Айнымалы spread – тамақ өнеркәсібі саласының термині (англ. «spread» – жағу, созу), көкөніс аналогы бар сары май.

Дейта-өнім (ағылшын. «data» – дата, ақпарат) – кәсіпорында жасалып шыққан (өңдеудің барлық сатыларынан өткен) және өндірістік немесе жеке бастың тұтынуы үшін жарамды өнімдер.

Дренаж суы (ағылш. «drain» – құрғату, -age жұрнағы) су шаруашылығы термині [74].

Грек сөздерінің қатысуымен жасалған будан терминдер:

Автожөндеу (авторемонт), авто грек сөзі, автобейне, автотасымал, автожүктіегіш, автобетонараластырғыш, автобетонтасымалдағыш.

Гидрологиялық қадағалау, гидрологиялық бекет, гидрологиялық болжам. Гидрология (грек. Υδρολογία; басқа грек тілінен. ὕδωρ «су» + λογος «сөз, ілім») табиғи суларды, олардың атмосферамен және литосферамен өзара әрекеттесуін, сондай-ақ суларда болатын құбылыстар мен процестерді (булану, кату және т. б.) зерттейтін ғылым.

Агроэкологиялық аймақ, экологиялық менеджмент жүйелерінің аудиті, қолайлы санитарлық және экологиялық жағдайлар, экологиялық қолдану құқығының туындауы, мемлекеттік экологиялық сараптама, экологиялық білім, экологиялық жүйе, экологиялық өлшемшарт деген будан терминдер 2024 жылы бекітіліген. Будан терминдерге негіз болып тұрған экология сөзі грек тілінен алынған. Сөздікте: *экология* (грек тілінен. «окоз» – тұрғын үй, орналасқан жері және «λόγος» – ілім) – тірі организмдердің өзара әрекеттесуі туралы ғылым деген анықтама беріледі [74].

Гибридологиялық әдіс, гибридологиялық зерттеу – биология саласының терминдері. Гибрид (лат. «hibrida, hybrida» – будандастыру) – генетикалық әртүрлі формалардың қиылысуы нәтижесінде алынған организм немесе жасуша.

Гибрид сөзінің қазіргі уақытта будан деп аударылып жүргені белгілі. Сондықтан, бұл терминдерді де төл сөздерімізбен алмастырып, будандастыру әдістері, будандастырушылық зерттеу деп алған дұрыс болар еді. Тілімізде баламасы бола тұра шеттілдік элементті аудармай қолдану уәжсіз қолдану деп есептеледі.

Генеологиялық әдіс, генеологиялық ақпарат, генетикалық өлшемшарт [74]. Бұл 2023 жылы бекітілген биология саласының терминдері. Құрамындағы шеттілдік элемент генеология грек тілінен шыққан «γενεαλογία» – шежіре, әрі қарай «γένος» – тұқым, шығу тегі, әрі қарай «гене» – туылу.

Микроорганизмдер, микроәлем, микротүтікшелер будан терминдері құрамындағы *микро* грек сөзі.

Микроәлем философия және саясаттану саласы термині, кіші әлем деп те жарыспалы қолданылуда.

Клиникалық аурухана, клиникалық зерттеу, клиникалық хаттама, клиникалық тиімділік, клиникалық нәтиже, клиникалық шешімдерді қабылдауды қолдау жүйесі – медицина саласының әр жылдары бекітілген терминдері. Мұндағы *клиника* грек тілінен шыққан «κλινική (τέχνη)» – жатқан науқасқа күтім жасау, емдеу деген мағынаны білдіреді.

Альфа бөлік, альфа сәулешығарғыш, альфа сәулелену, альфа ыдырау, альфа радиоактивтілік т.б. физика саласының терминдері *альфа* деген грек сөзінен шыққан. Грек тілінде альфа алфавиттің алғашқы әрпі болғандықтан «алғашқы, бірінші» деген мағынаға ие.

Латын негізді будан терминдер:

Мотобұрғы 2024 жылы мемтерминком бекіткен термин [74]. Будан термин құрамындағы шеттілдік элемент «moto» - латын сөзі, үздіксіз жылжыту деген мағынаны береді.

Репродуктив әлеует, *репродуктив* еңбек терминдері құрамындағы шеттілдік бірлік репродуктив -ре сөз алды жұрнақ, латынның «productum» сөзінен шыққан, өндіріс дегенді білдіреді.

Электронды биржа, электрондық үкіметтің веб-порталы, электронды ақпарат жүйелерінің иесі, электрондық ақпараттық ресурстардың мемлекеттік тіркелімі, электронды ылғаләлшеуіш, электр ылғаләлшеуіш, электрлі өсімдіктер, электрмагниттік замқымдану, су электр стансасы, қарапайым электр заряды, электр өрісінің кернеулігі, электр энергиясы көздері, электрмагнитті толқындардың интерференциясы т.б. көптеген бұдан терминдер электр сөзінің қатысуымен жасалған. Электр сөзі латын тілінен шыққан «electricus», одан әрі көне грек тілінен «ἤλεκτρον» – электр, жылтыр металл, кәріптас [74].

2023 жылы бекітілген математикалық терминдер *сан квадраты, квадраттар айырмасының формуласы, квадраттар теңсіздік шешімі, квадратты теңдеу, арифметикалық квадрат түбір, толымсыз квадрат теңдеу, орташа квадраттық ауытқу, квадрат түбір, квадрат үшмүше, биквадрат теңдеу т.б.* [74] көптеген бұдан терминдердің негізі квадрат сөзі латынның «quattuor» – төрт деген сөзінен шыққан.

Шетел тіліндегі бұдан терминдерді зерттеушілердің пікірі бойынша: «Ағылшын тілінің сөздік қоры негізінен латын түбірлі сөздерден тұрады. Дүние жүзі бойынша латын тілі заң, медицина және ғылыми терминологияда кеңінен қолданылады, тіпті Рим империясына ешқандай тарихи байланысы жоқ елдер де латын тілі сөздерін қабылдаған» [75]. «Латын тілі әмбебап мәдени код ретінде өміріміздің түрлі салаларында қолданылуын белсенді түрде жалғастыруда» [76]. «Латын тілі қолданылуын ешқашан тоқтатқан емес» [77]. Қазақ тіліндегі бұдан терминдердің көп бөлігі латын негізді болуы осы пікірлердің дұрыстығын дәлелдейді.

Француз-қазақ сөздерінен болған бұдан терминдер:

Темір- бетон (франц. «béton», лат. «bitumen» – тау шайыры) – құйматас, жасанды тас материал, байластырғыш заттар.

Өрттен қорғау гарнизоны (фр.«garnison» – гарнизон, «garnir» – жабдықтау).

Дифференциалдық есептеу (фр.«differentiation», лат.«differentia» – айырмашылық, айырым) – функцияның туындылары мен дифференциалдарын есептейтін және олар арқылы функцияның қасиетін зерттейтін математиканың бөлімі.

Жартылай консервативті модель (консерватизм фр. «conservatisme», лат. «conservo» – сақтаймын, қорғаймын) – ДНҚ молекуласының қос тізбегі ұзына бойына бөлінетін, бөлінген әр тізбек жаңа түзілетін тізбекке матрица болып табылатын ДНҚ репликациясының түрі.

Жиырылғыш вакуоль (фр. «vacuole», лат. «vacuus» – бос сөзінен шыққан), өсімдік және жануарлар жасушаларындағы немесе біржасушалы организмдердегі сфералық пішінді ұсақ қуыстар.

Нивелирлеу (фр. «nivellement» немесе «nivèlement» – түзеу, фр. «niveau» – деңгей, түзулік) – жер бетіндегі нүктелердің биіктіктерін қайсы бір бастапқы нүктемен немесе бастапқы деңгейлік бетпен салыстыра отырып анықтау.

Сарқылатын ресурстар (фр. «ressource» – құрал-жабдық, мүмкіндік), босалқы қорлар – табыс, ақшалай және басқа қаражат, құндылықтар мен олардың көздері.

Неміс – қазақ сөздерінен болған будан терминдер:

Лафетті оқпан – әскери іс саласының термині. Мұндағы шеттілдік элемент (лафёт нем. «lafette», фр. «l'affut») – зеңбірек қаруының ұңғысы орнатылып бекітілетін тұғыр.

Капитал қамтымы (нем. «kapital», ағылш. «capital», лат. «capitalis» – басты нәрсе, басты мүлік, негізгі қаржы) – кең мағынада табыс әкеле алатын нәрселердің бәрі немесе адам өзінің тіршілік әрекеті барысында тауарлар, өнімдер, т.б. өндіру, қызметтер көрсету үшін жасаған ресурстар. Экономика саласының термині.

Сүңгуірлік илангы (нидерл. «slang» – жылан, шланг, нем. «schlange» – жылан).

Орыс – қазақ сөздері:

Қазақ тілінде біршама будан терминдердің құрамдас бөліктері орыс сөздері екені анықталды:

Ведомстволық құпия мұрағат, мұндағы (ведомство орыс. басқару ← ески слав. «вѣдѣти» ← жалпы слав. «vědti» - білу).

Сүңгуір шлемі (жалпы слав. «šělmъ», соның ішінде: еж.орыс – шеломъ, шлем).

Араб – қазақ сөздері:

Химиялық жарылыс (арабша «al-kīmiya») әдетте Египеттің көне атауы Кеме немесе Хемнен шыққан деп есептеледі, бастапқыда бұл сөз «Мысыр өнері» дегенді білдірсе керек.

Цифрландыру цифра (лат. «cifra», араб. صفر [ṣifr] – бос, ноль), цифрландыру – бұл ақпаратты сандық түрлендіру процесі (яғни компьютерде оқылатын) формат.

Алкогольді өнім (араб. الكحل, эль-кюхль) – тамақ өнеркәсібі термині.

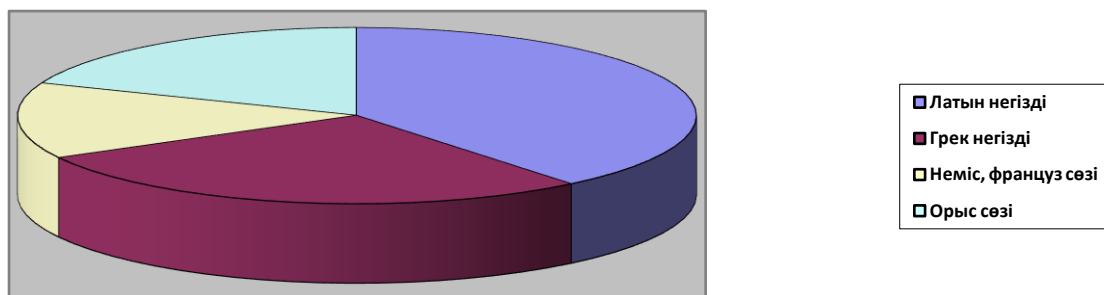
Есептерді шешудің алгебралық тәсілі терминінің құрамындағы шеттілдік элемент – алгебра (араб. الجبر «әл-джэбр» – орнын толтыру) – математиканың алгебралық теңдеулерді шешу жөніндегі есептерге байланысты дамыған негізгі бөлімдерінің бірі.

Итальян – қазақ сөздерінен болған будан терминдер:

Есептілік валютасы – валюта (итал. «voluta» – құн, баға) – тауарлар құнының шамасын өлшеу үшін пайдаланылатын ақша өлшемі қаржылық есептілік көрсеткіштерін бағалау және ұсыну.

Қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген будан терминдердің құрамындағы шеттілдік компоненттерді зерттей келе, олардың көбінесе латын және грек негізді сөздер болып келетінін аңғардық. Бірқатар ағылшын, француз, неміс, итальян сөздері негізді будан түзілімдер ұшырасады. Араб сөзінің қатысуымен жасалған будан терминдер санаулы ғана кездеседі.

Зерттеу барысында жинақталған будан терминдерді статистикалық талдау нәтижесі бойынша латын негізді будан терминдер – 42%; грек негізді будандар – 30 %; неміс, француз, итальян сөздерінен болған – 15% ; орыс сөзінен –13% құрады. Диссертацияда талдауға түскен 2000 будан терминдердің құрамындағы шеттілдік компоненттердің шығу негізіне қарай статистикалық зерттеудің қорытындысын төмендегі суреттен (6-сурет) көре аласыздар:

Сурет 6 – Будан терминдердің компоненттерінің шығу негізіне қарай пайыздық көрсеткіші

Неміс, латын және француз қорының қазіргі қазақ тіліндегі будан үдерістеріне қатысуы ұғымдардың қысқалығы мен бірегейлігіне ұмтылумен түсіндіріледі. Будан терминдер жасауда неміс, латын және француз тілдерінен алынған компоненттерге төл сөздік компонентті тіркестіріп қолдану осы терминдерді жақсы түсінуге ықпал етеді. Будан терминдер ғылым салаларының барлығында кең тарап, қазақ терминологиясы қорын молайтуға қызмет етеді.

Будан сөздер мен сөз тіркестері ғылымның және қоғамның барлық салаларында дерлік қолданылады, оның ішінде ауыл шаруашылығы, химия, машина жасау (компьютер, электр-электроника, өнеркәсіп, тамақ, құрылыс, машина жасау, металлургия, авиация), биотехнология, математика, энергетика, сәулет, статистика, теңіз және т.б. салалардың терминіне айналды. Будан терминдер қолданылу саласына байланысты бірнеше салаларға жіктелді:

Заң және құқықтану саласы бойынша будан терминдер: *адвокаттық лауазым, адвокат кеңсесі, адвокат құпиясы, әкімшілік полиция, әкімшілік тексеру, әкімшілік юрисдикция, әкімшілік-құқықтық статистика, әкімшілік-құқықтық нормалар, агрессия акті, дипломатиялық акт, коммерциялық акт, бақылаулық өлшеулер акті, бақылау акті, шығысқа шығару акті, суброгация туралы акт, жазатайым оқиганы зерттеу актілері, лаңкестік акті, қылмыстық іс жүргізу актісі.*

Көлік және қатынас жолдары: *авиамектеп, автобетонтасығыш, автобетонқоспалауыш, автобитумтасығыш, автобұғаттау, теміржол автобұғаттауышы, айнымалы тоқты автобұғаттауыш, автоиеленуші, автотасығыш, автозауыт, автомайқұю, автоқұйғыш, автобосбөлшек, автоинспектор, автоаунақ, автоқымшан, автотербеліс, автотізбек, автоөтемдеуіш.*

Энергетика саласы бойынша: *апаттық режим, энергетика жүйесі қуатының авариялық режимі, агрегаттың авариялық жұмыс режимі,*

трансформатордың авариялық режімі, авариялық қор, авариялық қуат қоры, апаттық қуат қоры, авариялық жөндеу, апаттық жөндеу, энергетика жүйесіндегі авария, шектеу авария, қуаттық авария, энергиялық авария, энергиялық апат, автогаздық ажыратқыш, автоиондау, автотербелістер, өрісті өшіру автоматы, автоматтандыру, автоматтандырылған жүйе, автоматтандырылған бақылау жүйесі, автоматтандырылған басқару жүйесі, автоматтандырылған сауда жүйесі, автоматтандырылған жұмыс орны, диспетчерлік басқарудың автоматтандырылған жүйелері, автоматтандырылған электржсетек, асинхрондық режімді жою автоматикасы, жабдықтың асқын жүктемеленуін шектеу автоматикасы.

Тіл білімі және әдебиет: абсолюттік үстеу, абсолюттік анықталатын сөйлем, абсолюттік билингв, сөздің абсолюттік соңы, дерексіз категория, дерексіз лексика, авторлық сын, терминологиялық жұмыстарды автоматтандыру, автоматтандырылған оқыту жүйесі, ақпараттық-терминологиялық қызмет көрсетудің автоматтандырылған жүйесі, автоматтандырылған аударма жүйесі, аудармашының автоматтандырылған орны, автоматтандырылған машиналық сөздік, автоматтандырылған аударма, автоматтандырылған үдеріс, автоматтандырылған сөздік, сөйлеу дағдыларының автоматтылығы, автоаударма, автордың жан-дүниесі, автор бейнесі, автореференттік сөйленім, автореференттілік, авторландыру.

Механика және машинатану: дәнекерлеу автоматы, қизаштық автоматы, буналау автоматы (автомат резъбонарезной), пісіру автоматы (автомат сварочный), тұрақтандыру автоматы, үдерісті автоматтандыру, автомоделділік, Крен автопилоты, автопісіру (автосварка), роторлық мәшине агрегаты, басқарылатын мәшине агрегаты, электрмен пісіру агрегаты, ақырлы аддитивтілік (аддитивность конечная), изоэнтропиялық адиабата, соққылық адиабата, астрономиялық азимут, геодезиялық азимут, гироскоптық азимут, магниттік азимут, өзара әрекет аксиомасы, динамиканың негізгі аксиомасы, инерция аксиомасы, механика аксиомасы.

Философия және саясаттану: абсолютті дүниетаным, абсолютті негіз, абсолютті артықшылық, абсолюттілік, абсолюттік, абсолютті рух, абсолютті идеализм, абстрактілі ойлау, абстрактілі барабарлық, абстрактілі тепе-теңдік, абстрактілік, өзекті шексіздік, теңестіру абстракциясы, әлеуетті жүзеге асу, көркем абстракция, мәдени автономия, ұлттық-мәдени автономия, автортанулық сараптама, авторлық құқық, автотаптаурын, автостереотип.

Математика саласы бойынша: абсолют кеңістік, абсолют шама, вектордың абсолют шамасы, таңдамалық абсолют момент, абстракт гармоникалық талдау, математикалық абстракция, нүкте абсциссасы, өріс автоморфизмі, көбейтінді автоморфизмі, регуляр автоморфизм, тор автоморфизмі, сингуляр автоморфизм, теңбе-тең автоморфизм, ықтималдықтың саналымды аддитивтігі, ұзындық аддитивтігі, ақырлы аддитивтік, өлшемнің саналымды аддитивтігі, көлем аддитивтігі.

Су шаруашылығы: абиссал жазық, абиссал шөгінділер, абиссал құдық, мұздық абляциясы, абразиялық қойнау, абразиялық жаға, мұз жағдайының

абрисі, абсолют өткізгіштік, абсолют ылғалдылық, вентури суөлішеуіші, вакуумсыз суазар, вакуумметрлік биіктік, вакуумды гидроциклон, вакуумметрлік қысым, вакуумдық мөлшерлеуші, вакуумды кәріздеу, вентури астауы, вертикалдағы лайлылық.

Физика және астрономия: *көлденең сфералық абберация, бойлық сфералық абберация, сферохроматтық абберация, өстен тыс абберациялар, абберациялық ығысу, жұлдыздар абберациясы, линза абберациясы, оптикалық жүйе абберациясы, шоқ абберациясы, радиалді абберация, жарық абберациясы, абсолют ақ дене, абсолютті серпімсіз соққы, абсолютті қатты дене, абсолютті серпімді соққы, абсолют қара дене, абсолюттік уақыт, абсолюттік мән, абсолюттік сәуле шығару, абсолюттік кеңістік, абсолюттік ұзару, абсолюттік үдеу, автотербелістер, маятниктің автотербелісі, автотербелмелі жүйе, автотербелмелі қозғалыс, автотербелмелі контур, автотолықтыру.*

Жеңіл және тоқыма өнеркәсібі: *талишықты бөктіру агенті, үтіктеу агрегаты, азометинді бояғыш, азоүйлесімділік, композицияны талдау, фотоколорименттік талдау, анаморфирлеу, пластикалық анатомия, анаэробты жібіту, анималистік стиль, киімдер ансамблі.*

Дене тәрбиесі және спорт: *абсолют күш, бұлыықеттің абсолют күші, абсолютті рекорд, абсолютті чемпион, авиамодель ісі, авиамодельші, авиация спорты, авиомодельді спорт, автоматты үйлесімділік, қолдаушы автомәшине, спорттық автомәшине, жарыс автомобилі, спорт автомобилі, автомобиль спорты, автомотоайлақ, автомотоклуб, автомотоспорт, автомототуризм, автомотомектеп, автошана, автоуақытөлішегіш.*

Статистика стандарттау, зияткерлік меншік саласы: *өлішеуіш автомат, қадағалаушы автомат, бақылауды автоматтандыру, программалауды автоматтандыру, жобалауды автоматтандыру, өндірісті автоматтандыру, мемлекеттік статистиканың автоматтандырылған жүйесі, автоматтандырылған бақылау жүйесі, тәжірибелік деректердің автоматтандырылған өңдеу жүйесі, агроөнеркәсіптік комбинат, агроөнеркәсіптік кешен, адаптивтік бақылау картасы, технологиялық үдерісті автоматтандыру, есепті автоматтандыру, автоматтандырылған картотека, деректерді автоматтандырылған түрде өңдеу, статистикалық ақпаратты автоматтандырылған түрде өңдеу.*

Медицина саласы бойынша терминдік аталымдардың будан түрлері: *авиациялық жарақат, вирулентсіздік, енжар агглютинация, арнайы агглютинация, эритроциттік агглютинация, иммундық агглютинин, ойламай аггравациялау, саналы аггравация, әдейі аггравация, дыбыстық агнозия, дәмдік агнозия, көру агнозиясы, иістік агнозия, сөздік агнозия, жанасулық агнозия, иммундық агранулоцитоз, дәрілік агранулоцитоз, сәулелік агранулоцитоз, миелотоксиндік агранулоцитоз.*

Туризм саласындағы будан терминдер: *туристік аттрактивтілігі, туризм географиясы, туристік ұсыныс, туризм индустриясы, туризм базасы, туристік маркетинг, туристік-экскурсиялық ресурс, туристік операторлық қызмет, туристік агенттік қызмет, туристік маришруттар мен*

соқпақтардың мемлекеттік тізілімі, туристік рекреациялық ресурс, рекреацияның шаруашылық потенциалы, туристік-экскурсиялық қызмет көрсету комплексі, туристік ресурстар, туристік кешен, туристік топ, туристік байдарка, туристік жолдама, туристік база, туристік құрал-саймандар, туристік өнімге тапсырыс берушілер, туристік имидж, туристік өнімді ұсыну (индустрия) туристік бағдар (индустрия), туристік қызмет (индустрия), туристік ұйым (индустрия), туристік автобус (көлік және қатынас жолдары), т.б. [74] .

Бұл мысалдардан көріп отырғандарыңыздай, будан терминдерді кез келген саладан ұшырастырамыз. Ғылым мен техника салаларында, БАҚ, киноиндустрия, радио, интернет сайттарда будан терминдер жиі қолданылады.

Қазақ тіліндегі будан терминдердің туризм саласындағы қолданысы А.Несіпбай, Г.Әбікенованың мақаласында талданады. Мақала авторлары қазақ тіліндегі туристік дискурста кездесетін салааралық терминдерді қарастыра келіп, «Туристік дискурстағы терминдер адресаттың мәдени құзыреттілігін екі бағытта кеңейтуге ықпал етеді. Біріншіден, олар ел бейнесін қалыптастыруға қатысады. Туризм саласында кездесетін көптеген ұғымдар, мысалы елдің географиялық жағдайы мен оның климаты – физикалық география, саяси жүйе – саясаттану және әлеуметтану терминдерінің көмегімен, қаржылық – экономикалық терминдердің көмегімен сипатталады, тарихи анықтамалар үшін тарих терминдері қолданылады. Екіншіден, арнайы лексикада тіл дамуының халықтың материалдық және рухани мәдениетінің тарихымен байланысы айқын көрінеді. Оны сипаттау үшін техникалық, өнертану және басқа терминдер қажет. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі туризм терминдері ішінде әртүрлі тілдің бірліктері арқылы жасалған будан терминдер де көптеп ұшырасады» [78, б.779] деген тұжырымға келеді.

Будан терминдер белгілі бір кезеңде аса маңызды ұғымдар мен түсініктерді атайтын болса, сол кезеңде олар белсенді қолданыста болады. Будан терминдер деп бірнеше компоненттерден құралатын, белгілі бір ұғымды, бір құбылысты атайды. Бұл олардың аталымдық яғни номинативтік қызметін көрсетеді. Ал тіркес түрінде келген будан түзілімдердің құрамындағы компоненттердің орны тұрақты болып келеді. Мұндай тілдік бірліктердің құрамындғы элементтердің орны тұрақты болып келеді. Префикстердің қатысымен жасалған будан терминдердің бір сыңары көбінесе аударуға келмейтін сөздерден тұрады. Қазақ тіліне аударуға келмейтін терминбөлшектердің де будан құрылым ішіндегі орны тұрақты болады.

Қос сөз түрінде келген будан терминдердің құрылымы дә әртүрлі болады. Олардың тіліміздегі дәстүрлі қосарланған сөздерден өзгешеліктері болады. Мұндай будандар ішінде қайталама қос сөздер ұшыраспайды. Олар негізінен қосарланған қос сөздер моделімен жасалады. Аббревиаттармен келген будандардың да бірнеше түрлері кездеседі. Әріптік қысқарту, қысқарған сөз, буын түрінде қысқарту т.б. түрлері кездеседі.

Ғылым мен техника салаларында, БАҚ, киноиндустрия, радио, интернет сайттарда будан терминдер жиі қолданылады. Солай бола тұра қазақ тіліндегі будан терминдер мәселесі әлі толық зерттелмеген, әсіресе олардың теориялық

негізі, қалыптасу үлгілері мен қолдану аясы жүйеленбеген. Сондықтан қазақ тіліндегі будан терминдерді зерттеу олардың ұлттық терминологиялық жүйедегі орнын айқындап қана қоймай, тілдің дамуы мен ғылыми әлеуетін нығайту үшін де аса маңызды. Бұл зерттеу ұлттық терминкорды жаңа үлгідегі терминдермен байытуға, терминологиялық жүйені реттеуге және жаңа терминдерді бейімдеудің тиімді тәсілдерін ұсынуға өз үлесін қосады. Қазіргі ақпараттық-ғылыми кеңістікте қазақ тілінің халықаралық деңгейде қолданылу мүмкіндігін арттыру үшін будан терминдерді жан-жақты зерделеу өзектілігі мен маңызы артып отыр.

Қазақ тілінде будан терминдер санының күрт артуы қазақ тілінің қазіргі әлемнің өте күрделі бейнесін бейнелейтін таңғажайып икемділігі мен үлкен ұтқырлығы бар деген қорытынды жасауға жағдай туғызады.

1- тарау бойынша түйін

Зерттеуімізге нысан болып отырған будан терминдер – шеттілдік лексиканың ана тіл жүйесіне кірігіп, интеграциялануы арқылы жасалған терминдер. Тіл біліміндегі будан (гибрид) термині алғаш рет XVII ғасырдың орта шенінде француз ғалымы К. Вожланың «Француз тілінің ескертпелері» атты зерттеуінде қолданылған. Будан аталымдар тілдік қорымызды көбейтетін кірме сөздер қатарынан орын алады. Кірме сөздер жаппай қолданыста бола отырып, тілде олардың қатысы арқылы жаңадан сөз жасалуына негіз бола алады.

Бүгінгі жаһандану заманында сөздік қорына шеттілдік сөз енбеген тіл жоқ, өйткені тілдің сөздік құрамның баюы өзінің ішкі мүмкіншілігі арқылы ғана емес, өзге тілден енген кірме сөздер арқылы да тілдің сөздік құрамы кемелдене түседі.

Будан терминдер қазақ тілінің сөздік қорын белсенді түрде кеңейтуде. Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдер төл тіліміздің ресурстары негізінде ғана емес, сонымен қатар кірме сөздерден әртүрлі сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалатын жаңа сөздермен, терминдермен белсенді түрде толықтырылып жатқаны анықталды.

Қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген будан терминдердің құрамындағы шеттілдік компоненттерді зерттей келе, олардың көбінесе латын және грек негізді сөздер болып келетінін аңғардық. Бірқатар ағылшын, француз, неміс, итальян сөздері негізді будан түзілімдер ұшырасады. Араб сөзінің қатысуымен жасалған будан терминдер санаулы ғана кездеседі.

Зерттеу нәтижесінде будан терминдер құрамындағы компоненттерінің шығу негізіне қарай ағылшын – қазақ сөздерінен жасалған; грек, латын негізді сөздер – қазақ сөздері; орыс – қазақ сөздерінен жасалған; француз, неміс сөздері – қазақ сөздерінен, басқа да шетел (итальян, араб, түрік т.б.) сөздерінен жасалған будан терминдер деп жіктелді.

Будан терминдер компоненттік құрылымына байланысты бір компонентті, екі компонентті және көп компонентті будан терминдер деп жіктелді. Будан терминдердің құрамы эндогенді және экзогенді құрамбөліктерден құралады. Будан термин сыңарларын эндогенді және

экзогенді құрамбөліктерге жіктедік. Эндогенді құрамбөлік будан терминнің төлтілдік немесе бейімделген сыңары болса, экзогенді құрамбөлік будан терминнің шеттілдік кірме сөзден болған сыңары болып табылады.

Будан терминдерің морфологиялық құрылымына қарай 5 түрлі топқа бөлдік:

- дара терминдер;
- қос сөзден тұратын будан терминдер;
- сөз тіркестері түріндегі будан терминдер;
- біріккен сөздер түріндегі будан терминдер;
- қысқарған сөзбен бірге келетін будан терминдер.

Лексика-семантикалық ерекшеліктеріне және қолданылу аясына байланысты: іс қағаздары және мұрағат ісі, экономика, заң және құқықтану, көлік және қатынас жолдары, медицина, электроника, радиотехника және байланыс, химия, тіл білімі және әдебиет, механика және машинатану, философия және саясаттану, геология, геодезия, география, әскери іс, педагогика-психология, математика, ауылшаруашылығы, су шаруашылығы, баспа және кітапхана ісі, информатика және есептеуіш техника, физика және астрономия, биология, тарих, мәдениет және өнер, сәулет және құрылыс, тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет, жеңіл және тоқыма өнеркәсібі, статистика, стандарттау және зияткерлік меншік, дене тәрбиесі және спорт саласындағы будан терминдер деп топтастырылды. Будан терминдердің терминологияның барлық салаларынан кездесуі олардың қазақ тілінің терминжүйесіндегі орнын айқындайды. Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдердің лингвистикалық табиғатын зерттеу ұлттық терминологияны дамыту мен біріздендіруге ықпалын тигізеді.

2 ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БУДАН ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

2.1 Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдер

Кез келген тілдің терминжасам жүйесі сол тілдегі сөзжасам заңдылықтарына бағынады. Қазақ тілінде де терминжасам тіліміздегі сөзжасам тәсілдері бойынша жасалады.

«Терминжасам – жүйелі құбылыс, яғни жүйенің бір мүшесіне терминжасамдық тәсілдер жатады. Терминжасам тілдің сөзжасам жүйесінің бір мүшесі, бір тармағы болғандықтан, ол сөзжасамның жалпы заңдылықтарын сақтайды, оған бағынады, ол терминжасамда қолданылады. Олай болса, терминжасамда сөзжасамның тәсілдері түгел қолданылады. Сонымен бірге терминжасамның өз ерекшелігіне байланысты тәсілдер де терминжасам тәсілдерінен орын алады» [79].

Бүгінгі таңда терминтаушы ғалымдардың терминжасам тәсілдерін түрліше жіктейтінін байқауға болады. Қазақ тіліндегі терминжасам тәсілдерінің семантикалық, морфологиялық, синтаксистік, морфолого-синтаксистік және т.б. тәсілдері айтылып жүр. Ш. Құрманбайұлы «бірқатар ғалымдар терминжасам (терминообразование) тәсілдерінің бәрінің басын біріктіріп, терминшығармашылығы (терминотворчество) деп атайтынын» [1, б.539] ескерте отырып, өзі де осы пікіріді қолдайтынын білдіреді. Ғалым терминжасам тәсілдерінің мына түрлерін көрсетеді: 1) синтетикалық (морфологиялық) тәсіл, 2) аналитикалық (синтаксистік) тәсіл, 3) терминдену (лексика-семантикалық) тәсілі, 4) калькалау тәсілі [1].

Ш. Біләловтың еңбегінде терминжасам туралы мынадай пікір беріледі: «Біріншіден, сөзге қосымша, жалғаулықтар жалғану арқылы жасалады. Мысалы, көрме (хорда), жарма (биссектриса), кейіптеме (формула), түзгі (элемент), қосым (интеграл), ажырам (дифференциал), үстеме (мантисса), бүйірлік (абсцисса), беттік (ордината), төбелік (апликаата), қиынды (сектор), тікше (прямоугольник)... Екіншіден, жаңа сөз сөздердің бірігуі арқылы жасалады: теңқиық (ромб), ішжиын (подмножество), қиықша (параллелограмм), қиықжак (параллелепипед), қостабан (трапеция), кілшоқы (пирамида), екімүше (бином), баскерме (диаметр)... Үшіншіден, сөз тіркестері арқылы жасалады: алғашқы берне (первообразная)...» [80, б.18-23].

Ғ.Б. Шойбекова, Ж.Ә. Абдрахманова, А.Б.Насырғазының «Қазақ тіліндегі терминжасам тәсілдері арқылы жасалған компьютер терминдері» мақаласында терминжасам тәсілдердің төрт түрін көрсетеді: «Терминдік жүйені жасауда терминжасамның әлемде ең кең тараған төрт түрлі тәсілі пайдаланылады, олар: 1) терминжасам (сөзжасамның түрлі тәсілдерін пайдалану арқылы), 2) терминдену (термин емес сөздердің терминдер қатарына өтуі), 3) қайта терминдену (өзге саланың дайын терминін пайдалану), 4) терминалмасу, халықаралықтандыру (өзге тілдерден дайын терминдерді қабылдап алу» [81, б.213].

Тілде жаңа терминдік атаулардың жасалуы негізінен, қай тілде болмасын тек терминжасам тәсілі арқылы емес, сөздік қордағы жалпыхалықтық сөздердің

терминденуі арқылы да жүзеге асады. Аударма әдісі арқылы жасалған терминдер де тіліміздің терминологиялық жүйесінен үлкен орын алады. Сондықтан бірқатар терминтанушы ғалымдар аударма тәсілін терминжасамның бір тәсілі деп таниды.

Б.С. Жөнкешов «Ғылыми техникалық терминдер және терминдерді аудару мәселелері» атты мақаласында аударма тәсілі арқылы термин жасаудың:

«Лексикалық трансформация: транслитерация, транскрипция, калькалау және т.б.

Грамматикалық трансформация: грамматикалық алмасымдар және сөйлемнің бөлшектенуі және т.б.

Лексика-грамматикалық трансформациялар экспликация (сипаттамалық аударма), компенсация (түрлендіріп аудару)» сияқты түрлерін анықтайды [82, б.52].

Ғалымның пікірінше, аударма тәсілі терминжасам шығармашылығының бір тәсілі болып табылады. «Төл лексикалық қордағы жекелеген сөздерді тілдің ішкі заңдылықтарына бағындыра отырып, терминжасау үрдісі назардан тыс қалып бара жатыр» [82, б.55], – дей келе, шет тілден термин қабылдауда сақтықпен қарап, ана тілінің тазалығын ту еткен алаш зиялылары ұсынған қағидалар бүгінгі заманда да өзекті болып отырғанымен, көп жағдайда ескерусіз келе жатқанын айтады.

Терминологиялық жүйенің даму кезеңдерінде терминология мен тиісті ұғымдар жүйесінің аралығында сәйкессіздіктердің болуы мүмкін. Мұндай жағдайлар терминнің тиісті кәсіптік саладағы қолданысына кедергі тудырады.

Әртүрлі ғылым салаларының дамуы мен қоғамдағы маңызының артуы, түрлі шетел тілдерінен халықаралық терминдердің кіруі, т.б. құбылыстар бұған ерекше әсер етеді. Осындай жағдайларға байланысты терминологиялық жүйені біріздендіру, жүйелеу қажеттігі туындайды. Қазіргі терминология ғылымы алдындағы міндеттердің бірі – кірме және туынды терминдердің жасалу жолдарын, қолданыс ерекшеліктерін, тілге бейімделуін, терминологиялық жүйеден алатын орнын айқындау. Терминтанушы ғалымдар терминологиялық ғылымның мынадай маңызды міндеттерін ерекше атап көрсетеді:

1) арнайы лексикалық бірліктердің типологиясын жасау; 2) терминдік бірліктердің жасалу жолдарын, тәсілдерін, модельдерін құру, терминбөлшектердің түрлері мен терминдердің уәжділігін зерделеу; 3) терминдердің және терминологияның басты ерекшеліктерін анықтау; 4) түрлі коммуникативтік қатынастардағы терминдердің қызметін саралау; 5) тілдік жүйедегі терминологияны айқындау; 6) терминдік бірліктердің семантикалық ерекшеліктерін тілдегі жалпыхалықтық сөздермен салыстыру; 7) терминдік тіркестердің негізгі белгілері мен қасиеттерін терминологиялық сөз тіркестерінің ерекшеліктерін еркін және тұрақты тіркестермен салыстырып талдау.

Дара сөздерден болған терминдік аталымдар жалпыхалықтық сөздерден немесе белгілі бір сөзжасамдық модельдер арқылы морфемдерден жасалған тілдік бірліктер болып табылады. Қарапайым терминдер жалпыхалықтық сөздерден өздерінің семантикалық ұйымдасуы арқылы өзгешеленіп тұрады.

Тілдегі терминжасам жүйесі сөзжасам заңдылықтарына бағынатыны белгілі. Терминдер морфологиялық қасиеттері жағынан да жалпы тілдің морфологиялық заңдылықтарына сәйкес келеді. Терминдердің семантикалық қатынастары логикалық сипатқа ие. Бірақ мұндай семантикалық қасиеттер белгілі бір терминологиялық жүйеге қатысты нақты терминдік атауларды байланыстырады.

Терминологияның бұл сипаты оның жүйелілік қасиетін көрсетеді және оны терминологиялық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

III. Құрманбайұлы терминге қойылатын талаптарды төмендегідей анықтайды:

«Терминнің бірмағыналылығы – бір арнаулы сала ішінде бір ғана мағынаны білдіруі, синонимдерінің болмауы;

Термин мағынасының дәлдігі – атаудың өзі белгілейтін ұғымның мазмұнын қамтып, ұғымның негізгі басты белгілерінің термин мағынасы арқылы берілуі;

Терминнің қысқалығы немесе ықшамдылығы – бірнеше сөздің тіркесуінен тұратын көп сыңарлы терминді ұғым атауы ретінде қолдану қолайсыз. Алайда терминнің көп құрамдылығы оның кемшілігі емес. Белгілі бір ұғым бір-бірімен өзара жақсы үндескен сөздерден тұратын тіркеспен аталса, ол терминнің жүйелілігін көрсетеді;

Терминнің тілдегі сөзжасам заңдылықтарына сәйкес келуі – терминологияда сөзжасам заңдылықтарын қанағаттандыра бермейтін терминдер кездеседі;

Терминнің туынды сөз жасауға қолайлы болуы – терминнің ықшам болуы қажет деген талаппен үндеседі;

Терминде эмоционалдылық пен экспрессиялықтың болмауы – ғылым тілінің негізін құрайтын терминдердің эмоционалдық тұрғыдан бейтараптық танытып, оларға экспрессияның тән болмауы;

Эстетикалық талаптарға сай келуі – терминнің дыбысталуы айтуға қолайсыздық туғызбай, естуге жағымды болуы» [1].

Тілдегі модельдеу жаңа бірліктердің пайда болу процесін зерттеу мен сипаттаудың қуатты құралы болып табылады.

Зерттеушілер атап өткендей, тіл дамуының ішкі заңдары жаңа негіздерді бөлуге және жаңа аффиксалды элементтерді пайдалануға, сөзжасау жүйесін дамытуға және жетілдіруге байланысты тілде бар немесе жаңадан пайда болатын модельдер мен сөзжасам типтері бойынша жаңа сөздердің пайда болу қажеттілігін анықтайды.

Біздің ойымызша, тілдік үлгілеу бұқаралық-медиалық кеңістіктің кеңеюіне, интернет-коммуникация рөлінің артуына, жаңа кірме тілдік элементтер лексиканың кең деривациялық әлеуетінің артуына байланысты неғұрлым өзекті болып отыр. Сондықтан тілдегі модельдерді кешенді зерттеу қоғамдық дискурста гибриді неономинациялардың пайда болуының деривациялық модельдерін сипаттау, жүйелендіру және талдауды көздейді.

Қазақ терминологиясындағы будан терминдер мәселесін анықтай келе Шерубай Құрманбайұлы: «Тәуелсіздік тұсында жасалып, қазіргі тілімізде

қолданылып жүрген атауларды ең алдымен қазақтың өз сөздері мен қосымшалары негізінде жасалған және бір бөлігі қазақ сөзінен немесе қосымшалардан қалған бөлігі кірме сөздер мен қосымшалардан тұратын будан (гибрид) атаулар деп екіге жіктеуге болады. Қазақтың төл сөздерін терминдендіру немесе сөзжасам тәсілдерін пайдалану жолымен жасалған атаулардың да, аралас тұлғалы «будан» атаулардың да жасалу жолдарын тілдік тұрғыдан талдау өте маңызды. Тіліміздегі сөзжасам, терминжасам тәсілдерінің және сөз тудырушы жұрнақтардың қайсысы өнімділік танытқанын, керісінше, қай тәсіл мен қосымшалардың аз пайдаланылғанын, аралас тұлғалы сөздердің қалай жасалып жатқанын да анықтау қажет» [83, б.30], – деген тұжырым айтады.

Терминжасам тәсілдері морфологиялық, синтаксистік және семантикалық тәсілдер деп жіктеледі. Сонымен қатар халықаралық терминдерді латын графикасында жазу мәселесі де терминологиядағы күрделі мәселелердің бірі.

Халықаралық терминдерге байланысты транскрипциялау мен транслитерациялау кезінде кірме терминді қабылдайтын тілдің өзіндік заңдылықтарын ескерген дұрыс. Халықаралық терминдерді түпнұсқа тілдегі нұсқасымен немесе соған жақын нұсқада беру керек деген пікірлер де бар. Будан терминдер құрамындағы шеттілдік элементтерді мүмкіндігінше қазақ тіліндегі баламасымен беру керектігі айытылып та жүр.

Терминдерді жүйелеу, біріздендіру жұмыстары қатарында терминологиядағы ықшамдылық және үнемділік қағидаттарына сай келмейтін, яғни шұбалаңқы будан терминдерді қатаң сүзгіден өткізіп, оларды неғұрлым ықшамдап немесе талапқа сай етіп құруға баса мән беру қажет.

Будан терминдерді жасауда терминологиядағы жүйелелік қағидатын қамтамасыз ететін фонорморфологиялық бейімдеу қағидаты да ескерілуі қажет деп ойлаймыз. Сонымен қатар тіліміздегі қолданылып жүрген будан терминдік аталымдар ішіндегі мағынасы түсініксіз, артық форманттарды қолданбау мақсатында терминдерді латын графикасына таңбалау кезінде ұлттық тілді қолдану мүмкіндігін арттыру керек.

Будан терминдердің жасалу тәсілдерін анықтауда қазақ тілінде жарық көрген әдістемелік-оқу құралдары мен монографиялық еңбектерден, сондай-ақ бұқаралық-ақпарат құралдары тілінен материалдар, терминологиялық сөздіктер мен termincom.kz сайтының мәліметтерін пайдалана отырып зерттеу жүргізілді.

Басқа да ғылыми әдебиеттерді зерделеу барысында белсенді сөзжасамдық үдерістердің ішінен тілші ғалымдар төмендегілерді атап көрсететінін аңғардық: бөгде тілдік негіздердің төлтілдік аффикстер арқылы туынды сөз жасауға бейімделу процесі, композиттер, бірліктердің будандасу (гибридтелу) әлеуетінің жоғарылауы, әлеуметтік факторлардың әсерінен кірме тілдік бірліктердің мағынасының өзгеруі, тоғысу аймағының кеңеюі, қысқарған негіздердің өнімділігі, контаминацияланған бірліктердің тууы.

Будан терминжасам қазақ тіліндегі дәстүрлі сөзжасам тәсілдері арқылы жүзеге асады. Будан терминдердің жасалу тәсілдерін зерттей келе, оларды төмендегідей жіктедік:

1) синтетикалық тәсіл;

2) аналитикалық тәсіл;

3) будан терминжасамның аралас тәсілі.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдерге мысал:

Галогендеу – «галоген» (ағылш. halogen ← грек hálōs «тұз»+ gen «түзілу, пайда болу») + «-деу» (қазақ тіліндегі етістік жасаушы жұрнақ).

Гибридтену (хим.) «гибрид» (лат. hybrida, орыс. «гибрид») + «-тену» (қазақ тіліндегі етістік жасаушы жұрнақ).

Нитратсыздану – «нитрат» (ағылш. nitrate ← лат. nitrum) + «-сыз» + «-дан» + «-у» (қазақ тіліндегі жұрнақтар тізбегі).

Детекторлау – «детектор» (ағылш. detector ← лат. detectio «әшкерелеу, табу») + «-лау» (қазақ тіліндегі етістік жасаушы жұрнақ).

Дифференциалдау – «дифференциал» (ағылш. differential ← лат. differentia «айырма, өзгешелік») + «-дау».

Иммерсивтілік – «иммерсив» (ағылш. immersive ← лат. immergere «батыру, енгізу») + «-ті» + «-лік» (қазақ тіліндегі сын/зат есім тудырушы жұрнақтар).

Инерттілік – «инерт» (лат. iners «әрекетсіз, енжар»; орыс. «инертный») + «-ті» + «-лік».

Интернеттендіру – «интернет» (ағылш. internet ← interconnected network) + «-тен» + «-дір» + «-у» (қазақ тіліндегі өзгелік етіс жұрнағы мен тұйық етістік жұрнағы).

Йодтау – «йод» (ағылш. iodine ← грек. iodes «күлгін түсті») + «-та+у».

Клондау – «клон» (ағылш. clone ← грек. klōn «өркен, бұтақ») + «-да+у».

Кокстау – «кокс» (ағылш. coke «отын түрі») + «-та+у».

Синхрондылық – «синхрон» (грек. syn «бірге» + chronos «уақыт») + «-дылық».

Модулдену; модульдеу – «модуль» (лат. modulus «өлшем») + «-дену»/ «-деу».

Мобильдік – «мобиль» (ағылш. mobile, лат. mobilis «қозғалмалы») + «-дік».

Нивелирлеу (тех.) – «нивелир» (франц. niveau «деңгей», орыс. «нивелир») + «-леу».

Плюрипотенттілік – «плюрипотент» (лат. pluri «көп» + potentia «қуат, қабілет») + «-ті» + «-лік».

Полимерлеу, полимерлену – «полимер» (грек. poly «көп» + méros «бөлік») + «-леу» / «-лену».

Будан аталымдар төмендегідей функционалды-деривациялық модельдер негізінде пайда болады:

1) кірме тілдік негіз + төлтілдік жұрнақ;

2) префикс + түбір/негіз;

3) кірме тілдік негіз + төлтілдік сөз;

4) аббревиатура + төлтілдік негіз.

Будан терминдердің синтетикалық тәсіл арқылы жасалуы «кірме тілдік негіз + төлтілдік жұрнақ» моделі арқылы жүзеге асырылады. Алайда термин жасауға тіліміздегі әртүрлі сөзжасамдық жұрнақтар қатысады.

«Тілімізде сөз тудырушы жұрнақтарының толық лексикалық мағынасы бар сөздерге жалғану арқылы жасалған атау сөздер, ғылым мен техниканың түрлі салаларының терминдері сол ұғымдар жүйесінің өзара ішкі байланысын, жүйелік ерекшеліктерін көрсетіп тұруы үшін туынды терминдердің тұлғасы да белгілі бір үлгімен жасалады» [1, б.86].

Сөзжасам үлгілерінің әрқайсысының құрылымдық компоненттердің нұсқалары бар, олар тілдегі интернационалдық элементтердің бейімделуінің толық көрінісін ашады және жаңа аталымдардың пайда болу процесін көрсетеді.

Қазіргі қазақ тіліндегі динамикалық сөзжасамдық құбылыстарының бірі – төлтілдік аффикстермен туынды сөз жасау жолымен енген бөгде тілдік бірліктерді бейімдеу процесі болып табылады.

Қазақ тілінде де өзіндік мәні сақталған, алайда шығу тегі жағынан басқа тілден енген кірме сөз болып саналатын және де өзінің бойында шетелдік тілдік элементтерді сақтап қолданылатын сөздер қазіргі уақытта көптеп кездеседі. Қазақ тілінің сөзжасамдық заңдылығына сәйкес жасалған кірме аталымдардың бір тобы -лық, -лік жұрнақтарының жалғануы арқылы пайда болған будан аталымдар болып табылады. Мысалы: *блогерлік, диджейлік, копирайтерлік, фирмалық, бизнестік* және т.б. Бұл туралы Н. Оралбаева: «мұндай сөздер қазақ тілінің топырағында жасалып, қазақ тілінде «азаматтық алған сөздер» қазақ тіліндегі сын есімнің -лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік жұрнақтары арқылы мағынаға ие болып отыр» [84, б.16], – дейді. *Тарихилық, аристократиялық, антикалық, сатиралық, географиялық, модельдік* және т.б. сөздер де осы қатарға жатады.

Тілдегі және кірме негіздердің сөзжасамдық мүмкіндіктерін кеңейту лексикалық инновациялардың белсенді пайда болуына негіз болып табылады. Зерттеулерде тілді дамытудың әртүрлі кезеңдерінде сөзжасамдық типтер түрлі белсенділік дәрежесіне ие болғаны айтылады. Жалпы, қазақ тілінің сөз тудырушы жұрнақтары туралы мамандар -шы, -ші, -лық, -лік, -шылық, -шілік, -ма, -ме, -ыс, -іс, -с, -ым, -ім, -ш, -іл, -л, -қы, -кі, -у жұрнақтарын өнімділер қатарына қосып жүргенін ескеру керек. Алайда бұл қосымшалардың аталымжасамдағы өнімділігі үнемі бір деңгейде емес екені де түсінікті болар. Материалды сұрыптағанда, әсіресе қоғамдық ғылымдар терминологиясын сарапқа салғанда, бұлардың аталымжасам процесіндегі қызметі әрбір кезеңге орай және ғылым мен техниканың даму деңгейіне байланысты құбылып отыратынын көреміз.

Өнімсіз деп танылып келген кейбір сөзжасамдық жұрнақтардың -ым, -ім, -м, -ыс, -іс, -с, -қы, -кі, -к, -қыш, -кіш, -уыш, -уіш, -кері, -гері қоғам дамуының сипатына сәйкес ерекше активтілік танытатынын көптеген мысалдар дәлелдейді. Тілде бұрыннан қалыптасқан сөзжасам модельдерінің ізімен жасалатын бұл тәсіл де аталымжасамның ең өнімді амалдарының қатарына жатады.

Олар кірме сөздерге жалғанып, «кірме негіз + төлтілдік қосымша» моделі бойынша будан аталымдарды жасайды. Мысалы, *автоматтандыру, индустрияландыру, электрлендіру, министрлік* т.б.

Зат немесе мамандық атаулары, бір нәрсенің ерекше белгілерін атау мақсатында қазақ тілінің кейбір жалғаулары аталым жасаудың тұрақты элементіне айналды десек те болады. Аталымның дәл болуы негіз бен қосымшаның үйлесуіне тікелей байланысты. Осы екеуі жымдаса келе аталымдық мәнге көшеді. Сондай атауларды жасауда қазақ тілінің -шы, -ші қосымшалары арқылы мынадай аталымжасам моделі қалыптаса бастағанын көреміз.

Біріншіден, -шы, -ші жұрнағының негізгі түбірге қосылуы арқылы жасалған атаулар *трактор-шы, бетон-шы, спорт-шы, коньки-ші, футбол-шы, архив-ші* сияқты кірме сөздерге жалғану арқылы жасалған будан аталымдар. Будан терминжасамда қолданылатын жұрнақтар әрдайым өнімді қолданыла бермеуі мүмкін. Бұрын өнімді деп танылған жұрнақтардың уақыт өте келе белсенділігі төмендеуі мүмкін. Кейде керсінше бұрын өнімсіз қолданылған жұрнақтар сөзжасамдық үдерісте кең қолданысқа өтуі әбден мүмкін.

Кірме бірліктердің тез бейімделуі, төлтілдік аффикстер арқылы туынды сөздер жасау арқылы қазақыландыру үдерісіне қатысуы қазақ тілінің қабілеттілігінің бір қыры болып табылады. Яғни, морфология саласындағы нормалану жайын сөз еткенде кейбір жұрнақтардың активтеніп, енді бірқатарының сөз жасау әлеуеті азайып бара жатқанын айтуға болады. Мысалы, -шы, -ші жұрнағының шет тілдік түбірлерге жалғануы орын алды: *футболшы, гипнозшы, комбайншы, колхозшы*, дегенмен адамның кәсібін, мамандығын, бір нәрсеге икемдігін, қабілетін т.б. көрсететін -шы, -гер, -кеш жұрнақтары көптеген кірме сөздердегі -ист, -ор, -щик, -ант (-ент), -ург, -ер т.б. сияқты орыс тілі қосымшаларын алмастыра алмай келеді. Мысалы, *гастролер, акционер, монтер, гимназист, диктор, диктатор, конструктор, аспирант, комендант, металлург, анархист, социалист* сияқты сөздер қазақ тілі үшін түбір мен жұрнақтан тұратын морфемалар тіркесі ретінде емес, тұтас тұлға (сөз) ретінде қабылданды деуге болады.

Аталған мағынаны білдіруде бұл күнде -гер (*баспагер, айтыскер, қаламгер, тәлімгер, танымгер (знаток), майдангер, иегер* жұрнағы активтенді. Сол сияқты жаңа сөз жасауда -ым (*қойылым, оқылым, сұраным*), -ыс жұрнақтары да жиі кездесе бастады. Қысқасы, бірқатар сөз тудырушы жұрнақтардың варианттар қатары ұлғая түскені байқалады. Ал, керісінше, жалғаулықтардың кітаби тілдік (*шағатайлық, арабтық, парсылық*) жарыспа қатарлары тежеліп, қолданыстан, демек, әдеби нормадан ығыстырылғаны да байқалады.

Ал орыс тіліндегі осы тектес пікір Е.В. Петрухинада кездеседі. Ол: - ник-, -чик-, -щик-, -ец-, -овец-, -ист-, изм- жұрнақтарының бөгде тілдік бірліктерге жалғанып, зат есімдер жасайтынын айта келіп: «шет тілдік негіздерден жұрнақтар арқылы жасалған зат есімдер белсенді түрде қалыптасады, мұндай туынды сөздерді қолдану бақ пен интернет мәтіндеріне тән (*оффшорник, интернетчик, пиаровец, спамщик*)» [85], – дейді.

Зерттеушілер будан терминдердің қазіргі тіл біліміндегі маңызды орын алатынын айтып, туынды будан аталымдардың тілге пайда болуы және енуі үдерістерінің бірте-бірте емес, тіл ұжымының қажеттіліктеріне сәйкес қандай

да бір ұғымның өзектілігіне байланысты, тілдік айналымға қарқынды енетінін атап өтеді [86, б.32-33].

Тілдегі интернационалдық лексиканың пайда болуын талдай отырып, Л.В. Рацибурская: «Жаһандану жағдайындағы тілдерде шет тілдік туынды негіздер мен төлтілдік сөз тудырушы аффикстердің жалғануы арқылы пайда болған жаңа аталымдарды жасаушы деривациялық үдерістермен және реципиент тілдегі бірқатар өзге тілді морфемалардың морфемдік мәртебесін өзгертумен байланысты» [87, с. 377] екенін атап көрсетеді. Мысал ретінде қазір белсенді қолданылатын шет тілдік аббревиатуралық бірлік – *пиарды* алуымызға болады.

Пиар (ағылш. «public relations» – қоғаммен байланыс), ол тілде PR – ПР – пиар деп қолданысқа еніп, қазір сөзжасамдық ұя негізіне айналып отыр: *пиаршы, пиаршыл, пиарлау* және т.б.

Талдауға енетін бірлік тек бір туынды сөзді ғана емес, сонымен қатар күрделі туынды сөзжасам ұясын да жасайды: *пиар-қызмет, пиар-құрылым, пиар-кеңістік, пиар-шешім, пиар-жүріс, пиар-құлық, пиар-жиһаз* және т. б.

Мысалы: *Пиардың маркетингте де алар орны үлкен. Мәселен, атақты Ford компаниясы Ford Taurus аталатын өз авто моделдерінің атақ - даңқын пиарлау арқылы шығарған. Пиаршы маманының негізгі қызметі мен жұмысы- компанияның имиджін қалыптастыру ғана емес, жақсы жағынан таныту мен жағымды пікір қалыптастыру арқылы аудитория немесе тұтынушылар арасында кері байланыс орнату* (<https://qamshy.kz/>).

- Шы, -ші жұрнақтарының көмегімен кәсіп иесі, іс әрекет орындаушысын білдіретін жаңа зат есімдер пайда болды.

Мысалы: *инстаграмшы* (ағылш. «instagram» – әлеуметтік желінің бір түрі); *хайпшы*, орысша – хайпер (hype ағылшын сөзі, мағынасы тұтынушының қалауын қалыптастыруға бағытталған агрессивті жарнама. Агрессивті жарнаманың атауы жұрттың назар аудару үшін алдау немесе құлық дегенді білдіретін сөзден шыққан); *скайпшы* (ағыл. skype – «компьютерлердің арасындағы Интернет арқылы мәтіндік, дауыстық байланысты және бейне байланысты қамтамасыз ететін жабық коды бар тегін бағдарламалық қамтамасыз ету»); *спамшы* (ағыл. spam – «коммерциялық және басқа жарнамаларды немесе басқа да хабарлардың түрлерін оларды алуға ниет білдірмеген тұлғаларға тарату»); *компьютерші* (компьютер саласының маманы), *медиашы* (медиа қызметкері), т.б.

Орыс тіл білімінде зерттеуші В.В. Лопатин мұндай будан аталымдардың мағынасында зат немесе оның белгісінің басқа бір зат немесе оның белгісіне қатынасы болатынын дәйектейді [88].

Мейкапшы будан аталымының пайда болуын қарастыра отырып, соңғы жылдары тілімізге енген мейкап (make up – «грим, косметика, аксессуарлар») сөзіне назар аудару қажет, оның баламасы қазақ тілінде «әрлеу» сөзі болып табылады. «Make up» лексикалық бірлігі транслитерация арқылы бейімделу процесін өтеді: make up-мейк ап (мэйк ап)-мейк-ап (мэйк-ап)- мейкап (мэйкап), ол «up» (ағылш. «up» – жоғары) сөзінің сөздің құрылымдық элементіне айнала отырып жасалғандығын аңғартады.

Дерексіз атауларды құрудағы белсенділік экстралингвистикалық факторлармен (техниканың дамуымен, компьютерлендіру, интернет дәуірімен және т.б.) байланысты. Мысалы, *брендтеу*, *брендтік*, *демпингтеу*. Айналысып жүрген салаңыздан бөлек, қосымша тағы да бизнесіңізді дамытуға мүмкіндік бар. Мәселен, мейрамхана ашу. Сізде «жеке **бренд**» болғандықтан, мейрамхана бизнесінде жетістікке жету қиынға соқпайды. Ұлттық мінездің, салтымыздың байлық пен беделден жоғары тұруы – міне, «қазақ **брендi**» осы.

Содан кейін *демпингтеу* бұл коммерциялық тәжірибе болып табылады, өнімді неғұрлым төмен бағамен сатып, халықаралық рынокта тиімдірек бәсекелесу мақсатында оны өндіруге жұмсалған шығындар.

-лық, -лік, тық, -тік, -дық, -дік жұрнақтарының көмегімен *спичрайтерлік* (ағыл. speech-writer – «сөзжазушы», мемлекеттік қайраткерлер, саясаткерлер және т. б. үшін сөз құрастырушы), *мейкерлік*, *рерайтерлік*, *копирайтерлік*, *блоггерлік*, *диджейлік* және т.б. лексемалары жасалған. Мысалы: Егер Сізде жарнамаларды жазу талантыңыз бар болса және жарнамалық орталардың кең ауқымы үшін шығармашылық ойлана алатын болсаңыз, сіз **копирайтерлікте** еркін түрде жұмыс істей аласыз! (<https://kk.chalized.com/>). *ФРС ұсынған АҚШ сапары: блоггерлік институтын ұштау талпынысы*. Дыбыстар әлемімен жұртышылық арасындағы дәнекер диджей Максим Степанов өз кәсібін осылай деп түсінеді. «**Диджейлік** – бұл бүтін бір өнер» – дейді Максим.

-лық, -лік, -дық, -дік, -тік, -тық жұрнақтары арқылы будан терминдер жасалады: **медиалық өнім**, **оффшорлық кеңсе** (ағылшын «offshore» – жағалаудан тыс). Оффшор лексемасы (ағылш. әлемдік қаржы орталықтарын, компанияларды және қаржылық операциялардың кейбір түрлерін белгілеу үшін қолданылатын термин. Осы кірме негіз бен төлтілдік жұрнақтар арқылы *оффшорлық*, *оффшорлы*, *оффшоршы* будан аталымдары жасалады. Мысалы, Еуропаның көптеген елдерінде де **оффшорлық** фирмаларды тіркеуге мүмкіндік бар. **Оффшорлық** компания тек салық шығынын азайтуға ғана емес, шетелдік компанияның атынан келісімді жүзеге асырып, шетелдік банктердегі несие қорларына қол жеткізе алады.

Кез келген ғылым саласының терминологиялық жүйесіндегі терминдердің құрамы сын есім, үстеу т.б. сөз таптарынан болатыны белгілі. Қазіргі терминжүйеде -лық сын есім тудырушы жұрнағы арқылы жасалған будан терминдерді көптеп кездестіреміз. Мысалы: *абсолюттік*, *позитивтік*, *психикалық*, *факторлық*, *вестибулярлық*, *бисцеральдық*, *патологиялық*, *дистанттық*, *референттік*, *рефлексстік*, *ассоциациялық*, *информациялық*, *оптикалық*, *аутогендік*, *сенсорлық*, *гностикалық*, *психикалық жарақат*, *экологиялық үстемақы*, *әлеуметтік диалект*, *әлеуметтік диалектология*, *лексикалық бірлік*, *логикалық екпін*, *морфологиялық бірлік*, *синтаксистік бірлік*, *фонетикалық бірлік*, *фонетикалық дыбыстаңба*, *фонологиялық дыбыстаңба*, *фразалық екпін*, *фразеологиялық бірлік*, *авторлық аударма*, *авторлық баяндау*, *авторлық қаламақы*, *авторлық қолжазба*, *авторлық қолтаңба*, *авторлық мәтін*, *авторлық түпнұсқа*, *авторлық түсініктеме*, *ағартушылық реализм*, *азаматтық лирика*, *академиялық басылым*, *академиялық стиль*, *әлеуметтік*

лирика, ғашықтық эпос, дикторлық мәтін, ерекше құқықтық режим, техникалық шығармашылығы, дамытудың биогенетикалық тұжырымдамасы, дәстүрлі педагогикалық әдіс, естің биохимиялық теориясы, жалпылама психикалық құбылыстар, жаңаша педагогикалық ойлау, жас ерекшелік симптом кешені, жастардың демократиялық қозғалысы, жеке адамдық компонент, жоғары аттестациялық комиссия, жоғары психикалық функциялар, жоғары техникалық оқу орны, зерттеудің математикалық әдістері, көркем шығармашылық психологиясы, қос факторлық теориясы, мектептің педагогикалық кеңесі, мидың динамикалық оқшаулануы, т.б. осы сияқты будан терминдердің бір компоненттері сын есіммен берілген.

Кірме негіздерге -лылық, -лілік, -тылық, -тілік төлтілдік жұрнақтарының жалғануы арқылы ликвидтілік, мультимедиялылық, креативтілік сияқты будан аталымдар жасалады.

Тілдік материалды талдау көрсеткендей, сын есім түрінде атау жаңа семантикалық компоненті бар сөз тіркестерін оңай қалыптастырады, жалпы лингвистикалық және мәдени жағдайды көрсетеді, осылайша валенттіліктің ауқымды мүмкіндіктерін көрсетеді: *брендтік* (интернет, дүкен, белбеу, трикотаж, сток, костюм, смартфон, тауар, зат, киім, сөмке, аяқ киім, косметика, көйлек, іш киім, пальто және т.б.); *инжинирингтік* (орталық, холдинг, инкубатор, департамент, компания, фирма, топ және т.б.); *клирингтік* (орталық, үй, код, банк, операция, компания, қызмет, жүйе, қызмет, палата, келісім, агенттік, қызмет көрсету, жабдық, қамтамасыз ету және т.б.); *лифтингтік* (массаж, крем, гель, күтім, макияж, маска, жүйе, сарысу, компания, тарақ, май, құрылғы, орау және т.б.); *лизингтік* (калькулятор, брокер, шарт, әдіс, конфискат, үй, қор, брокер, кредит, төлем, компания, қызмет, операция, мүлік және т.б.); *имидждік* (телефон, сайт, ноутбук, ролик, жоба, мәтін, буклет, жарнама, өнім, фотосессия, мақала, саясат, бағдарлама, бейне, агенттік, кино, сұхбат, іс-шара, фото, бейне, және т.б.).

Орыс тіл біліміндегі «тілдегі бөгде сөздер» проблемасын қарастырған Е.В. Маринованың атап көрсетуі бойынша: «орыс тіліндегі шет тілінен енген кірме лексикаға жататын көптеген сөздер сыртқы белгілермен де, сөзжасам ерекшеліктерімен де ерекшеленбейді. Олар тілде қолданылып жүрген сөзжасамдық тәсілдермен жасалады және лексикалық мағынасы бойынша – төл сөздерден өзгеше емес, мысалы: *магазин, проба, суп, морс, паркет, лампа* және т.б. шет тілден сөз алу процесінде қолданылатын шет тіліндегі сөздер орыс сөзжасамдық морфемаларымен байланысқан, мысалы, шет тіліндегі түбір + көне жұрнақ» [73].

Төлтілдік аффикстердің көмегімен жасалған негіздер орыс тілінің сөзжасамдық процестеріне белсенді түрде қамтылып, тілдің деривациялық әлеуетінің ғана емес, сонымен қатар белгілі мәдени-тілдік үрдістердің көрінісі болып саналады.

О.Г. Щитова өзге тілді неологизмдер тіл жүйесіне кіре отырып, оның сөзжасау деңгейінің әсерін сезініп және олардың деривациялық белсенділігі

нақты сөзжасам үлгілері мен типтерінің өнімділігінің көрсеткіші болып табылатынын мәлімдейді.

«Жаңа ксенолексиканың сөзжасамдық ассимиляциясы жалпы игерудің қосалқы белгісі бола отырып, оның реципиент тілде белгілі дәрежеде игерілетінін дәлелдейді. Ксенолексиканың игерілу дәрежесі туралы келесі сөзжасам критерийлерін: шет тілдегі неологизмдердің морфологиялық-сөзжасамдық тұрғыдан жаңа сипат алуы; сөздердің топтастырылу дәрежесі; олардың бір типті құрылымдық туындылар жүйесіне қосылуы; деривациялық белсенділік сияқты кешенді критерийлерді қолдана отырып, бағалауға болады» [89, с.15].

Будан термин жасауға қатысатын жұрнақтар шығу тегіне қарай төлтілдік жұрнақтар және кірме жұрнақтар деп бөлінеді. Құрамына қарай дара және құранды жұрнақтар түрінде кездеседі. Төлтілдік жұрнақтар өз ішінде дара және құранды болып жіктеледі.

Дара жұрнақтар:

-лі, -лы, -ды, -ді, -ты, -ті: *авторитарлы, вегетативті, дискурсивті, имплицитты, менталды т.б.*

-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік: *идеологиялық, авторлық, генеологиялық, инфляциялық, физикалық т.б.*

-шы, -ші: *аукционшы, алиментші, терроршы, электрші, плагиатшы т.б.*

Құранды жұрнақтар:

-та+у, -те+у, -да+у, -де+у, -ла+у, -ле+у: *акциялау, визуалдау, декодтау, ламинаттау, реабилитациялау т.б.*

-тан, -тен, -дан, -ден, -лан, -лен, +дыр (дір, тір, тыр)+у: *автоматтандыру, индустрияландыру, компьютерлендіру, электрлендіру т.б.*

-дыр, -дір, -тыр, -тір +ыл(іл)+ған (ген, қан, кен): *авторизацияланған, йодтталған, рафинирленген т.б.*

-ла, -ле, -да, -де, -та, -те+у+ші: *иондаушы т.б.*

-ты, -ті, -ды, -ді, -лы, -лі+лық (-лік, -дық, -дік, -тық, -тік) *экспрессивтілік, модальділік, мобильділік, валенттілік, индуктивтілік т.б.*

Кірме жұрнақтар:

-гер, -кер: *мердігер;*

-хана: *емхана, тойхана, дәріхана, құдахана.*

Қазіргі қазақ тіліндегі будан аталым жасайтын неғұрлым белсенді сөзжасамдық құбылыстарға кірме негіздердің төлтілдік жұрнақтар жалғану арқылы тілге бейімделу процесін айтуымызға болады.

2.2 Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдер

Орыс ғалымы А.В.Суперанская аналитикалық тәсілді синтаксистік тәсіл деп атайды және мынадай анықтама ұсынады: «Термины-словосочетания по количеству занимают одно из первых мест почти в любой отраслевой терминологии. Этот традиционный способ создания специальных наименований в словообразовании современной русской терминологической лексики также занимает ведущее место. Терминам словосочетаниям отдается предпочтение в силу того, что они способны с наибольшей полнотой отразить

необходимые отличительные признаки именуемого понятия. Терминами словосочетаниями легче, чем другими словообразующими средствами (аффиксами, например), передать принадлежность классификационному ряду, основанному на родовидовом соотношении понятий» [90, с.131-132].

Қазақ тілінің терминжасам жүйесіндегі аналитикалық тәсіл – белсенді қолданылатын тәсілдердің бірі. «Терминжасамның аналитикалық тәсілі» атты мақалада аналитикалық тәсілге мынадай анықтама берілген: «Аналитикалық тәсіл деп екі я онан да көп сөзден бір лексикалық мағыналы сөздің жасалуы аталады» [79].

Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған терминдерге тән бір ерекшелік олар қанша сөзден құралса да, бір лексикалық мағынаға ие болады. Бұл қасиет будан терминдерге де тән. Көпқұрамды будан терминдердің мағынасына талдау жасауда олардың аналитикалық тәсіл арқылы жасала отырып, күрделі құрылымдармен келетін түрлерін кездестірдік. Сонымен қатар аналитикалық тәсіл арқылы жасалған әртүрлі құрылымда келген будан терминдердің барлығы терминжасам заңдылығына сәйкес жаңа бір мағынаға көшеді. Бұл тәсілмен жасалған будан терминдер терминологиялық жүйенің кез келген саласынан орын алады. Аталған тәсілмен жасалған будандардың бірнеше түрлері бар: біріккен будан термин, қосарланған будан термин, тіркескен будан термин және аббревиат будан терминдер.

Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдер біріккен будан терминдер, қосарланған будан терминдер, тіркескен будан терминдер және қысқарған сөз қатысқан будан терминдер түрінде кездеседі.

Мысалы:

биоөнім – био (грек. *bios* «өмір») + өнім (қазақ. «жасаған зат, өнім»);

биотоп – био (грек. *bios* «өмір») + топ (грек. *topos* «орын») – «тіршілік ету орны» мағынасында;

вафликалып – вафли (орыс. вафля ← нем. *waffel*) + қалып (қазақ. «форма, шаблон, қалып»);

видеожады – видео (ағылш. *video* ← лат. *video* «көремін») + жады (қазақ. «есте сақтау қабілеті, жад»);

газтүтік – газ (ағылш. *gas* ← нидерл. *gas*, алғашқыда грек. *chaos* ұғымынан да таралуы мүмкін) + түтік (қазақ. «қуысты ұзын зат, труба»);

изотоптар – изо (грек. *iso* «тең, бірдей») + топ (грек. *topos* «орын»), «изотоп» бастапқыда «элементтің атомдық орны бірдей» мағынасында;

криптоталдама – крипто (грек. *kryptós* «жасырын») + талдама (қазақ. «талдау» + «-ма» заттандырушы жұрнақ);

микроәлем – микро (грек. *mikrós* «өте кішкентай») + әлем (қазақ. «дүние, әлем»);

мегағалам – мега (грек. *mega* «аса үлкен, зор») + ғалам (қазақ. «әлем, вселенная»; түп-төркіні араб-парсылық «алам»);

микротүтікшелер – микро (грек. *mikrós* «кішкентай») + түтік (қазақ. «түтік, трубка») + -шелер (көптік-ұсақтық мән беруші қазақ жұрнақтары);

түсблок – түс (қазақ. «color») + блок (ағылш. *block* ← фр. *bloc*);

қайтарымнұл – қайтарым (қазақ. «қайтару, кері қайту» + «-ым» заттық жұрнағы) + нұл (парсы. *ru* «ақша»);

радиобайланыс – радио (лат. *radius* «сәуле» → ағылш. *radio*) + байланыс (қазақ. «коммуникация, хабарлама»);

нанобөлішек – нано (грек. *nanos* «ергежейлі», өте кіші, ұсақ) + бөлішек (қазақ. «бөлу, бөлшек» ұсақ зат);

нитроқосылыстар – нитро (лат. *nitrum*, фр. *nitre*, химияда «азот тобы» мағынасындағы формант) + қосылыс (қазақ. «бірігу, құрам») + «-тар» (көптік);

бактерияжегілер – бактерия (грек. *baktérion* «таяқша» ← биол.«бактерия») + жегі (қазақ. «жеген, жейтін, құртушы») + «-лер» (көптік);

электртерістік – электр (грек. *ēlektron* «янтарь») + теріс (қазақ. «жағымсыз, негатив») + «-тік» (қазақ тілінде қасиет/абстракт мән беруші жұрнақ). Біріккен будан терминдер көбінесе термин жасауға негіз болатын, терминдік мәні бар терминбөлшектер арқылы жасалады. Мұндай терминбөлшектер төлтілдік немесе кірме болуы мүмкін. Қазақ тіліндегі біріккен будан терминдер құрамында грек, латын, араб, парсы тілдерінен енген терминбөлшектер көп кездеседі.

Қазіргі қазақ тіліндегі бірігу тәсілі арқылы будан термин жасайтын терминбөлшектерге *агро, аэро, био, демо, метео, видео, эко, фото, теле, мульти, микро, еуро, ксеро, кино, инфра, электр, вело, аудио, авто, авиа, зоо, ультра, анти, транс, ауто, бух, имин, изо, инфра, макро, медиа, метро, моно, этно, гео, гидро, гипер, дендро, ион, квази, кибер, нарко, мета, мега, мед, мезо, ферро, энерго, мото, нано, мульти, термо, пиро, пневмо, поли, пост, радио, суб, супер т.б.* кірме морфемалары жатады.

Біріккен будан термин жасайтын кірме терминбөлшектер арқылы жасалған будан терминдерді төмендегі кестеден көруге болады (2-кесте):

Терминбөлшек	Будан терминдер
авто	<i>автожол, автотұрақ, автоапат, автобекет, автокөлік</i>
агро	<i>агромәдениет, агроқалашық, агроөнеркәсіп, агросаясат</i>
аудио	<i>аудиокітап, аудиоойнатқыш, аудиохабарлама</i>
био	<i>биоөнім, биотағам, биоқалдық</i>
вело	<i>VELOшабандоз, веложарыс, велобайге, велошеру, велосаяхат</i>
видео	<i>видеоақпарат, видеоүдеткіш, видеокөшірме</i>
гео	<i>геосаясат, геоаумақ</i>
газ	<i>газалым, газжұтқыш, газқұбыр</i>
гидро	<i>гидрожүйе, гидрооқшаулау</i>
гипер	<i>гипермәтін, гиперсілтеме, гипержазықтық</i>

еуро	<i>еуроодақ, еуроаймақ, еурожөндеу, еуродода</i>
зоо	<i>зообақ, зоодүкен</i>
изо	<i>изокүй, изосызық</i>
ион	<i>ионөткізгіш, ионалмастырғаш</i>
инфра	<i>инфрақызыл, инфрадыбыс, инфрақұрылым</i>
кибер	<i>киберқауіпсіздік, киберқарақшы, кибершабуыл</i>
кино	<i>киноөндіріс, киножоба, кинотаспа, киномұрағат</i>
квази	<i>квазибөлшек, квазимемлекет</i>
медиа	<i>медиақпарат, медиажоспар, медиаорталық, медиаталдау</i>
мета	<i>метатаным, метамәтін, метатіл</i>
микро	<i>микроағза, микродеңгей, микроқұрылым</i>
макро	<i>макроқұрылым, макросұраныс, макроамал</i>
нано	<i>нанобөлшек, наноқұрылым, наноұнтақ</i>
термо	<i>термокілем, термоөлшеуіш</i>
радио	<i>радиоактивтілік, радиоқондырғы</i>
суб	<i>субқоржын, субөнім</i>
супер	<i>суперөнім, супербөлшек, супербаға</i>

Кесте 2 – Біріккен будан терминдер

Терминбөлшектердің көмегімен аналитикалық тәсіл арқылы жасалған біріккен будан терминдер ғылыми еңбектерде композиттер деп те аталады [91, бб.55-56].

Жоғарыда көрсетілген кірме терминбөлшектерден басқа төлтілдік терминбөлшектер де будан термин жасауға қатысады. Төлтілдік терминбөлшектер арқылы жасалған будан терминдерге мынадай мысалдар келтіруге болады:

әуе – *әуебилет, әуекеросині, әуекомпания т.б;*

әсіре – *әсіретолеранттылық т.б;*

бейне – *бейнекамера, бейнеклип, бейнеконференция, бейнефильм;*

жалпы – *жалпыкомандалық.*

Бұл мысалдардан байқағанымыздай, төлтілдік бірқатар терминбөлшектер де біріккен будан термин жасауға негіз бола алады. Сондықтан осындай төлтілдік терминбөлшектерді ұлттық терминжасамда кеңінен қолданып, жаңа терминдер жасау алдағы күннің міндеті болып саналады.

Орыс тіл біліміндегі сөзжасам процестерін зерттей отырып, ғалым Т.Б. Возбранная орыс тіліндегі гибридтердің жасалу жолдарына тоқталады:

«Әртүрлі лингвистикалық компоненті бар күрделі модификацияланған сөздер – бұл лексикалық бірліктер тобы, олардың ерекше экспрессивтілігі сөзжасам тәсілінің ерекшелігімен, сондай-ақ осы түрдегі сөздердің құрамына кіретін элементтердің ерекшелігімен шартталады. Жаңашылдық, сергектік және айқындық сезімін тудырады және оларды лексиканың ерекше түрі ретінде анықтауға мүмкіндік береді» [92, с.30-31]. Оның айтуынша, практикалық материалды талдау көрсеткендей, қазіргі орыс тілінде өзге тілді компоненті бар күрделі сөздер өте белсенді түрде қалыптасуда. Осындай модельдің бір түрі ретінде «о» дауыстысы арқылы біріккен «кірме негіз + біріктіруші о дауыстысы + төлтілдік түбір» моделін көрсетеді. Мысалы, ағылшын тілінен енген лизинг (ағылш. *leasing* < *to lease* – «жалға алу, жалға беру») *лизингодатель* ← *лизинг* + -о- + *датель*, *лизингополучатель* ← *лизинг* + -о- + *получатель* сияқты екінші компоненті бар композиттер құруға қатысады.

«Префикс + түбір/негіз» моделі. Орыс тілінде сөз тудырушы, форма тудырушы қосымша морфемалардың бірі ретінде сөз алды қосымша префикстер деп аталады. Префикс дегеніміз түбірдің алдында тұратын сөзтудырушы, форматудырушы морфема. Мысалы: *вы-ход*; *делать* – *с-делать* т.б. Орыс тілінде сөз алды қосымшалар (префикстер) кейде сөздің грамматикалық, лексикалық мағынасын да өзгертеді. Мысалы: *на-писал*, *пере-писал* т.б.

Ал қазақ тілінде сөз алды қосымшасы жоқ, тек кірме сөздерде -на, -би, -бей сияқты сөз алды қосымшалары кездеседі және олар тек болымсыздық мағынаны білдіреді.

Бұл модельмен жасалған будан терминдерді біз аналитикалық тәсіл арқылы жасалған будан түзілімдерге жатқыздық. Ғалым Б.Момынова будан сөздердің жасалуы туралы мақаласында осындай құрамда келген будан сөздерді біріккен сөздер деп таниды [8]. Себебі, қазақ тілінде сөз алды қосымшасы жоқ болғандықтан, префиксоидтармен бірігіп жасалған терминдерді біріккен сөз тұлғасындағы будан терминге жатқызамыз.

Тіліміздегі будан сөздер жөнінде Ш. Құрманбайұлы: «Бүгінгі уақытта бір бөлшегі төл сөзіміз, екінші жартысы кірме сөз немесе шетелдік терминбөлшек болып келетін атаулар саны күрт өсті. Бұқаралық ақпарат құралдарында, жарнамада және жалпы тілдік қатынаста осы типтегі бірліктерді пайдалану өте жиілеп барады. Бұл ерекше назар аударатын құбылыс. Ондай сөздер тіл білімінде гибрид сөздер деп аталады. Қазақ тіл білімінде гибрид сөздерді «будан» деген баламамен атап жүр» [1, б.766], – дейді. Ғалым будан терминдерді терминбөлшек ұғымымен байланыстыра келе, олардың халықаралық терминдерді жасайтынын айтады. Терминбөлшекке мынадай анықтама береді: «Терминбөлшек дегеніміз – әдетте терминнің құрамында бір орынды иеленіп, мейлінше тұрақтанған жалпы мағынаны білдіретін, туынды терминдердің үнемі қайталанып отыратын және жаңа терминдер жасауға қабілетті бөлшегі» [1, б.767]. Ш. Құрманбайұлы будан терминдерді термин жасаудың бір тәсілі деп есептейді. Сондай-ақ, будан термин жасауға қатысатын *авиа*, *авто*, *микро*, *аэро*, *зоо*, *контр*, *ультра*, *микро*, *макро*, *моно*, *мото*, *нейро*, *нео*, *поли*, *транс* т.б. 35 түрлі терминбөлшекті атап көрсетеді [1, б.767].

Бей префиксі. Бұл префикс араб, парсы тілдерінен енген. Сөз алдында тіркесе келіп жаңа сөз жасайды: *бейресми, бейсаналық* т.б. Қазіргі уақытта тілімізге сіңісіп кеткен бұл префикс қазақтың төл сөздерімен қатар, орыс тілінен енген кірме сөздерге де тіркесіп келіп сөз жасауға қатысады: *бейпартиялық, бейфенитті тұлға, бейтерминдену* т.б.

Бей префиксімен жасалған жаңа терминдерді талдай келе, ғалым Қ. Есенова: «Тілімізге парсы тілінен енген *бей* префиксі арқылы жасалып, әбден орныққан, тыңдаушыға толығымен түсінікті *бейтаныс, беймәлім, бейтарап* сияқты сөздердің бар екені белгілі. Соңғы 15-20 жылда осы үлгімен жасалып, тілдік айналымға еніп, тұрақтанған *бейресми, бейберекеттік, бейтілдік* сияқты сөздерді ерекше атауға болады. Осы сөз формаларының қайсысын алсаңыз да *бей* префиксі білдіретін *болмау, тыс болу, теріске, жоққа шығару* сияқты кері мәндерді жеткізе алатын сын есімнің – сыз/-сіз жұрнағын қабылдамайды. Мүмкін тілдік жүйеге салып, таза форма тудыру мақсатымен оларға осы тұлғаны қосып көруге болатын шығар, бірақ сөзжұмсамдық (речь) норма тұрғысынан ешқандай талапқа сай болмас еді» [93, б.64], – деген тұжырым айтады. Ғалым аталған префикстің көмегімен жасалған жаңа атаулардың уәжділігі күшті екенін атап өтеді.

Ал орыс тілі арқылы енген авто, агро, макро, микро, квази префикстері көптеген жаңа терминдерді жасауға қатысады. Мұндай аталымдар қатарына *автотербеліс, автотұрақ, автокөлік, автожелі, автоқұрылғы, автоқондырғы, автожол, агроөнеркәсіп, агроазық, агрожүйе, агрокешен, макродүние (макромир), макроорта, макроқондырғы, макроүдеріс, макрожинақ, макросұраныс, макросаясат, макроғарыш (макрокосмос), микроағза, микрокөшірме, микротолқын, микротербеліс, микрожүйе, микротүйіршек, микроорта, микрожарықша, микросаңылау, квазибөлшектер, квазиоптика, квазипайда, геосаясат (геополитика), этносаяси (этносаяси жағдай) сияқты аталымдарды жатқызамыз.*

Мысалы: *Өз тарапымыздан тіркеуші мәліметтерді терминологиялық сөздіктің қолданысына, таралуына әсер ететін мәліметтер ретінде бағалап, әлемдік терминографияда микроқұрылымға жататын осындай ақпарат беруші сөздік құрылымының бар екендігін атап өтеміз.*

Тілімізде пайда болып жатқан будан аталымдарды қарастыру барысында олардың төмендегідей кірме префикстер арқылы жасалғанын аңғарамыз.

Анти префиксі грек тілінен шыққан. Будан аталымдардың жасалуындағы өнімді сөзжасамдық элемент болып табылады. Жалпы мағынасы – қарама-қайшылық.

Бастапқыда бұл префикс тек латын және грек негіздерімен біріктіріліп гибриді туынды негіздер жасаған болатын: *antivirus, antipode, antiklimax, antiproton, antineutron*.

Қазіргі кезеңде **анти** префиксі арқылы тілімізде біршама будан аталымдар пайда болды. Әрине, олар тілімізге орыс тілі арқылы енді. Мысалы, *антидене, антидағдарыс, антилаңкестік, антидіріл, антизаттек, антиіміркендіргіш, антиқоздырғыш, антитон және т.б.*

Мысалы: **Антиденелер** қанның сарысуының белоктарының 30% құрайды, өзінің синтезін стимулдеген антигендерден арнайы байланысып гуморалдық иммунитеттің арнайылығын қамтамасыз етеді.

Отырыс барысында депутаттар үкімет мүшелеріне сұрақ қойды. Нақтырақ айтқанда Мәжіліс депутаты Өтемісов **антидағдарыс** бағдарламаның дамуына байланысты үкіметтің ендігі шаралары қандай екенін сұрады.

Келтірілген мысалдар қазақ тілінде анти префиксі қосылуы мүмкін негіздердің әртүрлілігін көрсетеді, бұл өз кезегінде қазақ тілінің интернационалдануын, оның сөзжасамдық жүйесінің ішінде түрлі бөгдетілдік қабаттарың енуін көрсетеді.

Экстра префиксі «арнайы, ерекше» деген мағынаны беретін латын наречиесінен шыққан. Қазіргі қазақ тілінде зат есімдерге «қосымша» және «арнайы, ерекше» деген қосалқы мағынаны үстеп, орыс тілі арқылы тілімізге енген будан аталымдар құрамында қолданылады. Мысалы: *экстражүйе, экстралингвистикалық, экстрасенсорлық, экстрасистол* және т.б.

Гипер префиксі де грек тілінен шыққан. Өзі қосылатын зат атауына үлкейту мағынасын үстейді. Тілімізге орыс тілі арқылы *гипергендік, гипергеометриялық, гипертониялық, гипертрофиялық* сияқты сөздер енген. Қазіргі кезеңде тілдік қолданыста *гипердыбыс, гиперқозғалыс, гиперкешен, гиперқызымет, гипертізбек* сияқты аталымдардың бар екенін кездестіреміз.

Келтірілген мысалдар *гипер* префиксінің әртүрлі тілдердің негіздерімен, соның ішінде ағылшын тіліндегі сөздермен (*hyperdiscounter*) қосылып, аталым жасай алу мүмкіндігін көрсетеді. Бұл бүгінгі таңда түрлі тілдердің элементтерін біріктіретін қазақ тілінің де интернационалдандыру үрдісінің дамуын көрсетеді. Мысалы қазіргі тілдегі ірі дүкен мағынасын беретін «гипермаркет» сөзі. Біз оны ірі дүкен деп қолданбаймыз, ағылшын тілінен енген нұсқасымен қолданамыз.

Түрлі тілдерде кездесетін осындай параллельді үдерістер қазіргі әлемде тілдердің жаһандану үдерістеріне енгізілгендігін растап береді. Гипер префиксі төлтілдік негіздер, сондай-ақ бөгде тілдерден қазақ тіліне енген негіздермен қосылатын өнімді сөзжасам элементі болып табылады.

Интер префиксі. Тілімізде интер префиксі арқылы қолданылатын *интербелсенді, интернет, интерфейс, интербригада, интервокалдық, интерлингвистика, интерлингвистикалық, интерфикс, интерфиксалды* және т.б. сөздерді кездестіреміз.

Мега префиксі. Қазіргі қазақ тілінің кірме сөзжасам элементтеріне жатады және сындық сапаны немесе қасиеттерін күшейту функциясын орындайды. Біз *mega* префиксін түрлі негіздермен, негізінен ағылшын тілінен (*megaattractive, megasexy, megainteressant, megatrendy, megacool*) алынған негіздермен қосылып, қазіргі тілдік қолданыста жүргенін білеміз. Мысалы, тілде жиі қолданынылып жүрген аталымдар *мегабайт, мегаватт, мегагерц, мегалитикалық, мегарельеф, мегаскоп, мегаскопиялық, мегаспорт, мегатонна* және т.б. Мега префиксінің төлтік негіздермен біріккен нұсқалары – *мегақұрылым, мегажоба*.

Мета префиксі. Бұл префикс те грек тілінен шыққан және ол қосылған негіздің қасиеті жоғары деңгейде екенін білдіреді. Мысалы, тілде қазіргі

кезеңде *метабазис, метабиоз, метаболизм, метагалактика, металингвистика, металогика, метасоматикалық* сияқты сөздерді кездестіреміз. Ал төлтілдік негіздермен бірігіп қолданылатын *метаөңдеу, метамәлімет, метатұрақты, метатіл* деген аталымдар бар.

Пост префиксі. Латын тілінен шыққан, уақытша, кеңістіктік қатынас деген мағынаны білдіреді. Аталмыш префикс бойынша *постгумандық, постмодернизм, постпозиция* сияқты сөздерді кездестіреміз. Төлтілдік негізбен біріккен *посткеңестік* деген аталымды ғана кездестірдік.

Супер префиксі. Бұл префикс те латын тілінен шыққан, бірегейлік мағынасын үстейді. Қазіргі қазақ тілінде *суперарбитр, супервизор, супергармониялық, суперлайнер, супермаркет, супрегенератор* сияқты кірме сөздер бар. Ал төлтілдік негізбен бірігіп жасалған суперсәнді, суперұстаным будан аталымдарының қолданыста бар екеніне көз жеткіздік. Мысалы, *суперсәнді пиджак тар шалбармен бірге, керісінше, сіздің мінез-құлық ерекшеліктеріңізбен де жақсы үйлеседі* (жарнамадан).

Транс префиксі де латын тілінен шыққан. Ол өзі біріккен сөзге қандай да бір кеңістікте түрін, қасиетін, өңін өзгерту деген мағынаны береді. Қазіргі қазақ тіліндегі шет тілінен енген сөздерде кездеседі. Мысалы, *трансагенттік, транслитерация, транслитерациялау, трансплантат, трансплантациялау, транспозиция* және т.б.

Ультра префиксі. Бұл префикстің де шығу тегі – латын тілі. Сындық белгінің күшейтілуі мағынасын береді. Тілімізде *ультрамикроскоп, ультравирус, ультрамикроскопиялық, ультрамикроскопия, ультрареакциялық* деген кірме сөздер бар. Төлтілдік негіздермен біріккен нұсқалары ретінде *ультрасүзгі, ультражозғары, ультрадыбыс, ультрадыбыстық, ультракүлгін, ультракүлгінтолқынды, ультрақұрылым* сияқты будан аталымдарды атай аламыз.

Кірме түбір/негіз + төлтілдік түбір/негіз моделі. Бұл модель бойынша біріккен сөз тұлғасындағы, қос сөз тұлғасындағы және сөз тіркесі тұлғасындағы будан терминдер жасалады. Мысалы: *лизинг алушы, лизинг беруші, жабық есік форматы, ұлттық валюта* және т. б.

«Кірме негіз + төлтілдік негіз» моделіне сәйкес қос сөз түрінде көптеген терминдер жасалған: Ағылшын тілінен алынған флэш негізі flash – жарқыл, зерттелетін деривациялық модель бойынша композиттер жасауға қатысады: *флеш-жинақ, флеш-жады, флеш-ойын* т.б.

Орыс тілінде кірме сөздер сөздігіне *флеш-накопитель, флеш-игра, флеш-память, флеш-печать* сөздері кездеседі [72].

Флеш-жады – электрлі қайта бағдарламаланатын жадының жартылай өткізгіштік технологиясының түрлері. Мысалы: *Флэш жады EEPROM-қа қарағанда әлдеқайда аз, сондықтан ол басым технологияға айналды. Әсіресе тұрақты және ұзақ мерзімді деректерді сақтау қажет болған жағдайларда* (<https://kk.atomiyme.com/flash>).

Flash-ойын – ActionScript тілінде әзірленген компьютерлік ойын. Flash префиксін ActionScript қолданатын қосымшаларды әзірлейтін ең көп тараған

ортасының атына байланысты пайда болған. Браузерлік ойын түрінде кең қолданылады.

Кірме **веб** компонентінен *вебсайлау, вебсабақ, вебхабарлама, вебқосымша, вебәзірлеме, вебқызмет, вебсақина, вебқондырғы, вебмекенжай, вебнұсқа, веббасылым, веббаспа, вебкеңес, веббет, вебторап, вебқызметтер* сияқты будан аталымдар жасалған. Ал екі негізі де кірме болып табылатын *вебдизайн, вебтрафик, вебхостинг, вебчат, вебдизайнер, вебдизайнерлік вебинтерфейс, вебкамера, вебконференция, вебмастер, вебсерфинг, вебтехнология* сияқты күрделі тілдік бірліктер де біздің өмірімізге нақты енді.

Арт компоненті өнер саласына қатысты кірме сөздерде кездеседі. Мысалы:

Арт-топ – өз туындыларын бірлесіп жасайтын суретшілердің бірлестігі.

Арт-объект – өнер туындысы.

Арт-деко – архитектурада, сәнде және кескіндемеде пайда болған XX ғасырдың бірінші жартысындағы сәндік өнердегі ағым.

Арт-Москва – жыл сайынғы заманауи өнердің көркем жәрмеңкесі, 1996 жылдан бастап Мәскеуде өткізіледі.

Арт-банкинг – өнерге берілген инвестиция, өнерді қаржылық-консультациялық сүйемелдеу.

Арт-рок – музыкалық жанр.

Арт-терапия – психотерапияның түрі.

Арт арқылы жасалатын «кірме негіз + төлтілдік негіз» будан терминдердің белсенді деривациялық моделінің бірі болып табылады. Мысалы, *арт-мәлімет* ← *арт* + *мәлімет*; *арт-оқиға* ← *арт* + *оқиға*; *арт-заманауилық* ← *арт* + *заманауи*; *арт-қоғамдастық* ← *арт* + *қоғамдастық*.

Еуро префиксінің негізі евро – Европа сөзінің қысқарған атауынан шыққан. *Еуро* төлтілдік негіздермен бірігіп будан аталым жасауда әлдеқайда актив емес. Бұл негіз көбінесе кірме негіздермен байланысып, күрделі аталымдар жасайды. Мысалы: *еурокод, еурокоммерциялық, еуровалюта, еуронота* және т.б. Десек те, қазақ тіліндегі төлтілдік негіздермен байланысып, будан аталым жасайтын тұстары бар. Мысалы: *нарықтық еуроарналар, еуробелгі*.

Қазіргі БАҚ тілінде бір сыңары еуро болатын тілдік бірліктер баршылық:

Еуроқағаз – төлем-несие құралы ретінде пайдаланылатын бағалы қағаздар.

Еуроаймақ – бірыңғай жалпыеуропалық валютаны айналымға енгізу.

Еурожөндеу – заманауи халықаралық тәжірибеде қабылданған нормаларға сәйкес тұрғын үйді абаттандыру.

Еуроодақ – қысқартылғаны, толықтай Еуропалық Одақ.

Н.С. Валгинаның айтуынша, «Тіл үнемі қозғалыс үстінде. Тілде ғана қоғам өмірінде болатын өзгерістер көрініс табады» [94].

Тілдегі жаңа будан аталымдардың пайда болуы қазіргі болмыстық құбылыстар мен жағдайлардың өзіндік көрінісі болып табылады. Хабар жүргізуші тілшілер шындықты философиялық және эстетикалық ұғынуға ғана емес, сонымен қатар қоғамдық құрылымға да, тіл құралдарымен осы ұғынуды

білдіру тәсілдеріне де жаңа нәрсе енгізеді. Көбінесе мұндай құралдар-жаңа туынды сөздер, жаңа мәндер, қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың жаңаша бағалануы.

Қазір *еурожоба, еуроодақ, еуромайдан, еурошенеуніктер* деген де сөздерді теледидардан жиі естіп жатамыз.

Тілдік бақылау барысында біз *еуро* компоненті жеке тілдік бірлік ретінде қолданылатынын және күрделі сөздердің құрамына кіретінін көрдік. Даму процесінде *еуро* сөзінің мағыналық-мазмұндық әлеуеті өзгереді, жаңа семантика қайта ойластырылып, өсуде. Бүгінгі күні *еуро* сөзжасамдық ұясы одан әрі будан аталымдар жасауды жалғастырып келеді. Ол лексикалық жүйенің икемділігін, тілдің сөздік құрамын байытуға қабілетті екендігін, белсенділігі мен өміршендігін дәлелдейді.

Біріккен сөз тұлғасында да будан терминдер жасалады: *вебхабарлама, вебқосымша, вебәзірлеме, вебқызмет, вебмекенжай* сияқты будан терминдер кірме **веб** компонентінен жасалған;

еуротур, еуровалюта т.б. будан терминдер *еуро* – негізі (евро – Европа сөзінің қысқарған атауы) шыққан;

спамкітап будан аталымы спамкітап – спам + кітап (мұнда спам – ағылш. spam – ет консервілері үшін сауда белгісімен байланысты мәнді ауыспалы пайдалану, кейін-коммерциялық және басқа жарнамаларды немесе оларды алғысы келмейтін адамдарға хабарламалардың басқа түрлерін тарату мақсатында туған). Спамкітап – оларды сақтау үшін жасалған жарнамалық хабарламаларды автоматты түрде жіберу корпусы.

Кибер кірме негіздің де аталым жасау белсенділігі байқалады. Қазіргі тілде *киберқалқан, киберпышақ, киберқылмыс* т.б. будан түзілімдер кездеседі.

Гидро кірме негіздің будан аталым жасаушы қабілеті келесі аталымдардан байқалады: *гидроқысқыш, гидроқұлып, гидрооқшаулау, гидрожелі, сорушы, гидрожелі, кәріз, гидрожелісі, қотару, гидрожелісі, гидромеханикаландыру, гидробалға, гидросорап, гидрожетек, көлемді гидрожетек, гидроұшақ, гидрожүйе* және т.б.

Медиа компонентті будан аталымдар да қазіргі тілімізде әсіресе, бұқаралық ақпарат құралдары тілінде көптеп кездеседі. Бұл *медиа*- тілдік бірлігінің жаңа екенін және оның қазіргі қазақ тілінде жаңа сөздерді жасауға белсенді қатысатынының айғағы. Мысалы: *медиаөнім, медиақоғам, медиамәтін, медиажоспар, медиаодақ, медиабілім, медиабағдарлама, медиалық, медианарық, мультимедиялық, мультимедиялық жүйе, медиа-баингтік, медиа-селлерлік* т.б.

Қазіргі тіліміздегі *медиа* компонентімен жасалған будан терминдердің көптігі және кең қолданыста болуы қазіргі қоғам табалына сай сұраныстардың әсері деп ойлаймыз.

Медиа компонентті лексемалар олардың қолданылатын кәсіби-ғылыми саласын көрсететін стилистикалық белгілермен сүйемелденеді: *медиажоспарлау, медиамәдениет, медиаөлішем, медиаделдал, медиаөнім, медиасынама, медиазерттеу, медиа нарығы, мультимедиа-жүйе және мультимедиа өнімдері.*

Қазақ тіліндегі аналитикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдер композиттер деп аталады. Композит будан терминдер «кірме негіз + төлтілдік негіз» аталым жасау моделі бойынша құрылады.

Веб компоненті арқылы *веб-бағдарламашы, веб-сайлау, веб-сабақ, веб-шолғыш, веб-қосымша, веб-құрылғы, веб-дизайн, веб-бағдарлама, веб-бағдарламалау* және т. б. тәрізді терминдер қалыптасқан.

Э.И. Мячинскаяның пікірінше, «ағылшын тілінің әсері морфологияға да, синтаксиске де енеді: өзгермейтін зат есімдерінің саны артады және осылайша тілдердегі морфологиялық категориялардың аналитикалық (сөзден тыс) үлгісі күшейтіледі» [95]. Мысалы, жаңа **playstation** төмен бағамен сатылып жатыр. Барлық мекемелерде **ксерокс** болуы шартты.

Қосарланған будан терминдер.

Соңғы кезде бірінші компоненті препозитивті анықтау функциясы бар атау септігіндегі зат есім түріндегі белсенді будан неономинациялар пайда болды: *интернет-қолдау, интернет-қоғамдастық, флеш-жинақтаушы* және т. б.

Б. Момынова: «Қос сөздер моделі бар гибрид сөздер қазақ тіліндегі қос сөздердің қалыптасқан модельдеріне үнемі ұқсай бермейді. Компоненттерінің саны, реті, мағыналық үйлесімділігі, буын санына қарай орналасуы, дауысты дыбыстармен келетіндері алдыңғы орында тұруы сияқты ерекшеліктер үнемі сақталмайды» [8, б.50], – дейді.

Мысалы:

блок-жарғы – бір немесе бірнеше тұрақты рейстерге ұшақтың жолаушылар салонының белгілі бір бөлігін жалға алу;

веб-парақша – веб (ағылш. web «тор, желі») + парақша (қазақ. «парақ», «бет» – «-ша» кішірейту/еркелету жұрнағы);

гамма-ыдырау – гамма (грек. gamma – үшінші грек әрпі, ядролық сәулелену түрінде) + ыдырау (қазақ. «бұзу, бөлшектеу, тарау»);

гид-аудармашы – уақытша болатын елдегі (жердегі) туристік ресурстармен таныстыру жөнінде туристерге экскурсиялық-акпараттық, ұйымдастырушылық қызмет көрсететін, кәсіби даярлықтан өткен жеке тұлға;

жоспар-карта – каюта немесе купелердегі орындардың орналасу сызбасы;

дейта-өнім – дейта (ағылш. data «дерек, мәлімет», қазақша айтылуы «дейта») + өнім (қазақ. «жасаған зат, шығарылған бұйым»);

интернет-зиянкестер – интернет (ағылш. internet – interconnected network) + зиянкестер (қазақ. «зиян» + -кес етістік немесе заттық негіз + -тер көптік жалғауы);

кэш-жады – кэш (ағылш. cache «тез қолжетімді деректер қоймасы») + жады (қазақ. «есте сақтау, жад»);

тег-сілтеме – тег (ағылш. tag «таңба, белгі») + сілтеме (қазақ. «refer, нұсқау»);

статус-есеп – статус (лат. status «күй, жағдай» → ағылш. status, орыс. статус) + есеп (қазақ. «санақ, есеп-қисап»);

сальдо-ағым – сальдо (итал. saldo «қалдық, баланс») + ағым (қазақ. «ағу, жүріп тұру, үзіліссіз қозғалыс»);

ревизор-бағдарлама – ревизор (орыс. ревизор ← лат. revisor «тексеруші, қайта қараушы») + бағдарлама (қазақ. «программа» сөзінің баламасы: бағыт + ар + лама).

Тіркескен будан терминдер. Қазақ тіліндегі будан терминдердің саны жағынан ең көп бөлігі тіркесу арқылы жасалады. Кез келген саладан тіркескен будан терминдерді көптеп кездестіреміз. Мысалы:

уәкілетті орган – туристік қызмет саласындағы мемлекеттік басқару функцияларын жүзеге асыратын орталық атқарушы орган;

швед дастарханы – мейрамхана, кафелердегі өзіне-өзі қызмет көрсету түрі, ол келушілердің залға қойылған, ұсынылған тағамның кез келген көлемін өз таңдауы бойынша бірыңғай орташа төлемге алуымен ерекшеленеді;

шартсыз франшиза – барлық жағдайларда сақтандыру өтемінен шегерілетін ең төменгі шығыстардың белгіленген сомасы;

шартты франшиза – егер залалдың (келтірілген шығыстардың) мөлшері осы сомадан аспаса, сақтандыру өтемі төленбейді. Егер залал мөлшері осы сомадан көп болса, онда сақтандыру өтемі шегерусіз (сөзсіз франшизамен болған жағдайда) толық көлемде төленеді;

иррационал өрнек – иррационал (лат. irrationalis «ақылға сыймайтын», математикада «бөлшек түрінде жазылмайтын сан») + өрнек (қаз. «мат. expression» – бөлшек);

иррационал сан – иррационал + сан (қаз. «number» – сан);

шығыс трафик – шығыс (қаз. «сыртқа бағытталған») + трафик (ағылш. traffic «ағым, тасымал, қозғалыс»);

капитал қамтымы – капитал (лат. capitalis, ағылш. capital «негізгі қор, қаржы») + қамтымы (қаз. «қамту, үлес, қамтым»);

қазы салат – қазы (қаз. «жылқы етінен жасалатын ұлттық тағам») + салат (фр. «salade», орыс. «салат»);

квадрат түбір – квадрат (лат. quadratus «төртбұрышты», орыс. «квадрат») + түбір (қаз. «root» – түбір, мат. «radical» – радикал);

жеңіл металл – жеңіл (қаз. «салмағы аз») + металл (грек. metallon, орыс. «металл»);

лимон қышқылы – лимон (фр. citron «лимон», қаз. «лимон») + қышқылы (қаз. «acid») + (лат. citric acid – «цитрат»);

бос радикалдар – бос (қаз. free «еркін, босаған») + радикалдар (лат. radicalis «түбірлік»);

нуклеин қышқылы – нуклеин (лат. nucleus «ядро») + қышқылы (қаз. «acid»);

виртуал шындық (vr) 1) виртуал + шындық 2) жасанды (қаз. «artificial») + шындық;

шығыс энергия – шығыс (қаз. «сыртқа шығатын») + энергия;

гамма (γ) ыдырау – гамма (грек. gamma – ядролық сәулелену түрінде) + ыдырау (қаз. decay «бөліну»);

гамма бөлшектер – гамма + бөлшектер (қаз. «particles»);

иілгіш диск – иілгіш (қаз. «flexible») + диск (грек. diskos);
гидроксил қосылыстар – гидроксил (грек. hydōr «су» + kys «қышқыл») – *oh тобы + қосылыстар қозғалтқыш нейрон – қозғалтқыш (қаз. «қозғаушы, моторлық») + нейрон (грек. neuron «жүйке жасушасы»);
табиғи иммунитет – табиғи + иммунитет (лат. immunitas «қорғаныс»);
жасанды интеллект (жи) – жасанды (қаз. «artificial») + интеллект (лат. intellectus «ақыл, саналы ой»);
квадрат теңдеу – квадрат + теңдеу (қаз. «equation»);
когерент толқындар – когерент (лат. co + haerere «бірге байланысу», «үйлесімді») + толқындар;
дөңгелек диаграмма – дөңгелек (қаз. «circle, round») + диаграмма (грек. diagramma);
монокуляр көру – монокуляр (грек. mónos «бір» + лат. oculus «көз») + көру (қаз. «көру әрекеті»);
ультракүлгін микроскопия – ультракүлгін (лат. ultra «шегінен тыс» + қаз. «күлгін» сөзінен) + микроскопия (грек. mikros «ұсақ» + skopeo «қарау»);
күңгірт энергия – күңгірт (қаз. «қараңғы, түсі анық емес» «dark») + энергия;
жұқа линза – жұқа (қаз. «薄, thin») + линза (лат. lens «бұршақ түйірі», оптикада «линза»).

Тіліміздегі тіркесу арқылы жасалған будан терминдердің құрамбөліктері көбінесе матаса және қабыса байланысады.

Қысқарған сөздердің қатысуымен жасалған будан терминдер түзу «Аббревиатура + төлтілдік негіздер» моделі арқылы жүзеге асады.

Кез келген тілдің лексикалық жүйесіне түрлі байланыстардың әсерінен бөгде тілдік бірліктермен толықтырылады.

Мәдениет пен тілдің қарқынды өзара әрекеті жағдайында реципиент-тіл донор-тіл тарапынан әртүрлі әсерге дайын болады, мұндай әсердің көріністерінің біріне қазақ тіліндегі будан аталымдардың пайда болуын жатқыза аламыз.

Лингвистикалық зерттеулерде «графодериваттар» деп бір сөзде жасанды және кірме компоненттерді біріктіру дәйектеледі, атап айтқанда, осы түрдің будандылығы, әсіресе латын әріптерімен және кириллицамен жазуды біріктіруде айқын көрінеді.

Е.И. Голованова еңбегінде «e-майл, i-нөмір, модель-сөздер, Clipper-бағдарламалар, DOS-бағдарламалар, USB-тасығыш, SD-карта, SQL-инъекциялар, символдық-әріптік-сандық белгілері бар аталымдардың будандастырылған түрлері: MP4-плеерлер, 3D-үдеткіш, ASCII-файлдар» [96] деген символ-сөздер термин ретінде қолданылған.

Ал ғалым О.А. Лазарева еңбектерінде «графикалық түрдегі дериваттарды идеофикстер» [97] деп беріледі.

Қазіргі заманғы неологиядағы жалпы қабылданған терминдер – графиксаттар, графоварианттар (графикалық нұсқалар), өйткені оларды ерекше классқа бөлудегі маңызды сөз графоорфографиялық формасының өзгеруі болып табылады.

Шет тілдік қысқарған сөздердің қатысуымен жасалған будан терминдер кей жағдайда ағылшын әріптерімен жазылады: *IBM-сәйкестікті, VIP-апартаменттер, VIP-банкинг, VIP-қонақ, VIP-бөлме, Web-хостинг, PR-компания, PR-шара, beauty-әлем, face-бақылау, flash-жады, make-up-сурет* және т.б.

Қазақ тілінде қолданылғанда өзгеріссіз жазылып жүрген аббревиаттарға мыналар жатады: *VIP* (ағылш. Very Important Person) – *VIP-бөлме*, *PR* (ағылш. public relations) – *VIP* (англ. internet protocol), *VIP* – апартаменттер, *VIP* – қызмет (сервистік), *VIP* – *тур* т.б. Кейде *V.I.P* деп жазу да кездеседі.

Жұмысымызда қысқартылған компонентті кірме және төлтілдік бірліктерден құралған графодериваттарды да қарастырдық. Мұндай дериваттардың кірме негіздерінің өзі түрлі композиттік нұсқаларда келеді. Мысалы: *PR-шы* (*PR*, ағыл. public relations – «қоғаммен байланыс» + *-шы* төлтілдік жұрнағы, мағынасы іс-әрекетіне байланысты адамзат атауын береді);

PR-қой (*PR*, ағылш. public relations – «байланыс» + төлтілдік жұрнақ *-қой* - мәнімен «тұлға» (өндіруші іс-қимылдың) уәждеуші зат есім аталған);

IT-шы (*IT*, ағыл. Information Technology – «Ақпараттық технологиялар» + *-шы-әрекетті әрекет етуші тұлғаға айналдырады*); *VIP-тік* (*VIP*, ағылш. Very Important Person – «өте маңызды тұлға» + төлтілдік компоненттер/тік - (интерфикстер-suffix-), «ұйымға қатысты, аббревиатурамен көрсетілген» мәні бар; *CD-ROMдік* (ағыл. CD-ROM, Compact Disc Read-Only Memory – «тек оқуға арналған жады бар шағын диск») және т.б. кірме қысқарған сөздер мен төлтілдік жұрнақтардың қосылуы арқылы жасалған будан аталымдар бұл бірліктердің тілге жылдам бейімделетінін байқатады. Яғни, төлтілдік аффикстердің жалғануы жолымен тіл жүйесіне бейімделуі кірме компоненттері бар бірліктердің негізгі сипаттарының бірі болып табылады.

Қысқарту арқылы жасалатын будан терминдер негізінен күрделі кірме сөздерден жасалады. «Аббревиатуралармен келетін гибридтер қысқарған сөздердің жаңа тобымен, яғни нанотехнологиялық, техникалық инновациялардың қысқарған атауларымен келеді. Бұрынғысынша мекеме, ұйым атауларының қысқарған түрлерінен бөлек арт-, спа- сияқты аббревиатуралар пайда болғанын айту керек» [8], – деген пікірлер мұндай будан термин түрлерінің көбінесе техника, инновациялық технологиямен байланысты атаулар екенін аңғартады.

Зерттеуші ғалымдардың пікірінше «белгілі бір номинацияны қолдану белсенділігі осы гибридті композиттің екінші негізін тиісті категориялық мәні бар жұрнақпен ауыстыруға әкеледі» [68]. Мысалы: *SMS-хабарлама және SMS, Sim-карта және Sim, USB-өткізгіш және USB* және т.б.

Ал кірме қысқарған сөз және төлтілдік негіз моделімен жасалған будан аталымдар төмендегідей жасалады:

CD-өткізгіш, CD-ойнатқыш, IBM-ұқсастық, IBM-үйлесім, PR-қолдау, VIP-қонақ, VIP-желі, VIP-жұлдыз, VIP-қызмет, WAP-қолжетімділік, war-бет, Web-баспагер, Web-құрылыс және т.б. аталмыш мысалдар төлтілдік бірліктердің кірме қысқарған сөздермен оңай біріге алатынын байқатады.

Еліміздегі ғылыми-техникалық зерттеулерде көбіне қысқарған сөздер, яғни терминдер қысқарған түрінде қолданылады. Айталық, жаратылыстану бағытындағы ғылым салаларында ДНҚ – дезоксирибонуклеин қышқылы (ДНҚ – дезоксирибонуклеиновая кислота), ЕПА – етпейтонды агар, (МПА – мясоептонный агар), география саласында СГЖ – су-газ жапсары (ВГК – водно-газовый контакт), ШОЗ – шашыранды органикалық зат (РОВ – рассеянное органическое вещество), геоаумақ (геозона), геобиосфера, гидрогеодинамика, геотехносфера, геожүйе (геосистема), зоогеография, медицина саласында биоырғақ (биоритм), кен ісі және металлургия саласында ЖМ – жарылғыш материалдар (ВМ – взрывчатые материалы), ТЖМ – тиіп-жеткізу машиналары (ПДМ – погрузочно-доставочные машины), ТТМ – тиіп-тасымалдау машиналары (ПТМ – погрузочно-транспортные машины), техника саласында АЕМ – аналогты есептеуіш машина (АВМ – аналоговая вычислительная машина), АЖЖ – автоматтандырылған жобалау жүйесі (САПР – система автоматического проектирования), БӨА – бақылау-өлішеу аспаптары (КИП – контрольно-измерительные приборы), ЖТМ – жерқазу-тасымалдау машиналары (ЗТМ землеройно-транспортные машины), ҚЖМ – құрылыс және жол машиналары (СДМ – строительные и дорожные машины), ТШ – техникалық шарттар (ТУ – технические условия), экология саласында ГРШ – гигиеналық рауалы шығарынды (ВГД – выброс гигиенически допустимый), СҚБ – санитарлық сақтау белдемі (ЗСЗ – зона санитарно-защитная) т.б. қысқарған будан терминдерді мысал ретінде көрсетуге болады.

Техника мен ғылымның дамуына байланысты жаңа ұғымдар пайда болады, соған қатысты терминдер қалыптасады. Жаңа ұғымдардың көпшілігі сөз тіркестері немесе күрделі сөздер арқылы көрінеді, өйткені бұл терминдердің түрлері қажетті және жеткілікті белгілерді барынша толықтығы мен дәлдігімен білдіруге мүмкіндік береді. Бірақ терминдер күрделі сөздер мен сөз тіркестері көлемді, бұл олардың қандай да бір жолмен қысқаруына әкеледі.

Аббревиатура сөзжасам әдісі ретінде көптеген зерттеулерде қарастырылады. Процесс ретінде терминологиялық аббревиатура терминдердің пайда болу жолдарын иерархиялық сипаттауда ең төменгі деңгейге ие болғанымен, айқын прогрессивті тенденцияға ие және өте белсенді дамып келеді. Бұл нақты ғылыми тұжырымдамаларды қысқаша кодификацияланған түрде білдіретін терминологиялық аббревиатураларды қолдануға байланысты.

Ғалым Ш. Құрманбайұлы қысқарған терминдер туралы: «Қысқарған атаулар тек қазақ тілінде жасалып қоймайды, олардың бірқатар бөлігі өзге тілдерден өзгеріссіз қабылданған қалпында қолданылады. Олардың өзге тілдерден қалай қабылданып, өз тілімізде қалай жасалып, қолданыс тауып жатқандығын анықтап, бұл бағыттағы жақсы үрдістерді үлгі ретінде ұсынып, кемшіліктерді түзету жолдарын көрсету тіл мамандарының тікелей міндеті. Осы тұрғыдан қарағанда кейінгі жылдары тілшілер қауымы тарапынан қысқарған сөздер мәселесіне жеткілікті көңіл бөлінбегені байқалады» [98, б.35], – дей келе, қазіргі тіліміздегі қысқарған терминдерді қолданудағы бірқатар кемшіліктерді атап өтеді. Мысалы:

«1. Сөз қысқарту кезінде де тілдегі дыбыстар тіркесімділігі, дауысты-дауыссыз дыбыстардың бір-бірімен қатар тұру мүмкіндігі, олардың тарихи қалыптасқан орны ескерілмейді. Әйтпесе ҚӨТ(қаржы-өнеркәсіптік топтар), ОАӨАҰО (Орталық Азиядағы өңірлік ақпараттық үйлестіру орталығы), БӨҚЖА (бақылау-өлшеу құралдары және автоматика), ҚҚХҚИ (Қазақ құқықтану және халықаралық қатынастар институты), ӨОАӨ (өлшемдердің орын алмастыру әдісі).

2. Басқа ұғымдарды білдіретін бірнеше күрделі атаулардың қысқартылған нұсқаларының бірдей болып шығуы.

3. Қысқарған сөздің толық нұсқасының жақша ішінде берілмеуі.

4. Қысқарған сөздерге қосымшалардың дұрыс жалғанбауы» [98, б.35-36].

А.В. Суперанская аббревиатура «күрделі және қысқартылған түзілімдердің барлық түрлерін біріктіретін сөзжасам әдісі» деп санайды. 40-жылдардың басында американдық ғылыми-техникалық әдебиеттерде «аббревиатура» термині «қарапайым сөзге ұқсас аббревиатура» мағынасында пайда болды. Қазіргі заманғы аббревиатураның бір ерекшелігі – аббревиатура мен қарапайым сөздің омонимиясына бейімділік, яғни, аббревиатураның абсолютті «сөз ұқсастығы» [90, с.219-222].

Э.Ф. Скороходько аббревиаттарды екі үлкен топқа бөледі: мәтіндік аббревиаттар және терминологиялық аббревиаттар [99].

Жасалу жолдарына байланысты аббревиатуралар бірнеше топқа бөлінеді. Атаулардың бастапқы әріптерінің жинағы арқылы көптеген ұғымдар пайда болады. Аббревиатуралар құрамындағы сөздердің алғашқы әріптерден жинақталған болса, әріптен құрылған немесе инициалды деп аталады. Мысалы, қазіргі таңда экономикалық реңкті қысқартуларға назар аударатын болсақ: ЖІӨ-GDP (*жалпы ішкі өнім, ағылш. gross domestic product*), БИН (*баламалы инвестициялық нарық*), БИН- BIN (*бизнес-идентификационный номер, ағылш. business identification number*) немесе БСН (*бизнес сәйкестендіру номері*), ЕЭО (*Еуразиялық Экономикалық Одақ*), ЖСӨ, ХВҚ, ЖШС және т.б. құрамындағы сөздердің алғашқы дыбыстарынан жинақталған болса, дыбыстан құрылған, немесе акрофонетикалық аббревиатура дейміз: АЕК (*айлық есеп көрсеткіші*), ал егер де аралас, құрамындағы сөздердің алғашқы әріптері мен дыбыстарынан жинақталған болса, әріп-дыбыс аббревиатура деп аталады: ААҚ (*ашық акционерлік қоғам*). Сонымен қатар тілімізде құрамындағы сөздердің алғашқы буындарынан жинақталған аббревиатуралар да аз емес. Олар көбінесе басқа тіл үлгілерін калькалау арқылы жасалған: Қазком (*Қазақ коммерциялық банк*). Бұдан терминдердің аббревиатуралар арқылы жасалуын зерттей келе, олардың төмендегідей түрлерін анықтадық:

1. Әріптік қысқарту түріндегі бұдан терминдер: ЕЭО (*Еуразиялық Экономикалық Одақ*), ААҚ (*ашық акционерлік қоғам*).

2. Буындық аббревиатуралар арқылы жасалған бұдан түзілімдер: *автокөлік, ұжымшар, КазТАГ*.

3. Әріптен немесе буыннан тұратын немесе толық сөзден тұратын ішнара аббревиатуралар: *SMS-хабарлама, ICQ-желі, WWW-парақша, J-қисығы*.

4. Аралас аббревиатуралардан болған бұдан терминдер: *ҚазҰПУ*.

5. Әріптер мен буындардан және сандардан тұратын аббревиатуралар: *3D-үдеткіш*.

Әріптік терминологиялық аббревиатуралар қысқартуларды құрайтын әріптердің атаулары немесе сол әріптерден тұратын сөз ретінде айтылады. Әріптердің атаулары ретінде айтылатын әріптік аббревиатуралар әдетте кіші немесе бас әріптермен нүктелермен немесе нүктесіз бас әріптермен жазылады: *ЖТЛ (жзоғары тығыздықтағы липопротеидтер)*, *ЯМР (ядролық магниттік резонанс)*, *А.С. (ассимиляциялық күш)*.

Біріктірілген қысқартулар нүктесіз кіші немесе бас әріптермен жазылады (кейде бірінші әріп бас әріппен жазылады, ал қалғандары кіші әріппен жазылады).

Әріптік терминологиялық қысқартулар тұрақты терминологиялық тіркесті немесе күрделі сөзді құрайтын сөздердің бірінші әріптерін бір сөзге біріктіру арқылы жасалады.

Кейбір жағдайларда ішінара қысқартулар қолданылады: *B-Cap cork seal* (кортикальды тығынды жабуға арналған герметикалық қақпақ), *J-curve* (J-кисығы (жүрек-қан тамырлары ауруларының алкогольді тұтынуға тәуелділігі)).

Қысқартылған сөздер жаргонда кең таралған, бірақ ғылыми-техникалық терминологияда өте сирек кездеседі. Олар әдетте жаргонда пайда болады, бірақ олардың кейбіреулері терминологияға енеді.

Кейде ішінара және сандық аббревиатуралар, қысқартылған сөздер кездеседі. Осылайша, сөзжасам саласындағы белсенді үрдістерді талдай отырып, аббревиацияны будан аталымдар жасауға қатысатын белсенді процестердің бірі ретінде тануға болады.

2.3 Будан терминжасамның аралас тәсілі

Тіл білімінде бірнеше сөзжасамдық тәсілдің қабаттаса қолданылуы арқылы жасалған туынды сөздер аралас тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер деп аталады.

Тілімізде қолданылып жүрген будан терминдердің жасалу тәсілдерін зерттеп, саралауда синтетикалық және аналитикалық тәсілдермен лексика-семантикалық тәсілдің араласа келуі арқылы да будан терминдер жасалатынын байқадық. Демек, будан терминдер жасаудың тағы бір сөзжасамдық тәсілі аралас тәсіл болып табылады. Аралас тәсілдің бірнеше түрлері ұшырасады.

Синтетика-аналитикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдер:

Статистикалық саяси тұрақтылық (статическая политическая стабильность) – заң саласының термині, статистика (лат. status – «жай-күй»).

Аккредиттеу материалдарын актуализациялау (Актуализация материалов аккредитации) – экономика термині, материал (materia – «алғашқы зат, материя»), аккредиттеу (лат. accredo «сену») субъектісінің құжаттарына аккредиттеу аттестатын қайта ресімдеуге әкеп соқпайтын өзгерістер енгізу. *Боксшы орамы* (боксерский бинт) – спорт саласының термині, (ағылш. boxing+нем. binde - «таңғыш») – мата жолағы, боксшылар және өзге спорттық жекпе-жектің өкілдері оны білек, жұдырық және саусақты жарақаттап

алмас үшін пайдаланады, сондай-ақ ол терді сіңіріп алады, бұл қолғаптың жарамдылық мерзімін арттырады.

Геометриялық ою-өрнек (геометрический орнамент) – өнер саласының термині (лат. *ornamentum* – «әшекей») – элементтері қайталанып келетін өрнек, әртүрлі заттарды (қару-жарақ, жиһаз, кітап және т.б.) әбзелдеуге пайдаланылады. *Штаттық лауазым* (штатная должность) – штат (нем. *staat* – «мемлекет») – нақты міндеттемелерді орындаумен байланысты ұйымдағы (мекемедегі, кәсіпорындағы) қызмет орны.

Аналитика-синтетикалық тәсіл арқылы жасалған будандар:

Актин-байланыстырушы нәруыздар (актин - связывающие белки) – (грек. *aktis* «нәруыз») – актин филаменттеріне суббірліктердің қосылуы деңгейін реттеуді қамтамасыз ететін нәруыздар.

Соқтығысып иондалу (ударная ионизация) – ион (грек. *ion* – «жүріп келе жатқан») – кристалдардың дербес бөлігі ретінде немесе ерітінді құрамында, кейде газ түрінде ұшырасатын оң (катион) немесе теріс (анион) зарядталған атом (кешенді ион, яғни атомдар тобы).

Аналитикалық-семантикалық тәсіл арқылы жасалған будандар:

Иррационал өрнек – иррациональное выражение (лат. *irratiōnālis* – негізсіз, бейсаналық).

Квадрат түбір – квадратный корень (лат. *quadratus* – «төртбұрыш»).

Квадрат үшмүше – квадратный трехчлен (лат. *quadratus* – «төртбұрыш»).

Этан (сірке) қышқылы – этановая кислота (лат. *ethanum*, химиялық формула – C_2H_6 немесе $H_3C - CH_3$).

Сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі деп біз жұрнақсыз, ешқандай сөз тіркесінсіз жаңа сөз құруды айтамыз. Мұндай жағдайларда сөзжасамның негізгі көзі – бұл жаңа сөз құруға лексика-семантикалық көзқарастың негізін қалайтын біздің тілімізде бұрыннан қолданылған жалпыхалықтық сөздердің мағынасында болатын әртүрлі өзгерістер. Лексика-семантикалық тәсіл – терминдерді қалыптастырудың бір әдісі. Оны басқа тәсілдермен салыстырғанда терминді құрудың негізгі әдісі ретінде бағалауға болады. Өйткені ұлт тіліне негізделген ғылыми терминдердің көпшілігі осы тәсіл арқылы жасалған терминдер.

Ғылыми еңбектерде терминжасамның бұл тәсілі әртүрлі аталып жүр. К. Мусаев терминжасамның бұл өнімді тәсілін халықтық лексиканың терминденуі деп атаса [100], Ө. Айтбаев бұл тәсілді мәністік тәсіл деп атайды [101]. Терминжасамның бұл тәсілі В.В. Иванов, О.П. Фролова, Г.Ц. Пюрбеев, А.В. Суперанская еңбектерінде терминологизация терминімен аталып жүр. Ал Ш. Құрманбайұлы оны терминдену деп атайды. Мысалы «толқын» лексемасы жалпыхалықтық тілде «желдің әсерінен теңіз, өзен етінің жал-жал болып тербелісі» деген мағына білдірсе» [102], ал ол лексема физика саласында термин болып, «тербелістің кез-келген ортада шекті жылдамдықпен таралуы» деген мағынаны (дефиницияға) білдіреді.

Сонымен сөздік қорымыздағы белсенді қолданыстағы «толқын» сөзінің мағынасы «желдің әсерінен», «теңіз (өзен) бетінің», «жал-жал болған», «тербеліс» деген сияқты 4 семадан болса, термин ретінде қолданылған

«толқын» сөзінде «тербеліс», «кез-келген ортада» (суда ғана емес), «шекті жылдамдықпен», «таралу» сияқты 4 сема байқалады. Екеуінің негізгі түп мағынасы – «тербеліс». Басқа семалар өзгеріп, жалпыланған (кеңейген) немесе нақтылана түскен. Жалпыхалықтық қолданыстағы тіліміздің терминденуі дегеніміз – осы. Яғни бұрын тек теңіз толқыны, толқын күшейді деген сияқты тіркес құрамында қолданылып, қарапайым ұғымды ғана білдірсе, терминденгеннен кейін ол сөз механикалық толқын, электромагниттік толқын көзі деген тіркес құрамдарында қолданылып, ғылыми ұғымды білдіретін болды.

Жарық сөзі жалпыхалықтық тілде – «жарқыраған (жарық ай, жарық жұлдыз)», «қараңғы емес (жарық бөлме, жарық түн)» деген мағына берсе, ол сөз физика термині ретінде «электромагниттік өріс өзгергенде пайда болатын (ұзындықтары 400 км-ден 780 км-ге дейінгі) электромагниттік толқындар» деген ұғымды білдіреді.

Терминдену үшін тек негізгі түбір сөз болуы міндетті емес. Тілімізде бұрыннан бар төл сөздер де, туынды сөздер де, біріккен сөздер де терминдене алатыны жайлы ғылыми еңбектерде айтылып жүр. Терминдену барысында мұндай сөздер жалпыхалықтық сөзден теринолоиялық өріске ауысады.

Л.А. Капанадзе: «Терминдену дегеніміз – сөздің лексикалық мағынасын алып тастап, оған дефиницияны таңып беру» [103], – дейді.

Физика саласындағы лексика семантикалық тәсіл арқылы жасалған терминдер туралы мақаласында ғалым С. Сарсенова: «Тілімізде бұрын жалпыхалықтық сөз болған, ал қазір физика ғылымының термині қызметін атқарып жүрген (терминденген) сөздердің саны біршама. Олардың қатарына бөлшек, дыбыс, жарық, кедергі, көлем, күш, қуат, өріс, сәуле, шама деген сияқты түбір сөздер мен ағын, аққыштық, ауырлық, беріктік, жылдамдық, кеңестік, қаттылық, қозғалыс, қондырғыш, қысым, өткізгіш, серпімділік, сұйық тартылыс, таратқыш, тербеліс, толқын, тұтқырлық, тығыздық, үйкеліс сияқты туынды сөздерді де, балқу, булану, жылу, кернеу, қайнау, сығылу, сыну, тұйықталу, шашырау, үдеу, үйкелу деген сияқты етістіктің қимыл атау формаларын да жатқызуға болады» [104, б.32], – деп көрсетеді.

Аталған лексика семантикалық тәсіл арқылы жасалған терминдердің будан терминдер құрамында қолданылуын ескерсек, лексика семантикалық тәсілдің будан терминдер жасауға қатысын жоққа шығара алмаймыз» [104, б.32], – дей келе бірқатар физика терминдерінен мысалдар келтіреді.

Мысалы, физика саласындағы *космос сәулелері, рентген сәулелері, ультракүлгін сәулелері, механикалық толқын, жарық дисперциясы, жарық интерференциясы, жарық поляризациясы, жарық рефракциясы* сияқты будан терминдер лексика-семантикалық және аналитикалық тәсіл арқылы жасалған. Тіл білімінде бірнеше сөзжасамдық тәсілдің қабаттаса қолданылуы арқылы жасалған туынды сөздер аралас тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер деп аталады. Демек, будан терминдер жасаудың тағы бір сөзжасамдық тәсілі аралас тәсіл болып табылады.

Космос сәулелері – әлем кеңестігінен жерге үздіксіз келіп жететін жоғары энергиялы бөлшектердің (негізінен протондардың) ағыны.

Рентген сәулелері – қысқа толқынды электромагниттік толқындар. *Ультракүлгін сәулелер* – рентген сәулелерінің ұзын толқындық түрлерімен қысқа толқындық түрлері арасына орналасқан электромагниттік толқындар.

Бұл құбылыс жөнінде Ш. Құрманбайұлы: «Изотоптар үйірі, радий үйірі, металдың қажуы, термалық қажу, коррозиялық қажу деген терминдердің лексикалық мағынасы мен терминологиялық мағынасының арасындағы айырмашылық тұрғысынан қарайтын болсақ, бұл терминдердің жасалуына лексика-семантикалық тәсілдің де қатысы бар сияқты көрінеді. Яғни сөздердің тіркесуі арқылы жасалған терминдердің бір компоненті терминденген деуге негіз пайда болып отырғандығын айту керек» [105], – дейді.

Лексика-семантикалық тәсілге тілде бұрыннан бар сөздер мен сөз тіркестердің термин ретінде жұмсалудың жатқызамыз. Жалпы қолданыстағы сөз терминденген кезде алдымен белгілі бір терминологиялық өріске еніп, өзінің бастапқы лексикалық мағынасының үстіне қосымша ғылыми мағына үстейді. Демек, жалпыхалықтық сөздердің терминденуі тілдің лексикалық жүйесін байытудың көзі болып табылады.

Химияда *нуклеофильная атака*, *электрофильная атака* терминдері қазақша нұсқасында *нуклеофилді шабуыл*, *электрофилді шабуыл* деп беріледі. Осы тәріздес бір сыңары лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдерді кез-келген саладан кездестіруге болады.

Мұндағы төлтілдік компонент лексика семантикалық тәсіл арқылы химиялық реакцияның атауы ретінде қолданылады.

С.К. Құлманов, Н.М. Рсалиева, А.Д. Омарова, Ж.Е. Ескендір «Қазақ терминологиясындағы семантикалық үдерістер» атты ғылыми мақаласында тіліміздің терминологиялық жүйесіндегі семантикалық үдерістер полисемия, эврисемия, сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы, архаизмдерді және неологизмдерді терминдендіру, вариация құбылысына тоқталады. Мақалада көп мағыналы терминдердің ғылымның бірнеше салаларындағы әртүрлі пәндер мен құбылыстардың атауларын білдірсе де, олардың мағыналары бір-бірімен тығыз байланысты және бір-біріне жақын, ал эврисемиялық терминдердің ғылыми анықтамасы мүлдем өзгеше екендігі туралы пікір айтылады [106].

Сондай-ақ, мақалада терминологиядағы мағынаның кеңеюі нәтижесінде жасалған терминдер негізінде қазақ ұлтының өміріне тән заттар мен құбылыстардың, іс-әрекеттердің атаулары, яғни ұлттық таным негізінде метафоралық түрде қалыптасады деп тұжырымдалады.

Қазақ тіліндегі архаизмдердің терминологизациясы мен детерминизациясына негізгі әсер әртүрлі экстралингвистикалық факторлар (саяси жағдайлар, мемлекеттік формацияның өзгеруі және т.б.) болып табылады.

Зерттеушілер қазіргі уақытта қазақ терминологиялық базасын толықтыратын көздердің бірі болып табылатын неологизмдер екі түрге жіктеп көрсетеді:

1) жаңа ұғымдардың пайда болуы салдарынан пайда болған неологизмдер;

2) тілде бұрыннан бар атауларды жаңарту, жаңғырту және түрлендіру жолымен құрылған неологизмдер. Мақалада «Бұл ретте бірінші топқа жататын лексикалық бірліктер кіріспе сөздер, ал екінші топта – қазіргі қазақ терминологиясында басымдыққа ие бола бастаған ұлттық таным негізінде термин қалыптастыру процесінде пайда болған неологизмдер болып табылады. Қазіргі уақытта қазақ тілінің неологизмдерінің басым көпшілігі орыс тіліне ағылшын тілінен енген терминдер болып табылады» деген тұжырым айтады.

Сонымен қатар бұл зерттеуде қазіргі уақытта қазақ тілінде терминдердің дублеттік қолданылуы кеңінен байқалатыны туралы сөз болады. Салалық сөздіктерде, заңнамада, ғылыми еңбектерде қазақ тіліндегі баламамен қатар орыс тіліне еуропалық тілдерден енген терминдер қолданылатынын ескере келе, дублеттің мұндай құбылысын мынадай түрлерге бөледі:

«1) қазақ тіліндегі термин нұсқасын немесе еуропалық тілдерден орыс тіліне енген нұсқаны және қазақ тіліндегі баламаны дублеттік қолдану;

2) орыс тілі арқылы енген орыс немесе Еуропа тілдерінен алынған терминдердің қазақ тілінде бірнеше баламасын қолдану» [106].

Қазіргі уақытта қолданыста жүрген будан терминдер ішінде сөз мағынасының кеңеюі немесе тарылуы арқылы, неологизмдер мен архаизмдер арқылы жасалған мысалдар кездеседі. Жаңа терминдердің көпшілігі неологизмдер арқылы жасалатыны белгілі. Будан терминдер құрамында да бір компоненті неологизмдер болып табылатын түзілімдер көптеп ұшырасады.

Мысалы: **блогерлік, диджейлік, копирайтерлік, киборг нұсқаушысы, сандық аватар әзірлеушісі, жасанды интеллекттің әмбебап жасаушысы.**

Келешекте немерелеріміз блокчейн технологы, кибер зерттеуші, кибер адвокат, киборг нұсқаушысы, сандық аватар әзірлеушісі, сандық заңгер, жасанды интеллекттің әмбебап жасаушысы деген мамандық алады. 10 жылдан соң әлеуметтік желілер мен медиада визуалдық коммуникация үстемдікке ие болатынына күмән жоқ. (Жадыра Шамұратова «Болашаққа қажетті мамандықтар қандай?» «Астана ақшамы» 6 қыркүйек, 2021)

Бұл мысалдардан байқағанымыздай, синтетикалық және аналитикалық тәсілдермен лексика-семантикалық тәсілдің араласа келуі арқылы да будан терминдер жасалады. Бұған будан терминдер құрамындағы неологизмдердің, архаизмдердің терминденуін, жалпыхалықтық сөздердің мағынасының кеңеюі мен тарылуы арқылы терминденуін жатқызамыз.

Мәлімдемеде бұл компаниялар «Ресейдің арнайы қызметтерінің **кибер бағдарламасына** қолдау көрсетеді, оның ішінде сараптамалық кеңестер беріп, бағдарламалар әзірлеуге және кибер кеңістіктегі зиянды әрекеттерді жеңілдетуге көмектеседі» делінген («Егемен Қазақстан» 23 сәуір, 2021).

Жалпы тілдегі жаңа терминдер мен атаулар қазіргі терминологияда, сөзжасам процесінде калька тәсілі өте өнімді. Мысалы: *ашық есік күні (день открытых дверей), ашық қоғам (открытое общество), сауда нүктесі (торговая точка), сенім телефоны (телефон доверия), үлкен сегіздік (большая восьмерка), айлық есептік көрсеткіш (месячный расчетный показатель), алжуаз жіктер (уязвимые слои), галамдық жылыну (всемирное потепление), дыбысжазғыш құрылғы (звукозаписывающее устройство), дыбыс күшейткіш*

(звукоусилитель), елтаным (страноведение), жол-көлік оқигасы (дорожно-транспортное происшествие), жүйеқұраушы (системообразующий), зымырантасығыш (ракетаноситель), көлік құралы (транспортное средство), қауіпсіздік белдігі (ремень безопасности), өмірсүйгіш (жизнелюб), тауарөндіруші (товаропроизводитель), төлқұжат үстелі (паспортный стол), ұлтүстілік (сверхнациональный), ұшу-қону жолы/ұшу-қону жолтабаны (взлетно-посадочная полоса), шаруа қожалығы (крестьянское хозяйство) т.б.

Калька тәсілі үш формада болатыны белгілі: толық калька, жартылай (ішінара) калька және семантикалық калька. Жоғарыда аталған барлық күрделі атаулар бұл орыс тілінен калька әдісімен жасалған толық калькалар.

Зерттеушілер бұл жөнінде: «Бізде көп жағдайда калькалау тәсілімен жасалған терминдерге қатысты біржақты пікірлер айтылып жатады. Оның басты себептерінің бірі калька тәсілімен жасалған атаулар табиғатының жан-жақты зерттелмеуі екендігін айту керек. Сол себепті тіліміздегі терминжасамның өнімді тәсілдерінің біріне айналып отырған калькалаудың табиғатына тереңірек үңіліп, оның тиімді-тиімсіз қырларын көрсетіп, ғылым тіліндегі калька терминдердің алатын орнын, үлес-салмағын, жетістігі мен кемшіліктерін анықтау міндет» [1, б.769], – деген тұжырым айтады.

Ал жалпы алғанда кең тараған шет тілдік терминбөлшектердің қатысуымен жасалған жүздеген атаулар сол қалпында қолданылып келеді немесе солардың бір бөлігі аударылып будан атаулар жасала бастады. Тіліміздің терминологиялық жүйесінде авиа, авто, агро, анти, аудио, био, вело, гео, дендро, еуро, зоо, инфра, кино, ксеро, макро, метео, микро, мульти, суб, теле, транс, фото, эко, этно сынды кең тараған терминбөлшектердің қатысуымен жасалған көптеген атаулардың екінші бөлігі ғана аударылып жүр. Мұндай будан атаулардың қазақшаға аударылып алынған екінші сыңарларының көпшілігі орыс сөздері болып табылады. Мысалы, *авиатасымал (перевозка), автожол (дорога), автожорық (поход), автомотокөлік (транспорт), автотұрақ (стоянка), агроқалашық (городок), аудиокітап (книга), веложарыс (гонка), велошабандоз (гонщик), еуроодақ (союз), инфрақұрылым (структура), киноөндіріс (производство), ксерокөшірме (копия), метеожабдық (оборудование), микродеңгей (уровень), мультинәтиже (результат), тележүргізуші (ведущий), тележүздесу (встреча), телекөрермен (зритель), телеойын (игра), фотоайғақ (доказательство), фотокөрме (выставка), фотокөшірме (копия), фотоқондырғы (установка), экожоба (проект), экоорталық (центр).*

Ғалым С.Е. Сарсенова физика саласындағы терминдерді зерттеуге арналған еңбегінде тіліміздегі терминологиялық жүйеде байырғы төл сөздерге қарағанда шет тілден енген кірме сөздердің басым екендігін айтады. «Физикалық терминдерді кірме атаулардан құралған терминдер (*электрондар дрейфі – дрейф электронов, плазмалық спектроскоп - плазменный спектроскоп т.б.*) және кірме, төл сөздерден құралған аралас терминдер (*абсорбталған зат – вещество абсорбированное, радиоактивті ине – игла радиоактивная*) деп жіктеуге болады. Қазақ тіліндегі физикалық терминдер басқа тілден сөз қабылдау, аудару арқылы жасалумен қатар, тіліміздің өз қоры, өз мүмкіншілігі

арқылы да жасалады. Тек кірме сөздер арқылы термин жасау мүмкін емес. Шындығында, халық тілінің мол қазынасын сұрыптап, саралай білсек, ғылыми терминология дәрежесіне дейін көтеруге болатын сөздер аз емес» [104], – деген пікір білдіреді.

Терминжасамның ең өнімді тәсілдерінің бірі калькалау тәсілі, бұл дегеніміз шет тілдердің терминжасам үлгісі мен мағынасын пайдалана отырып, ұлт тілінде термин жасау. Калькалау тәсілі терминжасамда маңызды орын алады, сондықтан оны терминжасамның жеке тәсілі ретінде қарастыруға негіз бар. Морфемалар немесе лексемалар аударма тілдің тиісті элементтерімен бірге алынған кезде сөздің комбинаторлық құрамын беру тәсілі.

Бір ғалымдар калькалау дегеніміз «бір тілдегі сөз бен сөз тіркестерін я сөз мағынасын ауыстыру, көшіру» [107], ал екінші бір ғалымдар «өзге тілдердің терминдерінің жасалу үлгісі мен мағынасын пайдалана отырып, ұлт тілінде термин жасау» [1, б.768]. Қарапайым тілмен айтқанда, сөзбе-сөз аударма. Терминнің негізгі белгілері дәйектілікті білдіретіндіктен, бұл әдіс аударудың кең таралған әдістерінің бірі болып табылады: *арматура литейная* – құйма арқау, *құйма бекемдік, база сборочная* – құрастыру негізі, *балка поперечная* – көлденең арқалық, *антиупорядоченность* – қарсы реттелгендік, *быстрота сходимости* – жинақталу жылдамдығы, *величина дробная* – бөлшек шама, *величины однородные соизмеримые* – біртекті өлшемідес шамалар, *вероятностъ случайного события* – кездейсоқ оқиға ықтималдығы, *язык описания данных* – деректерді сипаттау тілі, *эффективная система* – тиімді жүйе және т.б. Бұл тәсіл көбінесе күрделі құрылымды аударуда қолданылады. Калькалау әдісі «кеңес дәуірінде пайда болған өнімді амалдардың біріне айналды» [108]. Сол дәуірден келе жатқан бұл әдіс осы уақытқа дейін өз маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Керісінше, қазіргі терминжасамда кеңінен қолданылады. III. Құрманбайұлы калькалау жайлы «Кейбір тілдерде калька шет тілдері сөздерін игерудің бірден-бір тәсілі болып саналады. Біз де солай етейік деп өзге тілдерді үлгі ете берудің реті бола қоймас. Бірақ қажетіне қарай, термин шығармашылығында бұл тәсілді де жатсынбай пайдаланып, оны тіліміздің табиғатына сәйкестендіріп жетілдіре білсек, терминжасам тәсілдеріміздің өрісі кеңейіп, өзге тілдердің сөздерін игеру мүмкіндігіміз арта түспек» [1, б. 591] дейді, ғалым калькалау тәсілін қолдану кезінде аса сақ болу керектігін айтады.

Калькалаудың айтарлықтай тағы бір ерекшелігі – оны сөз алмасудың аңғарылмайтын түрі, яғни «жасырын сөзалмасым» немесе «жабық сөзалмасым» (скрытое заимствование) деп тануға болады.

Зерттеушілердің пікірінше «Калькалау терминдену, терминжасам және терминалмасым сияқты негізгі үш тәсілдің бірігуінен (қиылысуы мен өзара әсерінен) тұрады». Калькалау барысында бір тілден екінші тілге сөз мағынасы да, сөздің құрылымы да алмасумен қатар нәтижесінде қабылдаушы тілде жаңа термин жасалады. Яғни мұнда тіларалық терминдену мен терминжасамдық сипат бар. Сол себепті калькалауды үш тәсілдің бірлігінен тұратын, терминжасамның аралас тәсілі ретінде қарастырудың негізі бар.

Бөгде тілден енген терминдердің бір бөлігі ғана көшірілсе ол жартылай калька болып табылады, ал тұтастай көшірілсе, онда ол толық калька болып есептеледі. Бұдан терминжасамда жартылай калька тәсілі жиі қолданылады.

Калькалау құбылысын зерттеушілердің бірқатары бір компоненті аударылмаған күрделі сөздерді жартылай калька өнімі ретінде таниды. Зерттеушілердің тағы біразы жартылай кальканы түбір бөлшегі шет тілінен алынған және төлтілдік қосымша арқылы жасалған сөздер деп түсінеді. Бұдан байқағанымыздай жартылай калька тәсілі бірде синтетикалық тәсіл құрамында қарастырылса, енді бірде аналитикалық терминжасам тәсілі аясында қарастырылады. Біздің пікірімізше, жартылай калька тәсілі бұдан терминжасамның аралас тәсіліне жатады.

Ғылыми еңбектерде жартылай калька құбылысына мынандай анықтама беріледі: «Жартылай калька – сөзжасамдық кальканың бір түрі, мұнда тек сөздің бір бөлігі аударылады. Жартылай калька ретінде күрделі термин-сөз тіркестерін де қарастыруға болады. Бірақ олар фразеологизмдер болған жағдайда және тіркестің бір компонентінің сөзбе-сөз аудармасы терминнің жалпы мағынасына байланыссыз болған жағдайда ғана жартылай калька деп табамыз» [109, б.211].

Н.М. Шанский берген анықтама бойынша: «Жартылай калькалар – бұл бір бөлшегі төлтілдік, ал екінші бөлігін шет тілінің материалынан алынған сөздер, олардың сөзжасамдық құрылымы бастапқы тілдегі сөздерге толық сәйкес келеді» [110, с. 202].

«Толық калька – кальканың шет тілі сөзінің мағынасы мен мазмұнын ашуға оның терминнің барлық компоненттері қатысатын түрі. Ал жартылай калька – терминнің мағынасын ашуға сыңарларының бір бөлігі (немесе біреуі ғана) қатысып, қалған сыңарларының терминнің дыбысталуына ғана ықпал етіп, дербес мағынасы болмайтын түрі» [1, б. 590].

Шеттілдік элементтерді мағыналық-құрылымдық тұрғыда дұрыс түсінбеу салдарынан қате жасалған калькалар пайда болады. Мұндай калькаларды жалған калька деп атау қалыптасқан. Жалпы тіліміздің терминологиялық жүйесінде калька тәсілімен жасалған терминдердің өте көп ұшырасатыны белгілі. Бұл тәсіл әсіресе кеңестік кезеңдегі терминологияда кең қолданылған еді. Бұдан терминдерді жасауда ұлттық тілдің сөзжасамдық тәсілдері мен ішкі лексикалық байлығын мейлінше ұтымды қолдануға тырысуымыз керек. Калькалау дегеніміз шеттілдік кірме сөздерді дайын күйінде өзгеріссіз қабылдау емес. Толық калька жасау барысында төлтілдік бірліктер, яғни сөздер мен қосымшалар пайдаланылады.

Семантикалық калька жасаудың негізі метафоралау, алмастыру тәсілдері арқылы жалпы қолданыстағы сөздердің терминденуі болып табылады. Бұдан шығатын қорытынды, калькалау тәсілі деп шеттілдік кірме сөзді сол күйінде көшіру емес, белгілі дәрежеде шығармашылықпен өзгертіп жаңа сөз жасау деп танимыз. Бірақтар шетел тілдерінде калькалау тәсілі кірме сөздерді игерудің негізгі тәсілі болып есептеледі. Бұдан термин жасауда калька тәсілін тиімді қолдану үшін шет тілдік кірме сөздің мағыналық – тұлғалық құрылымын, қолданылу саласын жақсы білу қажет.

Будан терминжасам тәсілдерін қажетіне қарай, дұрыс пайдаланып, оны тіліміздің табиғатына сәйкестендіріп жетілдіре білсек, терминжасам тәсілдеріміздің өрісі кеңейіп, өзге тілдердің сөздерін игеру мүмкіндігіміз арта түсері сөзсіз.

2- тарау бойынша түйін

Будан терминдер жасауға тіліміздегі сөзжасамдық тәсілдердің барлығы қатысады. Синетикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдер төлтілдік немесе кірме жұрнақтар арқылы түзіледі. Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдер біріккен будан терминдер, қосарланған будан терминдер, тіркескен будан терминдер, қысқарған сөздерден жасалған будан терминдер деп жіктелді. Біріккен және қосарланған будан терминдер жасауға төлтілдік және кірме терминбөлшектер қатысады.

Будан терминдер жасалу жолдарына байланысты дериват будан терминдер, композит будан терминдер, аббревиат будан терминдер деп жіктеледі. Будан терминдердің басым бөлігі дериват, композит будан терминдер. Будан терминдердің басқа түрлеріне қарағанда аббревиат терминдердің үлес салмағы аз.

Будан терминжасамның аралас тәсіліне:

а) синтетикалық және лексика семантикалық тәсілдің аралас қолданылуын;

ә) аналитикалық тәсіл мен лексика семантикалық тәсіл;

б) аналитикалық және жартылай калька тәсілі.

Будан терминжасамда синтетикалық тәсіл маңызды орын алады. Қазақ тілі жалғамалы тілге жататындықтан тіліміздің сөзжасам жүйесінде синтетикалық тәсілдің негізгі тәсіл болып санлатыны белгілі. Будан терминжасамда да синтетикалық тәсіл белсенді қолданылып, жалпы қолданыстағы сөздер жасалатын сөзжасамдық модельдер мен сөзжасамдық жұрнақтар қолданылады.

Сөзжасамның синтетикалық тәсілі бойынша сөзтудырушы жұрнақтар арқылы жаңа сөздер жасалатыны белгілі. Терминжасамда да сөзжасамдық жұрнақтар арқылы жаңа термин жасауда тілдегі қалыптасқан сөзжасамдық жұрнақтардың қызметіне жүгінеді. Алайда будан терминжасауда сөзжасамдық жұрнақтардың белсенділігі әр алуан.

Қазақ тілінде сөзжасамдық жұрнақтар өте көп. Будан терминдердің сөзжасамдық жұрнақтар көмегімен жасалуы термин құрылымдарының категориялық байланысын көрсетуге мүмкіндік жасайды. Себебі, бірқатар зат есім жасайтын жұрнақтар арқылы процестердің, құралдардың және қасиеттердің атауларын білдіретін будан терминдер жасалады. Қазіргі терминологиялық жүйедегі маңызды мәселелердің бірі терминдердің терминжасамдық сипатын анықтау болса, тілдің жалпы терминтаным саласының бір бөлігі болып табылатын терминжасам жаңа терминдердің жасалу үдерістерін қадағалайды. Будан терминдердің сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалуын жан-жақты зерттеу терминжасамның жаңа қырларын айқындауға мүмкіндік туғызады. Мұндай терминдердің жасалуында

синтетикалық тәсіл белсенді қолданылады. Кірме түбірге төлтілдік жұрнақ жалғану арқылы будан термин жасауда мынадай сөзжасамдық жұрнақтар қатысады: -у, -дық, -дік, -лық, -лік, -тық, -тік; -шы, -ші, -м, -ым, -ім, -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, -ша, -ше, -сыз, -сіз, -ғыш, -гіш, -қыш, -кіш; -ық, -ік, -қ, -к; -ыс, -іс, -с; -и, -ғы, -гі, -қы, -кі, -ыш, -іш, -ш, -ын, -ін, -н, -гер, -кер, -малы, -мелі, -лас, -лес, -дас, -дес, -тас, -тес, -шық, -шік; -шақ, -шек, -шылық, -шілік; -теме, -деме; -нды, -нді; -лай, -лей, -паз, -т, -іт, -ыт, -ыңқы, -іңкі, -ды, -ді, -ты, -ті, -қын, -кін, мыс, -бей, -уіш, -мақ, -мек, -хана, -пар; -ыл, -іл, -л; -ғақ, -шыл, -шіл және т.б.

Будан терминдердің жасалуын зерделеу барысында мынадай сөзжасамдық жұрнақтардың өнімділігі байқалады:

кәсіп, мамандық атауларын жасайтын -шы, -ші жұрнақтары өнімділігімен көзге түседі. Аталған жұрнақтар кірме түбірге жалғанып, будан терминдер қатарын толықтырады. Мысалы: мейкапшы, офис тіркеуші, т.б.

зат есім тудырушы -лық, -лік, -дық, -тық, -дік, -тік жұрнағы: *Комплементарлық* - «комплементар» (лат. complementum «толықтыру», ағылш. complementary) + «-лық».

Конфиденциалдық – «конфиденциал» (ағылш. confidential← лат. confidentia) + «-дық».

Менторлық – «ментор» (грек. mentor – «кеңесші, ұстаз»; ағылш.mentor) + «-лық».

Етістік тудырушы -да -де -та -те -у жұрнағы.

Йодтау – «йод» (ағылш. iodine ← грек. iodes «күлгін түсті») + «-та+у».

Клондау – «клон» (ағылш. clone ← грек. klōn «өркен, бұтақ») + «-да+у».

Кокстау – «кокс» (ағылш. coke «отын түрі») + «-та+у».

Синтетикалық және аналитикалық тәсілмен қатар, аралас тәсіл арқылы да будан терминдер жасалады. Аралас тәсіл арқылы будан түзілімдер жасау синтетикалық-аналитикалық, аналитика-синтетикалық және аналитика-семантикалық тәсіл түрлеріне жіктелді. Аналитикалық тәсілмен синтетикалық тәсілдің қабаттаса қолданылуына будан терминдер құрамындағы неологизмдердің, архаизмдердің терминденуін, жалпыхалықтық сөздердің мағынасының кеңеюі мен тарылуы арқылы терминденуі мысал бола алады.

Будан аталымдар төмендегідей функционалды-деривациялық модельдер негізінде пайда болады:

- 1) кірме тілдік негіз + төлтілдік жұрнақ;
- 2) префикс + түбір/негіз;
- 3) кірме тілдік негіз + төлтілдік сөз;
- 4) аббревиатура + төлтілдік негіз.

Сөзжасам үлгілерінің әрқайсысының құрылымдық компоненттердің нұсқалары бар, олар тілдегі интернационалдық элементтердің бейімделуінің толық көрінісін ашады және жаңа аталымдардың пайда болу процесін көрсетеді.

Қазіргі қазақ тіліндегі динамикалық сөзжасамдық құбылыстарының бірі – төлтілдік аффикстермен туынды сөз жасау жолымен енген бөгде тілдік бірліктерді бейімдеу процесі болып табылады.

Будан терминдердің аббревиатуралар арқылы жасалуының төмендегідей түрлерге жіктедік:

1. әріптік қысқарту түріндегі будан терминдер;
2. буындық аббревиатуралар арқылы жасалған будан түзілімдер;
3. әріптен немесе буыннан тұратын немесе толық сөзден тұратын ішінара аббревиатуралар;
4. аралас аббревиатуралардан болған будан терминдер;
5. әріптер мен буындардан және сандардан тұратын аббревиатуралар.

Аббревиацияны будан аталымдар жасауға қатысатын белсенді процестердің бірі ретінде санауға болады. Будандылық үдерісі кірме компоненттердің жоғары дәрежесін қазіргі қазақ тілінде жазудың өзіндік нысанын (латын әріптерімен) сақтау арқылы немесе транслитерация тәсілімен бейімделетінін байқатты.

3 ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БУДАН ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯДАН АЛАТЫН ОРНЫ

3.1 Ғылыми мәтіндердегі будан терминдердің функционалдық ерекшеліктері

Тілдік мағыналар жүйесі төрт негізгі функция айналасында ұйымдастырылған. Тілдік бірліктердің негізгі функциялары: атауыштық (номинативтік) функция; танымдық, прагматикалық функция, ақпараттық коммуникативтік функциялары; бағалау функциялары. Г.О. Винокур терминді лингвистикалық бірліктің ерекше түрі емес, ерекше функцияны орындайтын сөз деп тани отырып: «кез-келген сөз термин бола алады. Терминдер арнайы сөздер емес, тек арнайы функциядағы сөздер» [111], – деген тұжырым жасайды.

Бұл идея А.А. Реформатскийдің еңбектерінде де жалғасын тапты [112]. Терминдердің номинативтік, ақпараттық коммуникативтік, прагматикалық, танымдық, дефинициялық қызмет атқаратыны туралы терминтанушы ғалымдар еңбектерінде түсіндіріледі. Аталған функциялар будан терминдерге де тән.

Ш. Құрманбайұлы: «Қазақ тілінің гибриді терминдерін зерттеу нәтижесінде қазіргі заманғы қазақ терминологиясындағы будандастыру өнімдері 90% жағдайда зат есім болып табылатыны анықталды. Будандастыру процесінде сын есімдер мен етістіктер пайда болатын сирек жағдайлар ғана ерекшелік болып табылады» [1], – деп есептейді. Ғалымның пікірінше, бұл факт, ең алдымен, будан терминнің номинативтік функциясын көрсетеді.

Терминнің номинативтік функциясы: терминдердің көмегімен жалпы ұғымдарды, категорияларды, ұғымдардың белгілерін (қасиеттерін), сондай-ақ адамның білімі мен қызметінің әртүрлі салаларындағы объектілер арасындағы операцияларды (қатынастарды) атайды. Мұндай атауларсыз осы салалардағы таным мен қызмет мүмкін емес. Будан терминдер тіліміздегі терминдерге қойылатын барлық талаптарға жауап береді. Будан терминдерінің, кез келген лексикалық бірлік сияқты, номинативтік қызмет атқаратынына күмән жоқ, өйткені ол объективті шындықты және адам әрекетін білу процесінен туындаған осы объектілер орындайтын заттарды немесе операцияларды атауға арналған.

Терминдердің сигнификатты функциясы номинативтік функциясымен тығыз байланысты. Т.В. Булыгина, С. А. Крыловтың пікірінше, сигнификаттық тілдік белгінің тұжырымдамалық мазмұны ретінде анықтайды; оның пікірінше, терминдердің едәуір саны оның айрықша белгісі (белгілері) бойынша ұғымды білдіреді. Сигнификаттық – бұл тілдің жүйесінде осы сөзбен дұрыс аталуы үшін маңызды объектінің (құбылыстың) белгілерінің жиынтығы [113].

Н.И. Кондаковтың пікірінше, «дефиниция (лат. definitio – анықтама) – заттардың бар және айрықша белгілерін сипаттайтын немесе тиісті терминнің мағынасын ашатын сөйлем» [114, с.141].

Қалыптасқан термин жүйелердің дамуындағы маңызды тенденциялардың бірі интернационалдандыру болып табылады, өйткені терминдер лексиканың басқа қабаттарына қарағанда басқа тілдермен байланыста болады. Терминологиялық лексика – бұл халықаралық алмасу ең қарқынды жүретін

және шет тілінен енген бірліктері ең көп тілдің саласы. Шет тіліндегі термин төл тілдік бірліктерден жасалған терминдермен бір синонимдік қатарда қолданылуы мүмкін.

Неонимдер ғылым тілінің ажырамас атрибуты болып табылады, өйткені әрбір немесе барлық дерлік ғылыми басылымда жаңа термин енгізіледі, бар термин қайта түсіндіріледі немесе екеуі бірге қолданылады.

Терминнің функционалдық сипатының ерекшелігі оның қызмет саласына тікелей байланысты. Ғылыми терминологияның мағыналар жүйесі мынадай категориялардан тұрады: заттық категория, үдерістік категория, жағдаяттық категория, режимдік категория, өлшемдік категория, шама категориясы, ғылым және оның салаларының категориясы, кәсіптер мен жұмыс категориясы. Мұны денотанттық және сигнификаттық кеңістік деп екіге бөлуге болады [115]. Будан терминдер ішінде аталған категориялардың бәріне де қатысты сөздер мен атаулар ұшырасады. Бұл будан терминдердің қазіргі қазақ терминологиясынан алатын орнын көрсетеді.

Терминге тән функциялар қатарында оның танымдық яғни когнитивтік қызметі де аталады. Будан терминдер де тілдің терминологиялық жүйесінде номинативтік, ақпараттық коммуникативтік қызметтер атқара отырып, танымдық қасиетке де ие екені айқындалды.

Б.Н. Головин «термин жасанды белгі емес, арнайы ұғымды білдірудің арнайы функциясындағы сөз немесе сөз тіркесі» [116, с.54], – деп тұжырымдайды. «Ғылым, терминология және информатика тілдерінің семиотикалық мәселелері» ғылыми симпозиумындағы терминнің мәні туралы пікірталас барысында, В.Г. Гак, В.М. Лейчик және А. Моисеев сияқты ғалымдар Г.О. Винокур айтқан көзқарасты дәлелдейді. Оның мәні мынада: термин кез-келген сөз бола алады, бұл термин функция, қолдану түрі, бірақ лексикалық бірліктердің ерекше түрі емес, олардың әрқайсысы, тривиалды болатыны сияқты, термин ретінде әрекет ете алады [111].

Терминдердің қызметі адам қызметінің арнайы салаларына – ғылымға, техникаға, өнерге және т.б. қызмет ету болып табылады, ал жалпы сөздердің қызметі күнделікті өмірде күнделікті жағдайларда тілдік коммуникацияны қамтамасыз ету болып табылады. Осыған байланысты терминдердің ерекшелігіне олардың адамдар қызметінің арнайы салаларындағы танымдық қызметін жатқызамыз.

Будан терминдердің танымдық функциясын қарастырмас бұрын, ғылым тұжырымдамаларында антропологиялық бағдарлаудың күшеюі әсіресе XX ғасырдың ортасында британдық философ Майкл Поланидің «Тұлғалық білім» [117] еңбегінің жарық көруімен байланысты болғанын айта кету керек.

Осы тұжырымдамаға сәйкес, адамдар ғылымды жасайтындықтан, ғылыми қызмет процесінде алынған білім, осы процестің өзі сияқты, адам арқылы жасалады. Жеке білім-бұл ұғымдарда, пайымдауларда және теорияларда айқын айтылған кейбір тұжырымдардың жиынтығы ғана емес, сонымен бірге адамның тәжірибесі.

Терминдердің танымдық қызметі ғалымдар тарапынан біршама зерттеліп жүр. Қазіргі уақытта терминдерді зерттеудегі когнитивті бағытты Ресейлік тіл

білімінде С.В. Гринев-Гриневич, Е.И. Голованова, В.М. Лейчик, В.М. Володина, В. Н. Прохорова, Л.В. Ивина, Л. А. Манерко, Л.А. Чернышова және т.б. ғалымдар дамытуда.

Қазақ терминологиясы саласында терминдердің когнитивті сипаты О. Жұбаева, С. Исакова, Г. Алмұханова ғалымдардың зерттеулерінде қамтылған. О. Жұбаеваның пікірінше, «терминдерге когнитивті тұрғыдан талдау жүргізу үшін, ең алдымен тіл иесінің санасындағы танымдық және ментальды процестерді анықтап алу керек және термин адам танымымен байланысты қарастырылады» [118, б.99-101].

Ғалым С. Исакова: «Терминнің когнитивтік-семантикалық мазмұны ғылыми мәтінге, оның ұғымдық аппаратының қалыптасу деңгейіне, терминдік жүйеде оның дұрыс бейнеленуіне байланысты болады. Когнитивтік лингвистиканың, дискурс теориясының, тілдік тұлға тұжырымының дамуына байланысты терминдік жүйе терминнің когнитивтік-семантикалық мәнін ашуға мүмкіндік беретін тілдегі адам факторының әсерін анықтау тұрғысынан қарастырылуы керек» [115, б.12], – деп түсіндіреді.

Ғалым терминдердің когнитивтік сипатын әр қырынан зерттеп: «Терминді когнитивтік тұрғыдан талдаудың маңыздылығы дүниенің ғылыми бейнесінің бір бөлігінде бекітілген лингвоантропологиялық білім кешенін зерттеу мен анықтаудан, тілдік концептуалдау механизмдерін танудан және әмбебап когнитивтік семантикалық үлгілерді анықтаудан көрінеді» [115, б.13], – деп тұжырымдайды.

Терминнің танымдық табиғаты оның ғылыми білімнің компоненті болуымен және ғылыми таным нысаны бола отырып, адамның ойлау үдерісінің нәтижесіне айналуынан көрінеді. Терминдер ғылыми танымдық ақпаратты жеткізуші бола отырып, коммуникацияға қажетті когнитивті үлгі құрайды, қарым-қатынас құралы функциясын атқарады.

Терминдерді зерттеудің когнитивті аспектілерінің дамуына байланысты XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы бірқатар диссертациялық жұмыстарда терминологиялық бірлік объективті шындық пен адамның ішкі өмірінің объектілері мен құбылыстарының мәнін білудің ұзақ процесінің нәтижесі ретінде әрекет етеді деген қорытынды жасалды.

Зерттеушілер атап өткендей, тіл ойды тұжырымдайды және қалыптастырады, бұл өте күрделі көпжақты процесс, яғни тіл тек ойды білдіру құралы ғана емес, сонымен бірге танымның белсенді құралы, адамның қоршаған шындықтың құбылыстары мен процестерін үнемі түсінуі, тәжірибені білімге айналдыру тәсілі.

М.Н. Володина «терминдер ұжымдық кәсіби – ғылыми жадының тасымалдаушысы бола отырып, арнайы білімді қалыптастыру процесінде медиаторлардың қызметін орындайды және адамның танымдық және трансформациялық қызметін дамытуға ықпал етеді. Ғылыми коммуникацияның маңызды құралы ретінде олар ғылыми таным процесі мен нәтижелеріне органикалық түрде енеді» [119, с.136], – деп есептейді.

Термин – бұл белгілі бір семиотикалық кеңістікте ғана когнитивті және дискурсивті маңызды объектілерді, құбылыстарды, процестерді, белгілерді

белгілеу үшін құрылған, қолдануда конвенционалдылыққа ие және белгілі бір терминологиялық жүйенің мүшесі болып табылатын лексикалық бірлік. Демек, когнитивті тұрғыда термин білім мен таным тұрғысынан қарастырылады. Ғылыми мәтіндерде кездесетін будан терминдерге мысал келтіретін болсақ:

Этникалық репрессиялар – (КСРО-да) күштеп қоныс аударуды (депортацияны), жала жабуды, геноцидті, ұлттық-мемлекеттік құрылымдарын жоюды, арнаулы қоныстану жерлерінде террор мен күш көрсету режимін орнатуды қосқанда, жекелеген этникалық топтарға қатысты саяси қуғын-сүргіндер (Қазақстан тарихы, 11- сынып).

Қоғамдық-экономикалық формация – тарихи дамудың белгілі бір сатысында тұрған қоғам, қоғамның белгілі бір тарихи түрі. Әрбір қоғамдық-экономикалық формация белгілі бір өндіріс тәсіліне негізделеді, ал оның мәнін өндірістік қатынастар анықтайды; сонымен қатар формация өндірістік қатынастарға сәйкес қондырманы, жанұяның түрін, тұрмысты, т.б. қамтиды. (Көкебаева Г.К., Мұхатова О.Х. Тарих пәндер бойынша түсініктер мен терминдер. Жоғары оқу орындарына арналған оқу-әдістемелік құрал)

Деректерді типтік классификациялау – деректерді мазмұны мен формасының сәйкестік принципі негізінде сыныптау. Тип ақпаратты салу және сақтау тәсілдерімен ерекшеленген деректерді біріктіреді. (Көкебаева Г.К., Мұхатова О.Х. Тарих пәндер бойынша түсініктер мен терминдер. Жоғары оқу орындарына арналған оқу-әдістемелік құрал).

Сайлаудың мажоритарлық жүйесі – көпшілік принципіне негізделген, көп дауыс жинаған кандидат сайланған болып табылатын сайлау жүйесі. (Көкебаева Г.К., Мұхатова О.Х. Тарих пәндер бойынша түсініктер мен терминдер. Жоғары оқу орындарына арналған оқу-әдістемелік құрал).

Миссионерлік – діни нанымдарды пұтқа табынушылар мен өзге діндегілер арасында тарататын қызмет. Христиандықта көп таралған. Өз діндеріне үндеуді католик, православиелік, протестанттық миссионерлер әртүрлі елдерде белсенді түрде жүргізді: Азия, Африка, Оңтүстік Америка. (Көкебаева Г.К., Мұхатова О.Х. Тарих пәндер бойынша түсініктер мен терминдер. Жоғары оқу орындарына арналған оқу-әдістемелік құрал).

Демилитарланған белдеу – бір де бір мемлекет әскерін орналастырмайтын, бекіністер және басқа әскери құрылыстар салмайтын жер, бұл жерде тәртіп сақтайтын және жергілікті тұрғындардың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін полиция немесе басқа ішкі күштер ғана ораласа алады (Көкебаева Г.К., Мұхатова О.Х. Тарих пәндер бойынша түсініктер мен терминдер. Жоғары оқу орындарына арналған оқу-әдістемелік құрал).

Тілдік экспанция – ата-бабалардың жеріндегі автохонды тілдердің өзінің төл аумағынан ығыстырылуы және бөтен «импортталған» тілдің үстемдік құрып, таралуы (Жанәділ О.Б. Физикалық географияның терминдері мен ұғымдары. Анықтамалық көмекші құрал.)

Гомогенизациялану – әлемді біртекті жасау және құрамды теңестіру үдерісі (Жанәділ О.Б. Физикалық географияның терминдері мен ұғымдары. Анықтамалық көмекші құрал).

Будан терминдердің танымдық сипаты онда бекітілген ақпараттың көмегімен нақтыланады, өйткені терминдер нақты заттар мен құбылыстардың атауы болып табылады. Мысалы:

Мәдени плюрализм – мәдениеттегі ерекшеліктерді жай ғана ұғынып қана қоймай, сондай-ақ бұл айырмашылықты нақты мәдени жағдайда толықтай түсініп, терең бейімделу; мәдени ерекшеліктерге оң, жағымды қатынасты көрсету (Жанәділ О.Б. Физикалық географияның терминдері мен ұғымдары. Анықтамалық көмекші құрал).

Мәдени диффузия – бір мәдениеттің екінші мәдениеттің қандай да бір жетістіктерін алып, қабылдауы; өзара әрекеттесудің нәтижесінде бір мәдениеттің жеке құбылыстары немесе оның кешендерінің басқа мәдениетке енуі (Жанәділ О.Б. Физикалық географияның терминдері мен ұғымдары. Анықтамалық көмекші құрал)

Күн радиациясының интенсивтігі – күн сәулесіне перпендикуляр қойылған абсолют қара денеден жасалған, 1 см² бетке 1 минут ішінде күннен келетін жылу мөлшері (Жанәділ О.Б. Физикалық географияның терминдері мен ұғымдары. Анықтамалық көмекші құрал.)

Азиялық немесе моңғол-сібірлік антициклон – қыс айларында Еуразия материгінің орталық бөлігінде тұрақты жоғары қысымды аймақ (Жанәділ О.Б. Физикалық географияның терминдері мен ұғымдары. Анықтамалық көмекші құрал.)

Неотектоникалық қозғалыстар – альпі қатпарлығында терең тектоникалық жарықтар пайда болып, салыстармалы түрде ежелгі құрылымдардың қозғалмалы (сейсмикалық) аудандарға айналуы (Жанәділ О.Б. Физикалық географияның терминдері мен ұғымдары. Анықтамалық көмекші құрал).

Терминнің жеткізетін ақпараты оның пайда болуына түрткі болған құбылысты, жасалуы туралы дереккөзді, мәдениет туралы мәліметті тануға мүмкіндік береді.

Қазақ терминологиясын қалыптастыруда өлшеусіз еңбек сіңірген атақты ғалым А. Байтұрсынұлының төмендегідей ұстанымдары болған:

1. Терминдерді ана тілінен және ұлттық танымдық тұрғыда қалыптастыру.
2. Терминдер оқырманға түсінікті болуы.
3. Қажет жағдайда шет тіл терминдерін қолдану.
4. Шетел терминдерін қолдану үстінде барынша анықтамалар арқылы түсіндіру.
5. Терминжасамдағы жүйелілік болуы.
6. Уәжді терминдер жасалуы, т.б.

А. Қожахмет: «Термин түзудегі ұлттық таным мәселесі» атты мақаласында: «Қазақ терминологиясын ұлттық деңгейге шығару үшін ұлттық сипаттағы терминдерді жасау қажет. Бұл, әрине, қазақ терминологиясы үшін жаңа кезең болмақ. Өйткені бұл – тілдің мәртебесін халықаралық деңгейде көтеретін ғылыми тіл. Ал ғылыми тіл деп атайтынымыз – терминдер. Егер бұл терминдер қазақ тілінде болса, онда ұлттық тілді ғылыми тұрғыдан көрсетуге болады» [120], – дейді. Осы пікірлермен келісе отырып, бірқатар будан

терминдердің құрамындағы төлтілдік элементтердің ұлттық сипатына назар аудардық. Термин түзуде негізге алынатын бірден-бір ұғым – таным. Себебі қандай да бір ойдың түпкі тамыры танымнан бастау алады. Таным арқылы уәж, ассоциация, болжам сынды құбылыстар жүзеге асады. Терминдер де бойынан осы үдерісті өткізеді. Яғни белгілі бір тілдік бірлік танымдық, психологиялық, философиялық саралаудан өтіп барып ойға айналады. Танымдық тұрғыда әбден сұрыпталған ой коммуникацияның бірлігі ретінде қоршаған ортамен байланысқа түседі. Демек, терминді түзуші де, қабылдаушы да ұлттық мәдениетімізден, ділімізден хабары бар тұлға болуы керек. Сонда ғана терминологиямызды ұлттық сипатта қалыптастыруға мүмкіндік аламыз.

Тілімізде қолданылып жүрген будан терминдер бойынан да ұлттық сипатты байқауға болады.

Қазіргі уақытта қолданылып жүрген будан терминдер құрамындағы төлтілдік компоненттердің ұлттық танымдық сипатына мысал келтірсек: велобәйге, әлемдік велобәйге, велошабандоз, субқоржын, киберқалқан т.б.

Велобәйге 2019 жылы бекітілген дене тәрбиесі және спорт саласының термині [74]. Орыс тіліндегі нұсқасы – велогонка.

Әлемдік велобәйге (велогонка мира) 2019 жылы бекітілген дене тәрбиесі және спорт саласының термині [74].

Велошабандоз 2019 жылы бекітілген дене тәрбиесі және спорт саласының термині. Орыс тіліндегі нұсқасы – велогонщик. Сәтті жасалған бұл аудармада шабандоз сөзі қазақ ұғымына таныс. Қазақта әдетте ат бәйгесіне қатысатын спортшыны «шабандоз» деп атайды. Қазақ энциклопедиясында шабандоз сөзіне мынадай түсініктеме берілген:

«Шабандоз – ат бәйгесіне қатысатын спортшы. Шабандоз төзімді, епті, атқа жақсы отыратын болуы керек. Шабандоз бәйге басталардан бұрын дәрігерлік бақылаудан өтеді де, денсаулығы туралы анықтама қағазын төрешілер алқасына тапсырады. Шабандоздың киімі жеңіл, ықшамды болуы қажет. Қолына жұқа қолғап киіп, жеңіл қамшы ұстайды. Кеудесі мен арқасына нөмірі жазылады. Шабандозға көбіне балалар мен жасөспірімдерді даярлайды» [121].

2011 жылы пайдалануға берілген республикалық «Сарыарқа» велотрегі – велошабандоз илемі түрінде жасалған, ерекше спорт ғимараты, әлемдегі ең үздік спорт кешендерінің бірі ретінде танылған. (Битөре Ә. «Спорт кешендері қолжетімді болуы тиіс» «Егемен Қазақстан» газеті №105 (29834) 2 маусым, 2020). Мысалдан көріп отырғанымыздай, тілімізде қалыптасқан будан терминдер де танымдық қызмет атқарады. Будан терминдердің танымдық сипаты оның жасалу тәсілін, тілдегі экстралингвистикалық және интралингвистикалық факторлардың байланысын анықтауға негіз болады. Ұлттық мәдени танымды аңғартатын төлтілдік бірліктер будан термин құрамында қолданыла отырып ұлттық терминқорды байытуға қызмет етеді.

Киберқалқан (орыс тіліндегі нұсқасы киберщит). Киберқалқан 2018 жылы бекітілген термин. Философия және саясаттану саласының термині.

Киберқалқан – ақпараттық қауіпсіздік немесе киберқауіпсіздік деп аталатын, яғни электрондық ақпараттық ресурстардың, әртүрлі ақпараттық

жүйелердің және ақпараттық – коммуникациялық инфрақұрылымның сыртқы немесе ішкі киберқауіптерден қауіпсіздігі.

Түсіндірме сөздікте қалқан сөзіне мынадай түсініктеме берілген: I көне. батырлар оқтан, найзадан қорғанатын соғыс құралы. **Қалқан** болды [етті] – қорғады, сақтап қалды. II арбаның, шананың жүк үшін жасалған шарбақты қоршауы [121].

Субқоржын – экономика саласының термині.

Осы субқоржынның эталондық қоржынының кірістілігі 4,95% құрады (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1200000313/compare>).

«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясында мынадай анықтама берілген:

«**Қоржын** – екі басты (қалталы) ас-тағам салып тасымалдауға арналған тоқыма бұйым. Материалы кілем сияқты тоқу тәсілімен жасалады. Бұйымның негізі болып табылатын астыңғы жағы тұтас тоқылады. Көлемі 120х50 см шамасында болып келеді. Оның екі шетінің әрқайсысының үстіне көлемі 50х50 см болып келетін арнайы тоқылған бет тігіледі. Осылайша екі қалта жасалады. Оны қоржынның екі басы деп атайды. Шеттеріне жұмыр өрім баудан жиек бастырып, етегіне әсемдік үшін күлтелі шашақ тағылады.

Қоржынға аттылы жолаушы ас-тағам және керек-жарақтарын салып, ердің артқы қапталындағы қанжығаға байлап, бөктеріп алып жүреді. Сондай-ақ, қоржынды құда-құдандалықта сый-сияпат салып апару үшін көптеп қолданылады. Ол құдағи қоржын, күйеу қоржын деп аталады» [122]. Бұл будан терминді лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминге жатқызуға болады. Себебі будан терминнің төлтілдік элементі қоржын өзінің бастапқы мағынасының дамып, басқа затты атауға көшуіне байланысты жасалған.

Қоржын (экономика саласының термині):

1) жекелеген фирма, сала және макроэкономика деңгейінде белгілі бір күнгі тауарлар тапсырысының жиынтығы;

2) сұранымды және дайындаушылардың мүмкіндіктерін ескере отырып жасалатын, өнімді жеткізу шарттарын жасасу үшін негіз болып табылатын тауарлардың түр-түрі бойынша сұрыпталымдық жоспар;

3) заңды не жеке тұлға иеленетін түрлі бағалы қағаздар;

4) экономика субъектінің байлығын құрайтын активтер жиынтығы. Қоржын экономиканың барлық аяларында қолданылады және фирма, ұйым, кәсіпорын қызметінің ауқымы, экономика келешегі, рыноктағы орны, т.б. туралы пайымдауға мүмкіндік береді [122].

Эталондық қоржын (экономика термині) – инвестордың мүддесімен айқындалатын бағалы қағаздар жиынтығы.

Ғалым Ж. Манкееваның «Тіл – тек коммуникативтік құрал емес, сонымен бірге адам болмысының, оның мәдениетінің көрінісі. Өйткені мәдениет таңба, белгіден тысқары, яғни тілден тысқары өмір сүре алмайды. Адамды түгелдей дерлік таңбалық әлем қоршаған. Өйткені адам болмысының өзі таңбалық, тілдік болмыс. Адам бір мезгілде таңбаны тудырушы да, оны талдаушы да. Тіл – тек денотативті (белгілі сигналдық) коммуникация құралы ғана емес, сонымен

бірге коннотативті (белгілі әлеуметтік-мәдени, идеологиялық мәні бар) құрал. Тілде әр халықтың тарихы, оның өмірі, тіршілігі, шаруашылығы мен мәдениеті жатыр» [123, б.126], – деген пікірінен тіл мен ұлттың ажырамас ұғымдар екенін көруге болады.

Тілдік құбылыстарды зерттеуге когнитивті көзқарас тілдің негізінде әлем туралы білім жүйесі – адамның танымдық іс-әрекеті нәтижесінде адамның санасында қалыптасатын әлемнің тұжырымдамалық бейнесі жатыр деген идеяға негізделген. Бұл жағдайда тілдің өзі осы тұжырымдамалық жүйені қалыптастыруға тікелей қатысатын когнитивті механизм ретінде әрекет етеді.

Тіл мен ойлаудың, тілдің және білімнің арақатынасы мәселелері ғылыми білімнің дербес саласы ретінде терминологияны бөліп көрсетуден бастап әрдайым зерттеушілердің, оның ішінде терминологтардың назарында болғанын атап өткен жөн. Термин – бұл кәсіби мағынаға ие, кәсіби ұғымды білдіретін және қалыптастыратын және белгілі бір кәсіптің бұрышында объектілер мен олардың арасындағы қатынастардың белгілі бір шеңберін тану және игеру процесінде қолданылатын сөз немесе сөз тіркесі.

А.Е. Бижкенованың «Деонимдердің мазмұндық және сөзжасамдық әлеуеті (жалқы есімдерге жататын сөздер)» атты еңбегінде деонимдік лексиканың, оның ішінде терминологиялық сипаттағы деонимдердің лексикалық, сөзжасамдық және когнитивтік ерекшеліктері айқындалады, неміс, қазақ және орыс тілдерінен анықталған мысалдар талданады [124].

А.С. Смағұлованың «Мұнай және газ саласындағы терминологиялық өрістің ерекшелігі (ағылшын және қазақ тілдерінің материалында)» зерттеуі ағылшын және қазақ тілдерінің мұнай-газ терминологиясының құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін салыстырмалы аспектіде зерттеуге арналған [125].

Когнитивтік терминдердің функциялары Е.И. Голованованың жұмысында анықталады:

1) бағдарлау функциясы – адамның қоршаған шындыққа бағдарлануына ықпал етеді;

2) жүйелеу функциясы – жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдар ұғымдарының арасындағы байланыстарды орнату, оларды жүйелеу, әртүрлі лингвистикалық білімді біртұтас теорияларға ұйымдастыру үшін мүмкіндіктер жасау («концепт» термині лингвистикалық білімнің қазіргі жағдайын көрсетеді);

3) модельдеу функциясы – жуық ұғымдарды жақындастыру, олардың арасындағы ұқсастықты орнату (сөздің семантикалық құрылымы → тұжырымдаманың өріс құрылымы) есебінен қолданыстағы ұғымдар негізінде жаңа ұғымдардың пайда болуымен байланысты;

4) болжамдық функция – ғылымды дамытудың және ғылыми білім алудың әлеуетті бағыттарын анықтау (мысалы, «концепт», «категория» және «когниция» терминдерінің туынды және үйлесімділік әлеуеті). Терминнің формасы, оның артындағы тұжырымдаманың күрделілігін көрсете отырып, ол маманды белгілі бір ой объектісінің белгілі бір қасиеттеріне бағыттауға көмектеседі [96].

Бұл функциялар қатарына тағы да мыналарды жатқызуға болады:

5) тезаурус – терминдер терминологиялық сөздікті жасау үшін материал ретінде қызмет етеді;

6) мәдени қалыптастырушы функция – терминдер қоршаған әлемді танудың құралы болып табылады.

Соңғы жылдары когнитивті лингвистикадағы когнитивті-дискурсивті тәсіл арқылы терминдердің дәлдігін сипаттау үрдісі байқалды. Білімнің немесе қызметтің белгілі бір саласы неғұрлым толық сипатталса, оған кіретін терминдер соғұрлым дәлірек болады. Мұндай сипат будан терминдерге де тән. Өртүрлі ғылым әдебиеттерде қолданылып жүрген будан терминдерге мысал келтіретін болсақ:

Омыртқа жұлыны зақымданған адамдарға қайта жүруге мүмкіндік беретін революциялық экзо қаңқа (okulyk.kz).

Биоалуантүрлілік адамзатты шексіз ұзақ уақыт энергетикалық, техникалық және басқа ресурстармен қамтамасыз етудің жалғыз көзі (Оразымбетова Б.Б, Ахметчина Т.А. Биологияға кіріспе).

Біз дыбыстардың мағынасын білмей-ақ оларды болжай алуымыз туралы дерек, дыбыстар жасалуының қажетті әрі жеткілікті микроқұрылымдық шарттары микроқұрылымды сипаттау үшін қолданылатын тілдің пікірінің материалдық барабарлығына және дыбыстар білдіретін пікірге ұқсас болуы екіталай (Ричард Р. Философия және табиғаттың айнасы).

Қандай да жер бедерінің көрінісі макро жер бедері, микро жер бедері, мезо жер бедерлері өзіне әрекет ететін факторларға сәйкес уақыттың өтуіне байланысты өзгеріп, басқа бір пішінге ие болады (Бейсенова Ә.С. Қазақстанның физикалық географиясы).

Топырақ пен грунттағы ылғал мен тұздың бөлінуіне рельефтің мезо және микро пішіндері мен топырақ түзуші жыныстардың литогендік негіздері әсер етеді.

Құйын (синонимдер торнадо, тромб, мезо дауыл) бұл көлемі көлденеңінен 50 шақырымнан кем және тігінен 10 шақырымнан кем, 33 м/стан астам жылдамдығы бар аса қатты ауаның айналмалы қозғалысы (Қаратабанов Р.Ә., Байметова Ж.Р., География, 7- сынып). Жоғарыдағы мысалдарда географиялық будан терминдер: макро жер бедері, микро жер бедері, рельефтің макро және микро пішіндері, мезодауыл т.б. өз саласы бойынша белгілі бір ұғым туралы ақпаратты дәл жеткізуге қызмет етеді.

«Терминнің уәжділігі – термин мағынасының ұғынықты, өзі белгілейтін ұғымы жөнінде анық мәлімет беруі» [1, б.513].

Аралас тыңайтқыштарды кең ауқымда шетелдік агроөндірістік елдерде минералды тыңайтқыштар өндірісінде аралас тыңайтқыштар өндірістің 1/3 құрайды (<http://okmri.kz/kk/node/89> Ертаева Ж.Т. «Іле Алатауы тау алды жазықтығының шалғынды сортаң топырақтарының ұзақ мерзімді мелиорациялау кезеңінен кейінгі құрамы мен қасиеттерінің өзгеруінің ғылыми негіздері»).

Өртүрлі эко түрлердің генетикалық алуан түрлілігін зерттеу үшін жұмыста 14 локустар бойынша микросателиттік маркерлер қолданылды

(<https://www.kaznau.kz>. Елубаева М.Е «Қазақстан Республикасында өсірілетін түйе малының сүтін өндіру және өңдеу үшін генетикалық потенциалын зерттеу»).

Тұздардың топыраққа және табиғи суларға көшуін үлгілеу үшін, гидро теңдеулеріне негізделген математикалық үлгілер және ерітіндідегі заттардың конвекция диффузия процестерін сипаттайтын теңдеулер ең қолайлы болып табылады (<https://www.kaznau.kz>). Берілген ғылыми мәтіндердегі агроталшық, экотүр, гидротендеу сияқты будан түзілімдер әртүрлі ғылым саласы бойынша белгілі бір ұғымдар туралы мәлімет береді. Аталған будан терминдердің мағынасы ұғынықты, өзі белгілейтін ұғымы жөнінде анық мәлімет береді. Бұл белгілер терминнің уәжділігін көрсетеді.

Ауаны тазарту үшін адсорбциялық қабілеттерге ие болу үшін белсендірілген көмірдің кеуек диаметрі улы және зиянды газ молекулаларының диаметрінен сәл үлкенірек болуы керек (<https://kk.nxmaohua.com/news/activated-carbon-applications-and-classifications-of-porous-black-industrial-adsorbent>).

Белсендірілген көмір: кеуекті қара өнеркәсіптік адсорбенттің қолданылуы мен жіктелуі (<https://kk.nxmaohua.com/news/activated-carbon-applications-and-classifications-of-porous-black-industrial-adsorbent>).

Берілген мысалдардағы будан терминдер әрқайсысы өз саласы бойынша белгілі бір ұғым туралы ақпаратты жеткізуге қызмет етеді. Бұл терминдер тиісті саланың мамандары үшін түсінікті. Әртүрлі терминдер (экономикалық, техникалық, ғылыми және т.б.) осы білімді тасымалдаушылармен (экономистер, технологтар, ғалымдар және т.б.) білім алмасу шеңберінде қолданылады. Қазіргі уақытта лингвистиканың антропоцентристік бағытына байланысты терминологияны, осы процестегі адамның жеке басының рөлін зерттеу зерттеушілердің ерекше қызығушылығын тудырады.

Қорыта келгенде, будан терминдер ғылыми мәтіндерде номинативті, дефинициялық, сигнификаттық, танымдық функцияларымен қатар бағдарлау функциясы, жүйелеу, модельдеу, болжамдық функция атқарады. Будан терминдердің танымдық сипаты онда бекітілген ақпараттың көмегімен нақтыланады, себебі терминдер нақты заттар мен құбылыстардың атауы болып табылады. Терминнің жеткізетін ақпараты оның пайда болуына әсер еткен факторларды, жасалуы туралы дереккөзді, мәдениет туралы мәліметті тануға мүмкіндік береді. Тілімізде қолданылып жүрген бірқатар будан терминдердің ұлттық сипаты айқын көрінеді.

3.2 Медикеністіктегі будан терминдердің ақпараттық-коммуникативтік қызметі

Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарында әртүрлі ғылым салаларының терминдері белсенді қолданылады. Баспасөз мәтіндеріндегі терминологиялық лексиканың құрамы үнемі жаңарып отырады, өйткені бұқаралық ақпарат құралдарында өмірде болып жатқан әртүрлі процестер бейнеленеді. Ғылымның дамуы және қоғамдық қатынастардың өзгеруі нәтижесінде пайда болған жаңа терминдер медиакеністікте белсенді қолданылады. Әртүрлі салаларға қатысты будан терминдер медиамәтіндерде жиі ұшырасады.

Бұқаралық ақпарат құралдарында будан терминдер негізінен репортаж, сұхбат, жаңалықтар сияқты ақпараттық жанрлар тобында жиі қолданылады. Олардың барлығы жеделдігімен, материалдарда белгілі бір оқиғаның қамтылуымен, жеке фактіні, құбылысты қарастыруымен ерекшеленеді. Мұндай мәтіндер ақпаратты тасымалдаушы ретінде әрекет етеді. Бұл мәтіндердегі будан терминдер медиакеңістікте бірқатар функцияларды орындай алады: ақпарат беру, білім беру, ғылыми білімді насихаттау.

Азобояғыштар (ариламиндер). Олар молекулалық құрылым ретінде азо тобында кездесетін синтетикалық органикалық қосылыстар. Дүние жүзінде қолданылатын синтетикалық бояғыштардың шамамен 2/3 бөлігін азо-бояғыштар құрайды (<https://www.nano-lab.com.tr/kk/blog/detail/%>).

Берілген медиамәтіннен үзіндіде **азобояғыштар** химия саласының термині қолданылған. Мемтерминком 2006 жылы бекіткен. Орысша атауы азокрастиели. Оқырманға түсінікті болу үшін анықтамасы қоса беріледі.

Елімізде **цифрлы трансформациялау** ісі 2002 жылы бастау алған болатын. **Электронды архив жүйесінің** сынамалы жобасын енгізу үшін тәжірибе алаңы ретінде Қазақстан Республикасы Президенті архиві мен сол кездегі Мұрағаттар мен құжаттаманы басқару жөніндегі комитет (Алматы) таңдап алынған еді. Бұл жөнінде баспасөз беттерінде сол кездері жеткілікті жазылды да. Бұл – **архив құжаттарын цифрлау**, яғни қағаз негіздегі құжаттарды цифрлы нысанға көшіру, пайдалану қорын жасау еді («Егемен Қазақстан» газеті №113 (29842), 12 маусым, 2020).

Адвокаттық лицензия алу үшін емтиханды сәтті тапсырып, қызметте жаңа белеске қадам басқан («Егемен Қазақстан» №23 (30002), 3 ақпан, 2021).

Көктемде салатты **агроталишықпен** немесе тесіктерін пленкамен жауып өсіруге болады (Смағұлова Д.Ә. «Өнімнің конвейерлік түсімін қамтамасыз ету мақсатында салат дақылын өсірудің сорттық технологиясының агробиологиялық негіздері»).

Сондықтан, жаңа құқықтық актілер мыңдаған **агроөнеркәсіп кешеніне** жалға алған жерлерін жеке меншіктеріне алуға мүмкіндік береді (Есенжол А. «Аграрлық саланы алға сүйрейді» Астана ақшамы).

Осылайша, бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндерінде тікелей қолданылатын будан терминдер ақпарат беру, білім беру және ғылыми білімді насихаттау функцияларын орындайды. Дұрыс қолданылмаған немесе оқырманға түсініксіз будан терминдер БАҚ мәтінінің ақпараттылығын төмендетеді. Себебі, терминдер ғылыми ұғымдардың мазмұнын түсіндіретін ақпараттар көзі болып табылады.

Бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндерінде семантикалық параметрлерді бөліп көрсетуге болады: фактілерді, оқиғалар туралы ақпараттарды ұсыну, оны дәлелдеу; оқырманды сендіру немесе бір пікірді бағалау және болашаққа болжам жасау т.б. функцияларын атқарады. Осыған сәйкес оларда қолданылған будан терминдерден де ақпараттылық, сендіру функциялары байқалады.

Әлемде орын алған пандемиядан бірінші болып зардап шеккен туристік, **логистикалық бизнес**, әуетасымалдаушылар мен **сыртқы экономикалық**

мәмілелерге қатысушылар болды («Егемен Қазақстан» газеті №97 (29826) 21 мамыр, 2020).

Түркі мемлекеттерінің жылдық экономикалық өсімі 5-6 пайызға өсетіндей бағдарлама жасау керек. Жаңа технология, жасанды интеллект, роботизация, интернет ресурстарын тиімді пайдалану жобалары жасалу қажет. Әр мемлекетте Ұлы Жібек жолын жандандыруға үлкен серпіліс беретін мегажобалары, рухани – логистикалық хабтар болуы керек. («Қазақ әдебиеті» газеті №22 (3708), 5 маусым, 2020).

Бұл мысалдарда экономика, техника, информатика салаларына қатысты бірқатар будан терминдер қолданылған. БАҚ мәтіндерінде ақпаратты беру, оқырманды материал арналған білім саласына енгізу үшін жоғары мамандандырылған терминдер қолданылады. Алайда, егер термин түсініксіз болса, бұл барлық мазмұнды толық (немесе ішінара) түсінбеуге әкелуі мүмкін. Сондықтан мәтіндегі термин сөздер мен сөз тіркестері қарым-қатынас талабына сай болуы керек. Өкінішке орай, баспасөзде қолданылатын көптеген шет тіліндегі терминдердің мағыналары оқырмандарға әрдайым түсінікті бола бермейді.

*Бұл әдісті қолданған кезде ауру адамның қаны құрамында **ТТЛП** қарсы антиденелер бар бағаналар арқылы өткізіледі (<http://elib.kaznu.kz/>).*

Бұл мысалдағы **ТТЛП** аббревиаты арқылы жасалған будан термин көпшілікке түсініксіз.

Сондықтан кейбір салалық терминді қолданғанда автор көпшілікке түсінікті болуы үшін, сол терминнің анықтамасын бірге ұсынғаны дұрыс.

Мысалы:

*КеАҚ «С.Ж.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ» жалпы иммунология кафедрасының ассистенті, медицина ғылымдарының магистрі Арайлым Абилябаева арнайы Иммунитет Күніне орай **антиденелер** мен олардың маңызы туралы айтып берді.*

*Адамдар өркениеттің ең бастапқы кезеңінен бастап әртүрлі аурулармен күресіп келеді және оның соңына дейін де күресетіні анық. Әр жүзжылдықта өзіндік медициналық революция болған. Бірақ өткен ғасыр ерекше есте қалады. Біздің өміріміздің әр секундында денсаулығымызды сақтап тұратын ең күрделі биологиялық механизмдерді аштық. Жалпылама **иммунды жүйе** деп аталатын осы механизмдердің ашылуы адам денсаулығына теңдессіз оң әсер етті. Берілген мәтін арнайы сұхбаттан алынған. Бұл мысалда медицина саласына қатысты будан терминдер кездеседі. Мәтінде **иммунды жүйе** терминінің жанама анықтамасы берілген. Медиамаметіндерде дефинитивті құрылымдардың коммуникативті сипаты дербес сөйлем ретінде ресімделген тікелей анықтамалар, сөйлемнің бөлігі болып табылатын жанама анықтамалардан көрінеді. Мұндай сөйлемдер мәлімдеме стратегиясымен және автордың мақсатты көзқарасымен анықталады.*

***Пуризм** ілімінің зиянды жағының қазақ тіл білімінде кең насихатталуының себебін де кеңестік тілдік саясаттан іздеуіміз қажет (*Пуризм* (лат. *purus* «чистый») – повышенная требовательность к сохранению изначальной чистоты, строгости стиля, приверженности канонам в языке,*

искусстве, спорте и тому подобное. Языковой пуризм – лингвистический термин, обозначающий преувеличенное стремление к чистоте литературного языка. Пуризм – течение во французской живописи и архитектуре конца 1910-1920-х годов. Основные представители – художник А.Озенфан и архитектор Ле Корбюзье). Өйткені олар (орыс тілші ғалымдары) пуризмнің жағымсыз жағы деп бізге тыйым салғандарын өздерінің сөздік құрамына шетелдік сөздерді орысшалап қабылдауда еш қолданбаған (<https://anatili.kazgazeta.kz/news/55910>).

Талданған мәтінде реципиентке түсінікті болу үшін пуризм ілімі терминінің орыс тіліндегі анықтамасы беріледі.

Қазақстан микроқаржы ұйымдары қауымдастығының басшысы Ербол Омарханов **микроқаржы ұйымдары** кепілсіз несиенің катализаторы емес екенін, олар халықтың қарызға батуына себепші болып отыр деген пікірдің жаңсақ екенін, қарыз беруге қатысты шектеуді қолдамайтынын және несие нарығының барлық ойыншысына талап бірдей болу керектігін айтқан-ды («Егемен Қазақстан» газеті 31 наурыз, 2021 Айтжанбайқызы Г. Банкпен «бәсеке» микроқаржы ұйымдарының бәсін көтере ала ма?»).

Ол кезде АҚШ-тың әуе күштері мен космос және **киберғарыш** саласы да бүкіл әлемде үлкен басымдыққа ие болатын.

Тоғызыншыдан, **киберәлемдегі трансұлттық компаниялардың** бәрі де Еуропамен санасуда (Ахметов Ә. «Әлем алыптарының текетіресі»).

Қауіпсіздік пен басқарушылықты, ашық инновацияны ұстану, ашық ортадағы желілік қауіпсіздікті сақтау, халықаралық алмасулар мен ынтымақтастықты нығайту, **кибер кеңістіктегі** адамдардың қалың тобының пайдасы, бақыты және қауіпсіздігі сезімін жақсарту қажет» (М.А. Омарова «Ақпараттық қауіпсіздік – Қазақстан-Қытай ынтымақтастығының жаңа бағыты» (http://sp.kaznpu.kz/docs/jurnal_file/file20200119094150.pdf). Ал екінші нәтиже – **метадеректер** негізінде, осы шаралар енгізілген елдерде, құрамында алкоголь бар сусындардың сол баға санатында нарықта ҚАС пайдалану төмендеген кезде халық құрамында алкоголь бар сусындарға ауысатыны анықталған («Егемен Қазақстан» №101).

Берілген мысалдардағы будан терминдер әрқайсысы өз саласы бойынша белгілі бір ұғым туралы ақпаратты жеткізуге қызмет етеді. Ақпаратты қабылдаудың дәлдігі қолданылатын терминдердің дәлдігіне байланысты. Сөздің коммуникативті функциясы сөзді кері байланыс орнату үшін реципиентке белгілі бір ақпаратты беру құралы ретінде түсінеді. Осы себепті коммуникативті функция көбінесе «ақпараттық» деп аталады, бірақ алушымен кері байланыс орнату міндетті шарт болып қала береді. Терминнің коммуникативті қызметін талдау кезінде сөздің әлеуметтік және жеке-коммуникативті функцияларын ажырату керек. Терминге енгізілген ақпаратты зерттеу кезінде оның уақыт пен кеңістікте арнайы білімді беру құралы екенін есте ұстаған жөн.

Сонымен қатар көрмеде сағат шеберінің жұмыс бөлмесі, ғашықтардың кездесетін жері, сағат механизмінің құрылымы сияқты **фотоаймақ-инсталляция** ұйымдастырылған. Осы орайда мәдениет және спорт

министрлігі өнер мен спорттың баршаға қолжетімділігін қамтамасыз ету мақсатында **онлайн нұсқаға** көшуіне байланысты өз тарапынан бірнеше жобаны қолға алып отыр.

Нұр-Сұлтанда **автономды дезинфекция** және аялдама навильондарының қауіпсіздігін бақылау жүйесі ресми іске қосылды, деп хабарлайды Egemen.kz.

«**Жедел-тактикалық** басқару буынының жоғары білікті офицерлерін, болашақ қолбасшыларды даярлайтын жетекші факультеттердің бірі Бауыржан Момышұлының есімімен аталады», деп толықтырды Жедел өнер және тактика кафедрасының бастығы полковник Эрнест Жүсіпов.

Айта кететін бір жайт, **резервиілер** тек «кеншілер астанасы» бойынша ғана таңдалды.

Сондай-ақ басқарма басшысының әскерге шақырылушылардың бір ай бойы қала аумағын **санитарлық өңдеу** үшін қосымша күш ретінде жұмылдырылатынын атап өтті. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің ақпараттық **инфрақұрылымының** қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін 2020 жылдың тамыз айынан бастап Network Sandbox (желілік құмсалғыш) – **tLab өнімі** пайдалануға енгізілді.

Айта кетейік, порталды пайдалану үшін **ЭЦҚ** болуы шарт. **Электронды цифрлы қолтаңбаны** бүгінде порталда қашықтан рәсімдеуге болады.

«Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік **корпорациясы** бұрын тек ХҚО арқылы көрсетілген қызметтер, оның ішінде жәрдемақы бойынша өтініштерді порталдағы «**Электронды өтініштер**» **сервисі** арқылы қабылдау мүмкіндігін жасады.

Бұл мысалдардан көріп отырғанымыздай, БАҚ мәтіндерінде әртүрлі жолмен жасалған гибрид сөздер ұшырасады:

Синтетикалық тәсілмен жасалған гибридтік құрылымдар: **резервиілер;**

Аналитикалық жолмен жасалған:

қосарлану арқылы: **фотоаймақ-инсталляция, жедел-тактикалық;**

бірігу арқылы жасалған: **инфрақұрылым;**

тіркесу арқылы: «**азаматтарға арналған үкімет**» мемлекеттік **корпорациясы, «электронды өтініштер» сервисі;**

қысқарған сөз арқылы: **tLab өнімі, ЭЦҚ**. Осындай будан түзілімдердің көпшілігі ағылшын қазақ сөзі арқылы жасалған.

Терминнің коммуникативті функциясы – оның көмегімен адресат уақыт пен кеңістікте белгілі бір арнайы ақпаратты жібереді (көбінесе реципиентпен кері байланыс орнатқан кезде). Терминнің коммуникативті функциясы басқаша ақпараттық деп аталуы мүмкін. Коммуникативті функция терминографияда да көрінеді, сонымен қатар ол мәлімдемеде, ғылыми дискурста айқын көрінеді. Термин белгілі бір дәрежеде прагматикалық функциямен сипатталады, ол реципиентке әсер ете алады. Егер біз әлеуметтік ғылымдар терминдері туралы айтатын болсақ, онда В.М. Лейчик айтқандай, эмоционалды-экспрессивті компонент осы терминдердің мазмұндық құрылымына енеді, бұл оларға прагматикалық функцияны орындауға мүмкіндік береді. Бұл ретте ғылым тілінің функциялары әдеби тілдің функцияларына қабаттаспайды, өйткені

ғылым тілі, ең алдымен, шындықты білу құралы (эпистемологиялық функция), зерттеу және практикалық қызметтің нәтижелері туралы ақпаратты бекіту, сақтау, беру құралы (ақпараттық-коммуникативтік функция) болып табылады. В.П. Даниленконың прагматикалық функция туралы тұжырымы Н.Ф. Алефиренко пікіріне ұқсас. Ғалым белгінің прагматикалық функциясы оның адамға әсер ету қабілетінен, дәлірек айтсақ, сөйлеушінің тыңдаушыға әсер ету мақсатында белгіні қолдануынан тұрады деп есептейді.

Басқа лингвистикалық салалармен салыстырғанда терминология бірліктері қоғамға жақынырақ екені белгілі және күнделікті өмірде жиі қолданылады. Өйткені терминология тіл дамуының қазіргі кезеңіндегі лексиканың ең динамикалық саласы, ол тек метатілде ғана емес, сонымен бірге жалпы әдеби тілде де болатын өнімді процестерді ашуға мүмкіндік береді.

Кез-келген тілдің терминологиясы басқа тілдермен немесе басқа тілдердің терминологиялық базасымен ғылыми байланыстар арқылы кеңейеді. Қазіргі уақытта тарихи дамудың күрделі және ұзақ жолынан өтіп, Қазақстан ғылыми-техникалық терминологиясы ғылым мен технологияның қазіргі даму деңгейіне сәйкес келетін жоғары дамыған номинациялар жүйесі болып табылады. Күн сайын біз жаңа терминдер мен ұғымдарды көбірек кездестіреміз. Мұндай динамикалық дамуда терминдердің қызметін әртүрлі тәсілдермен түсіндіруге болады.

Терминнің әртүрлі тілдік салалардағы қолданысы оның белсендірілуіне байланысты. Бұл ретте бұқаралық ақпарат құралдары маңызды рөл атқарады.

Терминдердің белсендірілуінің экстралингвистикалық себептерін ескере отырып, қазақ тіліндегі будан терминдерді көп функционалды деп айтуға болады. Олар ғылымның барлық салаларында кездеседі: *гидроқұрылыс, этноауыл, электронды оқулық* және т. б.

Осы мысалдарға сүйене отырып, терминнің ең маңызды функциялары номинативтілік және ақпараттылық деп айтуға болады.

Медиакеңістікте қолданылатын будан терминдер – ғылыми ұғымдардың мазмұнын ашатын ақпараттар көзі болып табылады.

Бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылған будан терминдерді сөздің терминологиялық мағынасы арқылы алуға, таратуға болатын мәліметтер жиынтығы деп түсінуге болады. БАҚ та кездесетін будан терминдер арқылы берілетін ақпараттар ғылыми ұғымның арнайы зерттеулер нәтижесінде анықталған көбінесе әр саланың мамандарына ғана таныс болатын, жалпы жұртшылық немесе маман еместер біле бермейтін белгілерден тұрады.

Мысалы:

Билік легитимділігінің ресурстары сарқылған сайын халық наразылығы өсуімен қатар, оппозициялық күштердің қоғамдық қолдауға ие болып, тез күшеюіне ықпал етеді («Ақиқат» журналы, 2015).

Қазіргі заманғы қоғамдық-саяси ой-пікірде исламофобия, антисемитизм, синофобия, антиамериканизм, американофобия, НАТО-фобия сияқты түрлі фобиялар, яғни, қорқыныш ұялататын ұғым-түсініктер мен жеккөрушілік сезімдер туындап отырғаны жасырын емес. Сонымен қатар, антиглобалистік, евроскептиктік, антиеуразиялық пиғылдар да,

ұлтшылдықты фашизмге теңеуші антиукраиналық көзқарас та белең алып тұр («Ақиқат» журналы 2015).

Будан терминдер мағыналары арқылы берілетін ақпараттар көп жағдайда ғылыми дәлдігімен және өзге лексикалық қабаттарға жататын сөздер мағыналарында сақталатын мәліметтермен салыстырғанда толымдылығымен, ақпараттылығымен ерекшеленеді. Будан терминдер кәсіби ортада қарым-қатынас жасаудың тиімді құралы болып табылады. Өртүрлі ғылым саласы терминдері сол саланың мамандары үшін түсінікті.

Будан терминдердің коммуникативтік функциясы белгілі бір ғылым саласындағы ақпаратты дәл және түсінікті түрде жеткізуінен көрінеді. Сонымен қатар будан терминдер күрделі ұғымдарды немесе процестерді қысқа әрі нақты түрде жеткізуге мүмкіндік береді.

3.3 Будан терминдердің қолданылуындағы олқылықтар

Терминдерді қолданудағы олқылықтар зерттеуші ғалымдар тарапынан айтылып та жүр. Терминология мен терминтану салаларын зерттеуші ғалымдар терминдерді қолданудағы бірнеше кемшіліктерді атап көрсетеді. Терминтанушы ғалым Ш. Құрманбайұлы терминнің үндесімсіздігі, семантикалық сәйкессіздігі, бұрыс бағыттаушы термин, шұбалаңқылығы, көпмағыналылығы, квантативті варианттар, салыстырмалы синонимдер, толық синонимдер, толық сәйкеспейтін синонимдер, термин сияқты кемшіліктерді атап көрсетеді [126]. Жоғарыдағы көрсетілген кемшіліктердің бірқатары будан терминдер бойынан да табылады. «Қазақ тіліндегі будан терминдердің қолданылуындағы олқылықтар» атты мақаламызда будан терминдердің жұмсалыуындағы кейбір сәйкессіздіктер талданып, төмендегідей олқылықтар анықталған:

- «төл тілдегі баламасы бола тұра шетел сөздерін қолдана отырып, будан сөздер жасау (шеттілдік сөздерді уәжсіз қолдану);
- будан терминдерді қолдануда грамматикалық нормадан ауытқу;
- будан терминдерді жазуда орфографиялық заңдылықтардың сақталмауы;
- будан терминдердің бірнеше сөздердің тіркесінен жасалып тым шұбалаңқы болып келуі» [127, б.259].

Бұл айтылғандардан басқа аббревиаттардан жасалған будан сөздердің құрамында қысқарған сөздердің өзгетілдік нұсқасының берілуі (публицистикада, ғылыми мәтінде, ресми қағаздарда) кездеседі: *VIP-түйіндеме*, *VIP-хабарландыру*, *IT-мамандар*, *PR-мамандар* т.б. Мұндай будан аталымдар кейбір зерттеулерде **кентавр терминдер** деп аталып жүр.

Бірнеше сөздердің тіркесінен тізбектеліп жасалған шұбалаңқы будан терминдер кез келген ғылым саласында кездеседі. Мысалы: *ақпараттық – терминологиялық қызмет көрсетудің автоматтандырылған жүйесі*, *жылу мәшинесінің пайдалы әсер коэффициенті*; *теориялық және қолданбалы химия халықаралық одағы*, *шартты алдын ала тексеру циклі*, *екі өрнек қосындысы*

квадратының формуласы, материялық нүктенің шеңбер бойымен бірқалыпты қозғалысы [69].

Терминтанушы ғалым Ә. Қайдаров «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» атты еңбегінде: «терминология – мемлекеттік тілдің жон арқасы, бүкіл рухани – мәдени өміріміздегі жаңалықтардың бәрін сергек сезініп, сол ыңғайда өзгеріп отыруға бейімді құбылыс» [59], – дейді.

Ғалым М. Ахметов зерттеу мақаласында медицина терминдерін аударудағы қателерді көрсете отырып, аталған сала терминдерінің қазақша баламасын табу керектігін айтады, төлтілдік баламасы жоқ болған жағдайда ғана терминнің грек, латын тіліндегі нұсқасын қалдыруды дұрыс деп есептейді «Терминдерді тәржімалағанда міндетті түрде сол ғылым саласының ғалым маманы және тіл ғылымы саласының маманы бірлесіп жұмыс істесе дұрыс болар еді. Өйткені бұл екеуінің одақтасуы арқылы ғылыми терминнің тереңіндегі иірімдер игеріліп, қазақ тіліндегі ұмыт болған архаизмдер орнын табар еді» [128], – деген ұсыныс айтады.

Терминтанушы ғалым Ө. Айтбайұлы «Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы» атты монографиясында: «Қоғам дамуы арқылы тіл де дамиды дейміз. Бірақ тілдің даму деңгейі оның барлық ярусына бірдей тән емес. Оның белгілі бір қабаты өзгеріс, өріске онша көне бермейді (мәселен тілдің грамматикалық категориялары, дыбысталу жүйесі т.б.). Ал оның қайсы бір қатпарлары жаңалыққа иін беріп, жаңа мағыналық ұғым, түсініктер әкелуге бейім тұрады. Осы тұрғыдан алып қарағанда, дамыған, жетілген тілдің басты көрсеткішінің бірі – оның терминдік жүйесінің саралануы болып табылады» [101], – дейді.

А. Колпек «Химия терминдерінің қазіргі жай-күйі және қазақ тілі заңдылықтарына сәйкестігі» [129, б.29-33] мақаласында мектеп оқулықтарындағы бірқатар химиялық терминдердің дұрыс аударылмай жүргенін айтады.

Ғалымның көрсетуінше, 7 – сыныптың химия оқулығында біртекті (гомогенді) қоспаларды бөлу үдерісінде «дистилдеу» сөзін «айдау» деп аударған. Бірақ *дистилдеу* – сұйық қоспаларды бір-бірінен бөліп алу деген мағынаны білдіреді. Сол себепті дистилдеу деген сөзді солай қалдыру керек сияқты, сонымен қатар сөздікте «дистилдеу – дистилляция» деп аударылған (termincom.kz). Себебі *айдау* деген сөз – *перегонка* деген сөздің аудармасына жақын келеді. 8 – сынып оқулығында «инертті газ» деген сөздегі «инертті» сөзін «бекзат» деп аударған, бұл химиялық ұғымды толық ашпайды. Терминдер жинағында «инертный газ – инертті газ» деп аударылған (бұл термин 1971–1981жж. бекітілген термин).

Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдерді зерттеу барысында төлтілдік элементтердің терминнің мағынасына сәйкес келмейтінін, сонымен қатар орыс тілінен немесе шет тілінен сәтсіз аударма жасалу мәселелері кездесетінін аңғардық. Мысалы: *химическое сродство* термині *химиялық ынтықтық* деп аударылған. Ынтықтық сөзінің түп негізі қазақтың *ынтығу*, *ынтық* сөздерінен алынғаны белгілі.

Химическое сродство терминіне берілген анықтама бойынша бұл заттардың өзара химиялық әрекеттесу қабілетін сипаттау үшін немесе алынған қосылыстың бастапқы заттарға ыдырауына төзімділік дәрежесін сипаттау үшін қолданылатын термин (<https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/119/080.htm>). Ал медицинадағы *сродство к кислороду* термині *оттегіге ұқсастық* деп аударылады. Сондықтан химиялық ынтықтық термині құрамындағы ынтықтық сөзі *сродство* сөзінің мағынасын дәл бере алатын басқа сөзбен ауыстырылғаны дұрыс деп ойлаймыз.

О. Мазбаев «Географиялық терминдердің халықаралық атаулармен үйлесімділігі» [130, б.33-36] атты ғылыми мақаласында география саласындағы бірқатар терминдерді мысалға келтіре отырып, олардың түсініксіздігін, және терминнің уәжділігі талабына жауап бере алмайтындығын алға тартады.

Оазис (жазира) – шөл мен шөлейттегі тұщы суы бар көгектарлды алқап. (Жазира немесе тұщы суы бар көгектарлды алқапты қалай түсінуге болады?). *Акведук* (лат. *aqua* «вода», *duco* «веду») сөзінің қазақша нұсқасы тарнау сөзін ешкім түсініп жатқан жоқ.

Ұйықтану, тұнба шөгу – заиление, абразивы – түрпітас сөзі мағынасынан ауытқып кеткен.

Дигрессиялық ландшафт өзгерісі – ландшафтының құнарсыздануы т.б. терминдердің қазақша нұсқасының мағынасы түсініксіз, мазмұнында сәйкессіздік бар екенін ескертеді.

Осы сияқты өзге тілдік компонентін төл тілімізге аударуда түсініксіз сөздермен беру, мағынасынан ауытқу төмендегі терминдерде де кездеседі. Тілімізде будан терминдерің қолданыс аясында бірізділік пен жүйелікті қажет ететін жағдайлар көптеп кездеседі. Мәселен, ***микроорганизм*** терминін алатын болсақ, бұл термин ғылымның әртүрлі салаларында қолданыста екенін байқаймыз. Медицина, химия, биология және әскери іс саласында бұл терминнің әртүрлі аударылып жүргенін көреміз, микроорганизм деп те, микроағза деген де баламасы жарыспалы қолданылып жүр.

Мысалы: *микроорганизмдер* 2023 жылы бекітілген термин:

анаэробты микроорганизм (анаэробные микроорганизмы) 2023 жылы бекітілген термин;

микроорганизмдермен ластану (обсеменение микроорганизмами) 2022 жылы бекітілген термин;

патогенді микроағзалар – патогенные микроорганизмы (әскери іс);

микроағзалар түрлерін идентификациялау – идентификация видов микроорганизмов (әскери іс);

ауру тудыратын микроағзалар – болезнетворные микроорганизмы;

микроорганизмдердің қоректенуі – питание микроорганизмов (биология);

санитарлық көрсеткіштік микроорганизмдер – микроорганизмы санитарно-показательные (ауыл шаруашылығы);

индикаторлық микроорганизм – микроорганизмы индикаторные (ауыл шаруашылығы);

азотсіңіргіш микроорганизм – микроорганизм азотфиксирующий (ауыл шаруашылығы);

сулы сапрофитті микроорганизмдер – микроорганизмы сапрофитные водные (ауыл шаруашылығы);

микроорганизм – микроорганизм (ауыл шаруашылығы);

микроағзалар – микроорганизмы (су шаруашылығы саласында).

Су шаруашылығында кеңінен қолданылып жүрген термин *адаптация* термині – *бейімделу, адаптация программы* – *бағдарламаны бейімдеу* түрінде аударылған. Ал *адаптивная контрольная карта* деген термин – *адаптивтік бақылау картасы* деп бекітілген. Яғни адаптация деген шеттілдік кірме элемент бір жерде бейімделу деп аударылса, екінші бір жерде аудармасыз сол қалпында берілген. Тілімізде нақты баламасы бар болғандықтан бұл будан термин уәжсіз жасалған терминдердің қатарына жатады. Сондықтан да, осыған сәйкес шеттілдік элементі бар будан терминдерді бірізге түсіру қажеттігі айқындалды.

Энергетика саласында жиі қолданыста кездесетін термин *авария* термині – *авария, апат* деп бекітілген. Бұл кірме сөзбен келген будан терминдердің бірқатары апат деген төл сөзбен берілсе, біршамасы авария түрінде аудармасыз бекітілген. Мысалы: *авария лавинная* – *тасқындық апат түрінде берілсе, авария локальная* – *шектеу авария, авария по мощности* – *қуаттық авария, авария системная* – *жүйелік авария* өзгеріссіз шет тілдік компонентімен бірге берілген. Осыған орай, авария сөзінің апат деп бекітілген баламасы болғандықтан аталған будан терминдер құрамындағы авария терминбөлшегі апат сөзімен қолданылғаны дұрыс деп санаймыз.

Сонымен қатар физика және астрономия саласындағы бекітілген терминдер қатарында *автотолықтыру* деген термин ұшырасады, орыс тілінде *автокомпенсация* деп аударылады, алайда *автокомпенсатор* термині *автотолықтырушы* деп емес, аудармасыз сол күйінде бекітілген.

С. Құлманов заң саласындағы терминдерді біріздендіру туралы мақаласында заң саласы терминдерін қарастыра келе, мынадай жалпы жайттарды атап көрсетеді:

«1) орыс тіліндегі бір терминнің қазақ тілінде екі немесе одан да көп нұсқада қолданылуы (қазақ тіліндегі осы нұсқалар орыс тіліндегі басқа терминнің баламасы ретінде де қолданылуы кездеседі);

2) қазақ тіліндегі бір терминнің орыс тіліндегі екі немесе одан да көп терминнің баламасы ретінде қолданылуы (орыс тіліндегі осы нұсқалар қазақ тіліндегі басқа терминнің баламасы ретінде де қолданылуы кездеседі);

3) орыс тіліндегі бір түбірлі немесе бір түбірден тараған терминдердің қазақ тілінде әртүрлі нұсқада қолданылуы (сонымен қатар бір ғана сөздің әртүрлі қосымшалар жалғанып немесе жалғанбай аударылуы да кездеседі)» [131, 6.77-82].

Ғалым заң саласы терминдерінің қолданысындағы кейбір сәйкессіздіктердің себептерін «бірқатар лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлармен (мысалы, сала мамандарының ғылыми тұрғыда негізделген тұжырымдары, тілдік қалыптасу факторы, терминдердің семантикалық әлеуеті, шығу төркіні және т.б.); заңнамада қолданылған терминдерді өзгертуге болмайды деген уәждің алға тартылуымен; салалық

терминологиялық сөздіктерде қамтылған терминдердің бекітілген нұсқалармен қатаң түрде біріздендірілмеуінен» [131, б.84], – деп түсіндіреді.

Терминдерді қолдану барысында латын негізді будан терминдердің қазақ тілінде жарыспа қолданылып келетінін анықтадық. Яғни, латын тіліндегі баламасы мен қазақ тіліндегі баламасы бірге, қатар қызмет атқарып келеді (3-кесте).

Қазақ тіліндегі жарыспалы будан терминдер	Орыс тіліндегі нұсқасы
абстракты, дерексіз, ойтөкті	абстрактный
агглютинативті тіл, жалғамалы тілдер	агглютинативные языки
адвербиалдану, үстеуге айналу	адвербиализация
актуалдану, өзектену	актуализация
альвеол дыбыс, тіл ұшы дыбыс	альвеолярный звук
аморфтық, тұлғасыздық, түрсіздік	аморфность
абсолютист, абсолютшіл	абсолютист
алғыбет, пердебет, авантитул	авантитул
сахна алды алғысахна	авансцена
авангардты, озық	авангардный
автономдық, дербектік	автономный
автопортрет, төлбейне	автопортрет
агентура, агенттік іс	агентура
автостереотип, автотаптаурын	автостереотип
акцепттеу, келісім беру	акцептирование
амбиваленттілік, қосарластық	амбивалентность
аналогтық, баламалық	аналогичный
аногенез, биотектілік	анаогенез
Антиөнер, өнерге жат	антиискусство
антикоммунизм, коммунизмге қарсы	антикоммунизм
антилогизм, логикаға қарсы, қисынға қарсы	антилогизм
апатиялық, енжарлық	апатичность

Кесте 3 – Будан терминдердің қазақ тілінде бірнеше баламасының жарыспалы қолданылуы

Химия пәнінен мектеп оқулығында *жылыжай эффектiсi* терминi қолданылады. Жылу эффектiсi туралы түсiнiк болуы керек (termincom.kz, 2023

жылы бекітілген термин) тепловой эффект – жылу әсері немесе тепловой эффект – жылу эффекті деп аударылып берілген. Жылыжай эффектісі деген химиялық тұжырымдамасына сәйкес келмейді, жылыжай – теплица. Ал тепловой эффект аудармасы – жылу эффекті. Тепло – жылу, жылы дегенді білдіреді.

Ал termincom.kz сайтының 2023 жылы бекітілген терминдерді қарастырсақ, сәйкессіздік аңғарылады. Мысалы, «амфотерный оксид – амфотерлі оксид», «амфотерный электролит – екіұдайлы электролит» деп берілген, «екіұдайлы оксид» деп болмаса, екінші мысал, «амфотерлі электролит» деп екеуі сәйкес алынуы керек еді.

Пурпур античный термині – антиктік қызыл деп аударылған.

Активирующий – активтеуші (дұрысы белсендіруші болу керек).

Полислойная – полиқабатты (дұрысы көп қабатты болу керек) деп есептейміз.

«Көрнекі сигналдау, сигналдаушы қоңырау, сигналдау арнасы, композитті сигналдау, дыбыстық сигналдау» [74] берілген будан терминдер 2024 жылы бекітілген, ғылымның электроника, радиотехника және байланыс саласында жиі қолданылатын терминдер болып табылады. Аталған терминдердегі кірме элемент *сигнал* деген сөз – латын сөзі, «signum» – белгі. Бұл будан терминдерде -да және -у жұрнақтары арқылы сигналдау етістігі жасалған.

Біздің ойымызша, бұл будан термин құрамындағы *сигналдау* шеттілдік элементі уәжсіз қолданылуда. Себебі, сигнал шеттілдік кірме сөзін қазақтың белгі сөзімен алмастырып, белгі беру (көрнекі белгі беру, белгі беруші қоңырау, белгі беру арнасы, композитті белгі беру т.б.) деген терминмен ауыстыруға болар ед деп емептейміз.

Көптеген ғылыми атаулар, терминдер грек, латын тілінен орыс тілі арқылы тілімізге еніп, аудармасыз сол күйінде қолданылып, тілге берік орнықты. Қазірде бір сыңары аударылып, бір сыңары кірме сөз күйінде қолданылып жүрген будан терминдердің шеттілдік компоненті қазақ тілінде баламасы болған жағдайдың өзінде аударылмай сол күйінде қолданылуы жиі кездеседі.

Қазіргі ғылымның көптеген салаларының сипаттамалық кезеңнен эволюциялық кезеңге өтуі (астрономиядағы бұл ерекшелікті В.А. Амбарцумян осылайша атап өтті, қазіргі физика мен химияның кейбір тараулары туралы да, геологиялық географиялық ғылымдардың циклі туралы да осылай деуге болады) жаңа пәндік аймақтарды (мысалы, физикадағы элементарлық бөлшектердің өздерінің құрылымды әлемі, астрономиядағы шексіз ғаламның гипер әлемі, биологиядағы нуклеиндік қышқылдар және басқаларындағы), күтпеген, мейлінше экзотикалық нысандары объектілерді (мысалы, астрономиядағы пульстары, квазарларды) және осы аймақтардағы терең заңдылықтарды зерттеуде даму принципінің әдіснамасын тереңінен пайдалануды ұдайы талап етті.

Ресурс жинақтау орталығы ретінде қызмет ететін парк эко турдың заманауи туристік үдерісіне сәйкес дамитын болады. Баршаға белгілі, «эко

тур» табиғи экожүйенің барынша сақталуын қамтамасыз етеді (Астана ақшамы 19 шілде, 2016).

Сөйтіп, Кисе Курокава қаланың экологиялық саулығын қамтамасыз етуде Есіл, Ақбұлақ, Сарыбұлақ өзендерін бойлай **эко дәліз** қалыптастырумен бірге, Астананың айналасына орман өсірудің қажеттігін айтты.

Бұл ойды Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев қуаттап, Бурабайдың орманды алқабына жалғасқанға дейін қала айналасына **эко орман** отырғызуға тапсырма берді («Астана ақшамы» 5 шілде, 2016).

Мәселен, вокзал, әуежай, үлкен сауда орындары алдында заңсыз **автомұрақ** жасап алғандар баршылық («Астана ақшамы» 16 сәуір, 2024 жыл)

Келтірілген мысалдардағы будан терминдер ғылыми еңбектерде де, күнделікті қолданыста және баспасөз тілінде әбден орныққан, тіліміздің терминологиялық жүйесінен орын алып, қалыптасқан терминдер болып табылады.

Сонымен қатар тілімізде енді ғана қалыптасып, әлі де қолданыста тұрақтала қоймаған будан терминдер де көптеп кездеседі.

Жинақталған зейнетақы қаражаты есебінен азаматтар **орфандық ауруларды** емдеу, Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан медициналық ұйымдарда көрсетілетін стоматологиялық қызметтер (тісті протездеу, имплантация), операциядан кейінгі тыртықтар мен туа біткен ақауларды түзету мақсатында **реконструктивті және қалпына келтіру операциялары** (пластикалық), сондай-ақ мастэктомия, **радионуклидтік және радиойодтерапия, радиохирургиялық емдеу (гамма-пышақ, кибер пышақ), протонды терапия, офтальмологиялық қызметтер** сияқты қымбат тұратын қызметтерді ала алады («Егемен Қазақстан» 24 ақпан, 2021 жыл)

Тілімізде қолданылып жүрген көптеген кірме терминдерді ұлттық тілдегі баламасын тауып, аударып қолдану, немесе бір компонентін төлтілдік сөздермен алмастырып будан термин жасау ұлттық терминологияны дамытуға ықпал етері сөзсіз. Бұл туралы ғалым С.Қ. Әлісжанов: «Қазақша термин жасауға неге болмасын, болады. Біз бұған дейін «адвербиализация» дегенде – адвербиалдану, «адъективизация» дегенді – адъективтену, «вербализация» дегенді – вербалдану, «конъюнктивизация» дегенді – конъюнктивтену, «проминализация» дегенді – проминалдану, «субстанция» дегенді – субстантивтену деп, орыс тіліндегі – изация/ация жұрнақтарын қазақшалап, -тану/тену, -дану/дену тұлғаларымен беріп келген болатынбыз. Бұларды «адвербиалдану», «адъективтену» ... деп тілімізді бұрап жатқанша, оларды өз атымен атап, неге қазақша үстеулену (адвербиализация), шылаулану (конъюнктивизация), есімдіктену (проминализация), затесімдену (субстантивация), сынестіктеу (адъективизация), етістіктену (вербализация) деген терминдермен атамаймыз?! Көрсетілген сөздердің (терминдердің) бәрі де ғылыми ұғымдардың атауын дәл беріп тұрған жоқ па?!» [132, б.112] – дейді.

Будан терминдердің жазылуында кездесетін ала құлалық та бірізге түсіруді қажет етеді. Мысалы, **киберқалқан** термині 2018 жылы бекітілген. Баспасөз беттерінде **кибер қалқан** түрінде жеке жазылады. **Кибер қауіпсіздік** термині де бірде жеке бірде біріккен сөз түрінде жазылуда.

Біз халық үшін де, экономика үшін де барынша оң нәтиже алу мақсатында цифрландырудың «құрақталған» моделінен тұтас платформалық моделіне өтетін кез келді. IT саласындағы кез келген шешім, әсіресе халықаралық шешім **кибер қалқан** мен азаматтардың мүдделерін қорғау жөніндегі уәкілетті органдардың ұсынымын ескере отырып қабылданады («Түркістан газеті» 23 қыркүйек, 2023).

Қазіргі таңда мамандар да Қазақстанда өз өндірісінің **кибер қалқаны** қашан пайда болатынын дөп басып айта алмайды. Себебі Қазақстан бұған дайын емес («Қазақстанда өз өндірісінің кибер қалқаны қашан пайда болады?») (<https://ult.kz/post/kazakstanda-oz-ondirisinin-kiber-kalkany-kashan-payda-bolady#>.)

Кибер қауіпсіздік ісімен айналысатын қорғаныс бөлімшелері біздің елімізде жоғары жалақы төленетін мәртебелі мамандық, абыройы биік мекемелердің санатынан болуы тиіс. (Р. Жақсылықұлы «Бейбітшілік – бесігі, қауіпсіздік – қалқаны», «Егемен Қазақстан», 1 қаңтар 2019).

Осы тәріздес бір жерде жеке, бір жерде бірге жазылып жүрген будан терминдер өте көп. Осыған байланысты Р.Сыздықтың «Бірінші компоненті *фото, радио, электр(о), авто, аэро, кино, гидро, агро, теле, стерео, мото, метео, био, микро, макро, квази, транс* деген тұлғалар, екінші компоненті тәуелдік жалғаусыз сөз болса, әрі бұлар қосылып, бір заттың, бір құбылыстың атын білдіріп тұрса, бірігіп жазылады. Мұндайда екінші компонент қазақ сөзі де, кірме сөз де бола береді: *автобаза, автоқалам, автосуарғыш, автотіркес, авиапочта, авиабайланыс, авиамектеп, фотоаппарат, фотосурет, телемеханика, телеқабылдағыш, теледидар, телестудия, телехабар, агрокомплекс, агрошаралар, биосүзгі, макромолекула, микробиология, микросинтез, транссібірлік, инфрақызыл, ультракүлгін, изосызық, гипержазықтық*» [133] деген пікірін ескерсек, **киберқалқан, киберэкономика, киберкеңістік** тәрізді будан терминдер де бірге жазылуы тиіс.

Терминді құру, жасалған терминдерді қалыптастыру – үнемі қадағалауды және түзетуді қажет ететін өте жауапты жұмыс. Терминология – өндіріс пен білім берудің белгілі бір саласы терминдерінің жиынтығы, сонымен қатар терминдердің жасалуы, құрамы мен қызметі туралы ілім. Жеке салада арнайы сөздерді құру және қолдану, терминдердің жаңа жүйесін құру – бұл терминология мәселесі.

Ө. Айтбайұлы терминология жайлы: «Терминология – ғылым мен техниканың тілін дамытатын лексиканың жалғыз күрделі қабаты» [101], – дейді. Макроқұрылым – сөздік мұқабасынан соңғы бетке дейінгі аралықтағы әрбір элементтің жиынтығы. Терминологиялық сөздіктің сапасын жақсартуға осы элементтерді дұрыс жоспарлау және оларды іске қосу, практикалық қолданыста жұмыс істеу үшін негіздеу әсер етеді. Макроқұрылымдық элемент сөздік құрылымында маңызды функцияны орындайды. Сөздікке кіріспе немесе алғысөз, мақсаты мен міндеттері, ондағы терминдердің көлемі, сөздіктің құрылымы, оны осы құрылымға сәйкес қолдану, қолданумен байланысты әдістемелік нұсқаулар сияқты мәліметтер бар. Қазақ тілінде терминологияны қалыптастырудың екі қағидаты бар.

Бірінші принцип – терминологияны қалыптастыруда қазақ тілінің мүмкіндіктерін пайдалану. Осы принцип бойынша біз қазақ терминологиясының қалыптасу жолдарын талдау кезінде мемлекеттік терминологиялық комиссия бекіткен сөздіктер мен орыс-қазақ сөздіктерін кейіннен басып шығару тәжірибесіне сүйендік. Біріншісінде соңғы 20 жылдан астам уақыт ішінде Мемтерминком бекіткен терминдерге талдау жасалды, олардың кейбіреулері қайта қаралып, бірізге түсірілді. Болашақта сөздікті редакциялау кезінде қоғамдық-саяси және ғылыми-техникалық терминологияға үлкен мән беріледі. Терминдер мен атаулардың орфографиялық емлесін анықтау кезінде орфографиялық сөздікті басшылыққа алады.

Терминдер мен атаулардың қазақша баламасын жасау мынадай тәсілдермен жүзеге асырылды:

1. Орыс терминдеріне балама ретінде қазақтың байырғы сөздерімен төл сөздерден жасалған туынды сөздер қабылданды.

2. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық тәсілдердің көмегімен орыс тілінен енген терминдер мен жаңа ұғымдарға баламалы жаңа сөздер жасалады, бірқатар терминдер толықтырылады.

3. Орыс тіліндегі бір ұғым қазақ тіліне әртүрлі тәсілдермен аударылған (натяжение – керіліс (физ.), керілу (тех.)).

4. Орыс туынды терминдері мен атауларын беруде бұрынғы тәжірибе сақталған (қазақ тіліндегі туынды терминдер мен бағыныңқы сөздердің түбірін сақтау; орыс туынды терминдерінің бір бөлігін қазақ сөздеріне ауыстыру).

5. Кейбір көп мағыналы қазақ сөздерінің әрбір мағынасы орыс бір түбірлі терминдерінің (бағана – колонка, столбец; үлес – доля, удел) баламасы ретінде берілген.

6. Кейбір кірме сөздер мен жергілікті сөздерге балама терминдер мен атаулар қалыптастыру әдеттегідей. Қазақ терминологиясын қалыптастыруда әлі де ізденуді, нақтылауды қажет ететін, екіұшты нәрселер бар. Бірқатар сөздердің баламасы болғанымен, аударылмайтындар да бар. Бұл сияқты сәйкессіздікті бірізге түсіру керек.

Екінші принцип – қазақ тілінде баламасы болмаған кезде терминдерді орыс тілінен алу. Оларға негізінен халықаралық терминдер жатады. Сөздіктердегі терминдердің бірі осы принцип бойынша қалыптасады. Қоғамның дамуына байланысты туындайтын жаңа ғылыми іс-әрекеттер тілге жаңа сөздер әкеледі. Қай салада байланысқанына қарамастан, сөз өз қажеттіліктеріне сәйкес өмір сүреді. Демек, ғылымның көптеген салаларында жүргізілген ғылыми зерттеулерде оқулықтар жазу кезінде біз қолданатын термин сөздер мен сөз тіркестерін ойластырып, сұрыптаған дұрыс, сонда ғана олар ғылыми айналымға еніп, тұрақты қолданысқа ене алады.

Кез-келген тілдің терминологиясы ұлттық және халықаралық қабаттардан тұратыны белгілі. Ғылым саласының терминологиясында, әсіресе жаратылыстану ғылымдарында латын, грек сөздері басым. Әлемдік тіл болып саналатын ағылшын тілінде де көптеген терминдер латын, грек сөздерінен алынатыны айқын. Қазіргі уақытта қазақ терминологиясының ғылыми-теориялық мәселелері біршама зерттеліп, айтарлықтай нәтижелерге қол

жеткізілді. Алайда, термин мәселесі тек ғылыми зерттеуді ғана емес, сонымен бірге практикалық қолдануды, қоғамның барлық салаларына, өндіріске енгізуді талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ терминологиясында қалыптасқан қағидаттарға сүйене отырып, мемлекеттік тілдің терминологиялық қорын қалыптастыру, жаңғырту және біріздендіру бүгінгі таңда корреспонденттердің де, сала, жалпы қоғам мамандарының алдында күрделі мәселе болып отыр.

Мемлекеттік тіл деңгейін арттыру жолдарының бірі оның ғылыми тілін жетілдіру (реттеу, жүйелеу, біріздендіру, стандарттау) жөніндегі терминологиялық жұмыс мәселелерін ғылыми негіздеу, сондай-ақ ұлт тілінде ғылыми атауларды қалыптастыру болып табылады. Қазіргі заманғы ғылым мен техниканың қарқынды дамуы нәтижесінде пайда болған ұғымдарды ұлттық дұрыс баламалармен және біздің тіліміздегі жаңа атаулармен толықтыру қажеттілігі терминологиялық жұмыс теориясына жаңа көзқарасты қажет етеді. Терминологиялық жүйені біріздендіру мақсатында қазақ тілінің табиғатына сай келетін терминжүйелер проблемасы аударылатын, стандартталатын бірліктердің пайыздық үлесін айқындауды және оларды белгілі бір жүйеге енгізуді талап етеді. Терминдік білім беру процесінде оның теориялық негіздерін анықтау, терминологиялық жұмыстың тілдік принциптерін жүйелеу, аудармашыларға, сала мамандарына нақты бағыттар беретін заманауи әдістемелік нұсқаулар қажет.

Қазақ ұлттық терминологиялық қорын қалыптастыру туралы жарияланған монографиялар мен мақалаларда терминологиялық жұмыстың мәселелері айтылғанымен, терминологияны реттеу, жүйелеу, біріздендіру, стандарттау сияқты теориялық мәселелер арнайы зерттеулер нысанасына айнала қойған жоқ. Қазақ тіліндегі терминологиялық неологизация теориясы мен практикасы әлі біртұтас жүйеге енген жоқ. Басқаша айтқанда, терминдерді қазақ тілінде ұсынудың ерекшеліктері толық қамтылып, жан-жақты талданып, оның ғылыми негізі әлі анықталған жоқ.

Шет елдердің терминология саласындағы осы бағыттағы жұмыстар өзгеше ұстанымдар негізінде жүзеге асады. Мысалы, орыс тіл білімінде терминологиялық қорды қалыптастыру бағытында шет тілдерден терминдер еркін қабылданады да, орыс тілінің фоно-морфологиялық заңдылықтарына сай бейімделеді.

Қытайдағы қазақ диаспорасында шетел тілдерінен кірген бірқатар кірме терминдер тек аударма түрінде, төлтілдік баламасымен қабылдау бір жүйеге қойылған. Өйткені иероглифик негізделген қытай жазуы терминдердің уәжділігін дәл беру мүмкіншілігі жоғары.

Ұлттық терминологиялық қорды қалыптастыру, реттеу, жүйелеу және біріздендірудің, теориялық және практикалық негіздерін жүйелеудің қазақ тілінің ғылым тілі ретінде дами түсуіне әсері орасан зор. Осы тұрғыдан келгенде қазіргі терминологиялық жүйедегі олқылықтар, терминдерде кездесетін жүйесіздік т.б. мәселелерді реттеу, терминологияны теориялық тұрғыда толықтыру, практикалық мәселелерді бір жүйеге түсіру, жаңа терминдерді сүзгіден өткізіп, бекіту және терминологиялық жүйеге еніп,

орнығуын қамтамасыз ету сияқты жұмыстардың мемлекеттік тілдің дамуына ықпалы ететіні айқын.

Мемлекеттік тілдің қоғамдағы орны оның тұтастырушы фактор, ұлттық код, рухани жаңғырудың негізі сияқты қасиеттерімен тығыз байланысты. Сонымен қатар мемлекеттік тілдің тағы бір маңызды сипаты ол ғылым тілі болуы. Ал тіліміздің ғылым тілі ретінде дамуында терминдердің атқаратын рөлі үлкен. Сондықтан бүгінгі таңда қазақ тілін дамытудың маңызды тетіктерінің бірі ұлттық терминологияны біріздендіру.

Кейінгі жылдары тілімізде жасалған жаңа терминдердің едәуір бөлігі синтетикалық және аналитикалық тәсіл арқылы жасалған будан түзілімдер. Сондықтан будан терминдерді зерттеудегі негізгі міндет – қазіргі ұлттық терминологиялық жүйеге енген жаңа будан терминдік аталымдардың теориялық негіздерін қалыптастыру, оларды жасаудың тиімді тәсілдерін анықтау, будан терминдерді реттеу, біріздендіру, олардың қолданысындағы олқылықтарды жою, будан терминдік түзілімдердің сөздіктердегі, оқулықтардағы, ғылыми мәтіндер мен медиакеңістіктегі стандарттар мен оқулық-әдістемелік құралдардағы қолданысына талдау жүргізу, олардың тілдік табиғатын, тілдік нормаға сәйкестігін айқындау.

Будан терминдердің қолданылу аясын зерттеу мақсатында сауалнама жүргізілген болатын. Сауалнама мақсаты – будан терминдердің қаншалықты жиі қолданылатынын, қазақша баламасы бар терминдердің қолданысы, орыс тіліндегі нұсқасы жарыспалы қолданылып жүрген будан терминдердің қолданыс жиілігін анықтау. Сауалнама <https://docs.google.com/forms> онлайн сервисінде ұйымдастырылды (Қосымша А).

Сауалнамаға жалпы саны 152 респондент қатысты. Олардың пайызы 70,9 пайызы 18-35 жас аралығындағы жастар болды. 29,1 пайызы 36-60 жас аралығындағы респонденттер болды.

«Қазақ тілінде баламасы бар шетел сөздерін жиі қолданасыз ба?» деген сұраққа респонденттердің 67,9 пайызы «Қазақ тіліндегі баламасын қолдануға тырысамын» деп жауап берсе, 26,8 пайызы «Қазақ тілінде баламасы болса да шетел сөздерін қолдана беремін, себебі солай сөйлеу ыңғайлы» деп жауап берген. Ал 6 пайызы «Шетел сөздерін жиі қолдану қазір сәнге айналғандықтан қолданатынын» айтады.

«Сіз термин сөздерді қолдануда қандай ерекшеліктеріне басымдық бересіз?» деген сұрақ бойынша жауаптардың 33,6 пайызы «Олардың қазақ тілінің нормаларына сәйкес болуына»; 24,3 пайызы «халық арасында жиі қолданылатын сөздерге»; 42,1 пайызы «түсініктілігі мен ыңғайлылығына» мән беретінін аңғардық.

Сондай ақ «Қай нұсқасын жиі қолданасыз?» деген сұрақ бойынша, вебпарақша будан терминін 23,7 пайыз, ал вебстраница нұсқасын 47,4 пайыз қолданатынын байқадық. 28,9 пайызы екі нұсқасын да қолданатынын айтқан. Ал техникалық байқау – 26,3%, техосмотр – 61,2% , телеарна сөзін – 53,9 %, телеканал – 29,6 % , 15% екі нұсқасын бірдей қолданады.

Футболшы сөзін – 34%, футболист – 53,3 %; ал 12,7 % респонденттер екі нұсқасын бірдей қолданатынын айтады.

Автомектеп нұсқасын – 21,7 %, автошкола – 67,1 %; 11,2 % респонденттер екі нұсқасын да пайдаланады.

Автобөлшектер – 54,6 %, автозапчастілер – 31,6 % респонденттер қолданса; 12,7 % екі нұсқасын қатар қолданатынын көрсетті.

Фотосурет – 44%, фотография сөзін – 36,8 %; 18,4 % респонденттер екі нұсқасын да пайдаланады.

Гиперсілтеме – 25,7%, орысша нұсқасы гиперссылка – 55,9 %; 18,4 % респонденттер екі нұсқасын да пайдаланады.

Әуекомпания – 25,7 %, орысша нұсқасы авиакомпания нұсқасын – 54,7 %; 18,4 % респонденттер екі нұсқасын да пайдаланатынын көрсетті.

Сауалнамада күнделікті өмірде жиі қолданылатын будан терминдер берілді. Сауалнама нәтижесі бойынша бұл терминдердің орысша нұсқасы жарыспалы қолданылатыны, сонымен қатар қолданушылардың басым бөлігі будан терминнің аудармасыз орысша нұсқасын пайдаланатыны белгілі болды. Көптеген кірме терминдер қазақша баламасы бар болса да, әлі де аудармасыз сол қалпында қолданыла береді. Қазақ тіліндегі кірме терминдердің көпшілігі орыс тілі арқылы енген латын, грек сөздері. Кейінгі жылдары бұл терминдерді аудару қолға алынып, біршама терминдердің қазақша нұсқасы қолданыла бастады. Дегенмен олардың ішінде сәтсіз аудармалар, тілде қолданыс тауып орныға алмаған терминдер де ұшырасады.

III. Құрманбайұлы: «Ендігі жерде мемлекеттік мәртебеге ие болған қазақ тілі өзінің ғылым саласындағы қызметін толық атқаруға көшуге тиіс. Ол үшін терминжасам тәсілдері іске қосылып, үздіксіз жетілдіріп отыруымен қатар, термин жасауда пайдаланылатын лексика көздері анықталып, олар термин шығармашылығында тиімді пайдаланылуы қажет» [1, б.95], – дейді. Яғни қазақ тілінің ғылым тілі ретінде дамуында ғылыми жаңалықтардың төл тілімізде жасалуы маңызды рөл атқарады.

Ұлттық психология әлсіз болған жағдайда ұлттық тілді дамыту да, ұлттық тілде жаңа сөз жасау ісі де әлсіз болады. Бұдан шығатын қорытынды, ұлттық терминологияны дамытатын қозғаушы күштердің бірі – ұлттық психология. Сондай ақ ұлтжандылық пен ұлттық тілге деген құрмет те қазақ тілін ілгері дамытуға айтарлықтай әсер етеді. Ұлттық тілді құрметтейтін, оған жанашырлықпен қарайтын әрбір тұлға ұлттық тілде баламасы бар кірме сөздерді қолданбауға тырысады. Тіліміздің сөздік қорында баламасы бола тұра кірме сөздерді қолдану төлтілдік бірліктердің біртіндеп қолданыстан шығып қалуына әкелетінін түсінеді. Шет тілінен алынған сөздерді қазақ тілінің заңдылықтарына бейімдеу кезінде А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, Е. Омаров, Қ. Кемеңгерұлы сияқты терминолог-ғалымдардың ұстанымдары басшылыққа алынуы керек. Шетелдік термин сөздер қазақ тіліне бейімделген кезде, А. Байтұрсынұлы бастаған зиялы қауым еңбектерін басшылыққа алып, қазақ тілінің нормаларын нақтылап, оларды сол қағидаттарға сәйкестендіру қажет.

Қорыта келгенде, қазіргі тілімізде кездесетін будан терминдердің қолданылуындағы бірқатар олқылықтар әлі де зерттеп, саралауды, қазақ тілінің орфографиялық нормаларына сай етіп, бірізге келтіруді қажет етеді. Сондай ақ,

будан терминжасамның, кірме терминдерді аударудың сапасын арттырудың да маңызы зор.

3- тарау бойынша түйін

Будан терминдер ғылыми мәтіндерде номинативті, дефинициялық, сигнификаттық, танымдық функцияларымен қатар бағдарлау функциясы, жүйелеу, модельдеу, болжамдық функция атқарады. Будан терминдердің танымдық сипаты онда бекітілген ақпараттың көмегімен нақтыланады, себебі терминдер нақты заттар мен құбылыстардың атауы болып табылады. Терминнің жеткізетін ақпараты оның пайда болуына әсер еткен факторларды, жасалуы туралы дереккөзді, мәдениет туралы мәліметті тануға мүмкіндік береді. Тілімізде қолданылып жүрген бірқатар будан терминдердің ұлттық сипаты айқын көрінеді. Медиакөңістікте қолданылып жүрген будан терминдер ақпараттық-коммуникативтік қызметімен ерекшеленеді. Будан терминдер кәсіби ортада қарым-қатынас жасаудың тиімді құралы болып табылады. БАҚ та кездесетін будан терминдер арқылы берілетін ақпараттар ғылыми ұғымның арнайы зерттеулер нәтижесінде анықталған көбінесе әр саланың мамандарына ғана таныс болатын, жалпы жұртшылық немесе маман еместер біле бермейтін белгілерден тұрады. Әртүрлі ғылым саласы терминдері сол саланың мамандары үшін түсінікті. Будан терминдердің коммуникативтік функциясы белгілі бір ғылым саласындағы ақпаратты дәл және түсінікті түрде жеткізуінен көрінеді. Сонымен қатар будан терминдер күрделі ұғымдарды немесе процестерді қысқа әрі нақты түрде жеткізуге мүмкіндік береді.

Будан терминдер мағыналары арқылы берілетін ақпараттар көп жағдайда ғылыми дәлдігімен және өзге лексикалық қабаттарға жататын сөздер мағыналарында сақталатын мәліметтермен салыстырғанда толымдылығымен, ақпараттылығымен ерекшеленеді.

Қазақ тіліндегі будан терминдердің жасалуы мен қолданылуындағы бірқатар олқылықтар анықталды: қазақ тіліндегі баламалары бола тұра шеттілдік кірме сөздерді орынсыз қолдану; будан терминдердің бірнеше сөздердің тіркесінен жасалып, тым шұбалаңқы болып келуі; терминге қойылатын талаптардың бұзылуы; тілдік нормалардың сақталмауы. Будан терминдердің қолданысындағы аталған кемшіліктерге жол берілмесе, тіл тазалығы сақталады. Бекітілген терминдер құрамындағы шеттілдік кірме элементтердің бірде аудармасыз, бірде қазақша аудармасымен қолданылуы бірізге түсіруді қажет етеді.

Будан терминдерді қолдануда грамматикалық нормадан ауытқу тілдік норманы сақтамауға әкеледі. Гибрид сөздерді жазуда орфографиялық заңдылықтардың сақталмауы тіл тазалығына кері әсерін тигізеді, тілдің шұбарлануына әкеп соғады.

Аббревиаттардан жасалған будан терминдер құрамында қысқарған сөздердің өзгетілдік нұсқасының берілуі (публицистикада, ғылыми мәтінде, ресми қағаздарда) VIP-түйіндеме, VIP-хабарландыру, IT-мамандар, PR-мамандар т.б.

Тіліміздегі белсенді сөзжасам үдерістері қоғамдағы әлеуметтік-саяси, экономикалық өзгерістермен қатар, лексикалық жүйедегі өзгерістерді, туынды сөздердің әлеуетін де көрсете алады. Терминжасамда жаңадан жасалған будан терминдерді лексика грамматикалық, семантикалық және функционалдық белгілеріне, қазақ тіліне бейімделу дәрежесіне қарай саралау терминжасам тәсілдерінің тиімділігін анықтауға және терминологиялық жүйені біріздендіруге септігін тигізері сөзсіз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Диссертациялық жұмыста шетелдік және отандық ғалымдардың будан терминдерге байланысты ғылыми зерттеулері, пікірлері мен тұжырымдары сараланып, қазақ тіліндегі будан терминдерің теориялық негіздері жасалды. Қазақ тіліндегі ғылыми мәтіндер мен бұқаралық-ақпарат құралдарынан будан терминдер жинақталып, оларға кешенді лингвистикалық талдау жасалды.

Будан терминдер тілдік табиғаты, шығу тегі, құрылымы, жасалу жолдары тұрғысынан күрделі құбылыс болып табылады. Сол себепті тілімізде қолданылып жүрген будан терминдердің типологиялық жіктелімін жасау, олардың жасалу жолдарын, құрылымдық ерекшеліктерін, функционалдық ерекшеліктерін зерттеудің маңызы зор. Қазіргі уақытта будан жаңа қолданыстар әртүрлі ғылым салаларының лексикасын толықтыруға, ғылым тілін дамытуға үлес қосуда. Дегенмен қазақ тіл біліміндегі будан терминдерге қатысты зерттеулерде будандар мен будандастыру тұжырымдамаларының әлі де аражігі ашылмаған, зерттеуді қажет ететін тұстары баршылық. Будан түзілімдерді қарастырған зерттеулердің көпшілігі будандардың құрылымдық ерекшеліктеріне ғана мән береді. Осыған байланысты будан терминдердің тілімізге бейімделуін, қолданыс ерекшеліктерін қарастыру кезек күттірмейтін мәселе болып отыр. Будан терминдердің жасалу тәсілдерін, сөзжасамдық модельдерін, құрылымдық ерекшеліктері мен қолданысын, функционалдық сипатын, ұлттық терминологиялық қордан алатын орны мен қазақ ғылым тілін дамытуға тигізетін әсерін зерделеу терминология ғана емес, қазақ тілі сөзжасамы, аударматану, мәдениаралық қатысым, этимология, лингвоэкология сияқты салалардың да бірқатар мәселелерін шешуге ықпал етеді. Сондықтан будан терминдерді графикалық тұрғыдан зерттеп, олардың құрамындағы шет тілдік кірме элементтің қазақ тілінің орфографиялық нормаларына сәйкестендірілуін қарастыру; фонетикалық аспектіде кірме компоненттің ұлттық тіліміздің фонетикалық заңдылықтарына бейімделуін зерделеу; морфологиялық аспектіде будан түзілімдердің ұлттық тілдің грамматикалық жүйесіне бейімделуін, оның ішінде қосымшалардың жалғану тәртібіне сәйкестігін дәйектеу; синтаксистік тұрғыдан будан терминдердің синтаксистік құрылымға ықпалын қарастыру; семантикалық аспектіде будан терминдердің мағыналық құрылымын зерттеу және этимологиялық аспектіде қарастырып, олардың құрамындағы шет тілінен енген элементтердің шығу тегін және тарихи дамуын айқындау, функционалдық аспектіде будан терминдердің қоғамның әртүрлі салаларындағы қолданысын, атқаратын қызметін саралау, лингвоэкологиялық аспектіде тіл тазалығына әсерін зерделеу кезек күттірмейтін өзекті мәселелер қатарынан орын алады. Будан терминдерді лингвистикалық тұрғыда кешенді зерттеудің ұлттық тілдің терминологиясын жүйелеу жұмыстарына белгілі дәрежеде септігін тигізеді.

Зерттеу жұмысымызда қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдердің теориялық мәселелерін, морфологиялық құрылымын, құрамын, сөзжасамдық тәсілдері мен деривациялық модельдерін айқындап, функционалдық ерекшеліктерін анықтауға тырыстық. Қазіргі лингвистикалық зерттеулерде

тілдің динамикалық жүйесі мен қоғамдағы трансформацияның арақатынасы, экстралингвистикалық ақиқаттың тілдегі көрінісінің тәсілдері, әлем туралы білімді құрылымдау, лексикалық жүйені модельдеу мәселелеріне ерекше көңіл бөлінеді.

Жаңа сөздерді жасау механизмдері өнімді деривациялық үлгілерді белсенді қолдануды қамтиды, олардың ішіндегі маңыздысы төлтілдік негіздер мен кірме аффикстерден жасалған будан аталымдардың жасалуы, кірме негіз бен төлтілдік аффикстің үйлесімі, композиттік құрылымдар болып табылады. Будан аталымдардың ең көп мөлшері терминологиялық жүйеде байқалады.

Қазіргі қазақ тілінде жаңа кірме аталымдардың пайда болуы кезінде компоненттердің бірігуі будан аталымдардың, әртүрлі бірліктердің пайда болуына әкеледі, олардың құрылымында төлтілдік және бөгде тілдік морфемалар үйлестіріледі. Будан аталымдардың ең өнімді деривациялық модельдері кірме аффикстер арқылы жасалған модельдер, кірме негіз бен төлтілдік аффикстердің үйлесімі, сондай-ақ композиттік құрылымдар болып табылады.

Құрамындағы компоненттер санына қарай будан терминдер бір компонентті, екі компонентті және көп компонентті деп жіктелді. Будан терминдер үшін жаңа сөздер жасаудың барлық тәсілдері жат емес. Будан терминдердің зат есімнен кейінгі үлкен бөлігі сын есім компоненті бар түзілімдер.

Будан терминдердің бір бөлігі анықтауыш сыңарлар (композиттер): ол анықтауыш композиттер зат есім құрылымды болып келеді және көбінесе екі я үш құрамды болады.

Будан терминжасамның негізгі тәсілдерінің бірі синтетикалық тәсіл, яғни түбірге сөзтудырушы жұрнақ жалғау арқылы жаңа сөз жасау. Будан терминжасамда сөзтудырушы жұрнақтардың түрлері, өнімділігі мен будан терминдердің тіліміздің сөзжасам заңдылығын сәйкес жасалуын зерттеудің маңызы зор. Сондықтан диссертациялық жұмыста будан терминжасамда қолданылып жүрген сөзтудырушы жұрнақтар мен олардың өнімді, өнімсіздігі анықталды. Будан терминдердің басым бөлігі зат есімдер екені анықталды.

Будан аталымдар төмендегідей функционалды-деривациялық модельдер негізінде пайда болады:

- 1) кірме тілдік негіз + төлтілдік жұрнақ;
- 2) префикс + түбір/негіз;
- 3) кірме тілдік негіз + төлтілдік сөз;
- 4) аббревиатура + төлтілдік негіз.

Будан аталымдардың ішінде «кірме бірлік+ төлтілдік бірлік» моделі қазақ тілінде кең таралуда. Будан терминдер жасауда шет тілдік префикстер де маңызды рөл атқарады. Зерттеу барысында қазақ тілінде будан терминжасамға қатысатын бірқатар кірме префикстердің қолданысы қарастырылып, мысалдар арқылы дәлелденді.

Сөзжасам үлгілерінің әрқайсысының құрылымдық компоненттердің нұсқалары бар, олар тілдегі интернационалдық элементтердің бейімделуінің

толық көрінісін ашады және жаңа аталымдардың пайда болу процесін көрсетеді.

Будан терминдер жасауға тіліміздегі сөзжасамдық тәсілдердің барлығы қатысады. Будан терминжасамда синтетикалық тәсіл маңызды орын алады. Қазақ тілі жалғамалы тілге жататындықтан тіліміздің сөзжасам жүйесінде синтетикалық тәсілдің негізгі тәсіл болып саналатыны белгілі. Будан терминжасамда да синтетикалық тәсіл белсенді қолданылып, жалпы қолданыстағы сөздер жасалатын сөзжасамдық модельдер мен сөзжасамдық жұрнақтар қолданылады. Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдер төлтілдік немесе кірме жұрнақтар арқылы түзіледі.

Қазақ тілінде сөзжасамдық жұрнақтар өте көп. Терминжасамда да сөзжасамдық жұрнақтар арқылы жаңа термин жасауда тілдегі қалыптасқан сөзжасамдық жұрнақтардың қызметіне жүгінеді. Алайда будан терминжасауда бұл жұрнақтардың белсенділігі әр алуан. Будан терминдердің сөзжасамдық жұрнақтар көмегімен жасалуы термин құрылымдарының категориялық байланысын көрсетуге мүмкіндік жасайды. Себебі, бірқатар зат есім жасайтын жұрнақтар арқылы процестердің, құралдардың және қасиеттердің атауларын білдіретін будан терминдер жасалады. Қазіргі терминологиялық жүйедегі маңызды мәселелердің бірі терминдердің терминжасамдық сипатын анықтау болса, тілдің жалпы терминтаным саласының бір бөлігі болып табылатын терминжасам жаңа терминдерді жасалу үдерістерін қадағалайды. Будан терминдердің сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалуын жан-жақты зерттеу терминжасамның жаңа қырларын айқындауға мүмкіндік туғызады.

Тілімізде аналитикалық жолмен жасалған будан терминдер өте көп ұшырасады. Мұндай сөзтіркесім арқылы жасалған терминдер композит будан терминдер деп аталды. Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдер біріккен будан терминдер, қосарланған будан терминдер, тіркескен будан терминдер, қысқарған сөздерден жасалған будан терминдер деп жіктелді. Біріккен және қосарланған будан терминдер жасауға төлтілдік және кірме терминбөлшектер қатысады. Будан терминдер жасалу жолдарына байланысты дериват будан терминдер, композит будан терминдер, аббревиат будан терминдер деп жіктеледі. Будан терминдердің басым бөлігі дериват, композит будан терминдер. Будан терминдердің басқа түрлеріне қарағанда аббревиат терминдердің үлес салмағы аз екені анықталды.

Қазіргі қазақ тіліндегі динамикалық сөзжасамдық құбылыстарының бірі – төлтілдік аффикстермен туынды сөз жасау жолымен енген бөгде тілдік бірліктерді бейімдеу процесі болып табылады.

Будан терминдердің аббревиатуралар арқылы жасалуының төмендегідей түрлерге жіктелді:

1. әріптік қысқарту түріндегі будан терминдер;
2. буындық аббревиатуралар арқылы жасалған будан түзілімдер;
3. әріптен немесе буыннан тұратын немесе толық сөзден тұратын ішнара аббревиатуралар;
4. аралас аббревиатуралардан болған будан терминдер;
5. әріптер мен буындардан және сандардан тұратын аббревиатуралар.

Аббревиацияны будан аталымдар жасауға қатысатын белсенді процестердің бірі ретінде санауға болады. Будандылық үдерісі кірме компоненттердің жоғары дәрежесін қазіргі қазақ тілінде жазудың өзіндік нысанын (латын әріптерімен) сақтау арқылы немесе транслитерация тәсілімен бейімделетінін байқатты.

Синтетикалық және аналитикалық тәсілмен қатар, аралас тәсіл арқылы да будан терминдер жасалады. Аралас тәсіл арқылы будан түзілімдер жасау синтетикалық-аналитикалық, аналитика-синтетикалық және аналитика-семантикалық тәсіл түрлеріне жіктелді. Аналитикалық тәсілмен синтетикалық тәсілдің қабаттаса қолданылуына будан терминдер құрамындағы неологизмдердің, архаизмдердің терминденуін, жалпыхалықтық сөздердің мағынасының кеңеюі мен тарылуы арқылы терминденуі мысал бола алады.

Зерттеу нәтижесінде төмендегідей тұжырымдар жасалды:

– Будан терминдер – шеттілдік лексиканың ана тіл жүйесіне кірігіп, интеграциялануы арқылы жасалған терминдер.

– Будан терминдер құрамындағы компоненттерінің шығу негізіне қарай ағылшын - қазақ сөздерінен; грек, латын негізді сөздер - қазақ сөздері; француз, неміс сөздері-қазақ сөздерінен; орыс-қазақ сөздерінен жасалған будан терминдер деп жіктелді. Мұндай түзілімдердің басым бөлігі – грек, латын негізді будан терминдер. Компоненттік құрылымына байланысты бір компонентті, екі компонентті және көп компонентті будан терминдер деп жіктелді.

– Будан терминжасам тәсілдері синтетикалық, аналитикалық және аралас тәсілдер деп жіктелді. Қазақ тіліндегі будан терминдер жасалу жолдарына байланысты дериват будан терминдер, композит будан терминдер, аббревиат будан терминдер деген түрлерге бөлінді. Басым бөлігі – дериват, композит будан терминдер. Статистикалық зерттеу нәтижесі аббревиат будан терминдердің үлес салмағы аз екендігін көрсетті.

– Қазақ тілінде будан терминдердің «кірме тілдік негіз + төлтілдік жұрнақ»; «Префикс + түбір/ негіз»; «кірме түбір/негіз +төлтілдік түбір/негіз, «кірме қысқарған сөз + төлтілдік түбір негіз» сөзжасамдық моделдері кездеседі.

– Будан терминдердің ғылыми мәтіндердегі функционалдық сипатын зерттеуде номинативті, дефинициялық, сигнификаттық, танымдық функцияларымен қатар бағдарлау, жүйелеу, модельдеу, болжамдық функциялары анықталды.

– Медиакөңістіктегі будан терминдердің ақпараттық-коммуникативтік функциясы белгілі бір ғылым саласындағы ақпаратты дәл және түсінікті түрде жеткізуінен көрінеді және күрделі ұғымдарды немесе процестерді қысқа әрі нақты түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Будан терминдер мағыналары көп жағдайда ғылыми дәлдігімен, толымдылығымен, ақпараттылығымен ерекшеленеді.

– Қазақ тіліндегі будан терминдердің қолданылуында терминге қойылатын талаптардың сақталмауы: төлтілдік баламалары бола тұра шеттілдік сөздерді уәжсіз қолдану; будан терминдердің тым шұбалаңқы болып келуі; тілдік нормалардың сақталмауы; бірізділіктің болмауы сияқты бірқатар

олқылықтар ұшырасады. Аталған кемшіліктерді жою тіл тазалығының сақталуына, ұлттық ғылым тілінің дамуына ықпал етеді.

Шетел тілдерінің элементтері немесе кірме элементтер тілдің барлық деңгейінде кездесетіні белгілі. Бұдан терминдерді анықтауда тек этимологиялық құрамын зерттеумен шектелу жеткіліксіз. Себебі өзге тілдік бірлік тілімізге өз тілінің дыбыстық жүйесін, графикасын, морфологиясын және синтаксистік ерекшеліктерін алып келеді. Бұл тұрғыда, мүлде басқа типологиялық топқа жататын тілден еніп, қолданылып жүрген бұдан терминдерді этимологиялық қырынан зерттеумен шектеліп, қалған аспектілерді назардан тыс қалдыруға болмайды. Бұдан терминдер құрамындағы шет тілдерінен енген элементтердің игерілуін, қазақ тілінің заңдылықтарына бейімделу, бейімделмеуін, жазу нормаларына бағынбауын, грамматикалық құрылымға ықпалын, сондай-ақ синтаксистік ерекшеліктерін жан-жақты қарастыру ұлттық тіліміз бен терминологиямызды біріздендіруге де ықпал етеді. Тілдегі бұдан терминдердің қолданылуын зерттеу қазақ тілінің сөзжасам, терминология саласы үшін ғана емес, тіл тазалығы үшін де маңызды. Бұдан терминдердің тілдік жүйедегі орны мен рөлін айқындаудың ұлттық тіл мен терминологиялық жүйенің дамуына және тұрақтылығына да әсер етеді.

Қорыта келгенде, бұдан терминдер – шеттілдік лексиканың ана тіл жүйесіне кірігіп, интеграциялануы арқылы жасалған терминдер. Бұдан терминжасам тәсілдерін тиімді пайдаланып, оны қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкестендіріп жетілдіру, терминжасам тәсілдеріміздің өрісін кеңейтуге, өзге тілден енген кірме терминдерді игеруге ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы.: Сардар, 2014. – 952 б.
- 2 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 571с.
- 3 Marouzeau J. Lexique de la terminologie linguistique: français, allemand, anglais, italien. – 3e edition. Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1951. – 268 p.
- 4 Friedman V. The Grammatical Categories of the Macedonian Indicative. – Columbus: Slavica, 1977. – 210 p.
- 5 Erkinay Tamtamiş H. K. Türkçede hibrit (melez) sözcükler. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-belleten, 72 (Aralık), 2021. – 320 s.
- 6 Şirin H. Dil Devrimi'nin melez sözcükleri ve “bağnaz” üzerine. Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi. 809, Mayıs, 2019. –112 s.
- 7 Момынова Б. Тілдегі гибрид (будан) сөздердің жасалуы және жаңа емле ережелеріндегі жазылу үлгілері // URL: <https://qamshy.kz/article/48420-tildegi-gibrid-budan-sozderdinh-dgasaluy-dgane-dganha-emle-eredgelerindeggi-zhazy-ulgileri> (10.01.2025).
- 8 Момынова Б. Қазақ тіліндегі гибрид сөздер және тіл тазалығы проблемасы // Рухани жаңғыру және тіл білімі мәселелері. – Астана: Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ баспасы, 2018. – 426 б.
- 9 Ахмет А.Н., Құрманбайұлы Ш. Қазақ тіліндегі будан терминдердің жасалу жолдары // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық серия. –2022. – № 4. – Б. 40-50.
- 10 Момынова Б., Әнесова Ү. Қазақ тіліндегі гибридтік сөздер (массмедия материалдары негізінде) // Tiltanym журналы. – Алматы, 2019. – №4. – Б.14-20.
- 11 Құлманов С. Қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуеті (сандық және сапалық көрсеткіштерді талдау) // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. –№3 (136). – Б.50-62.
- 12 Vaugelas Claude Favre de. Remarques sur la langue française. Collection: Descriptions et théories de la langue française, n° 2 Série : Remarques et observations sur la langue française, 2018. – 940 p.
- 13 Бабенко Н.Г. Окказиональное в художественном тексте. Структурно-семантический анализ: учебное пособие. К.: КГУ, 1997. – 84 с.
- 14 Novotna Z. Contributions to the study of loan-words and hybrid words in Modern Chinese. Archív Orientální. Volume 35. Praha, 1967. – P.13-648
- 15 Johannes B. Buddhist hybrid Sanskrit: the original language. Aspects of Buddhist Sanskrit: Proceedings of the International Symposium on the Language of Sanskrit Buddhist Texts. October 1-5, 1991. – P. 396-423.
- 16 Waley A. Chinese-Mongol hybrid songs. Bulletin of the School of Oriental and African Studies. Volume 20, No.1/3. University of London, 1957. – P. 581- 584.
- 17 Schach P. Hybrid compounds in Pennsylvania German. American Speech. Volume 23(2), 1948. – P.121-134.
- 18 Sheard J. The Words We Use. New York: Andre Deutsch, 1954. – 344 p.

- 19 Хауген Э. Языковой контакт. Новое в лингвистике. Выпуск 6. – М.: 1972. – С. 61-80.
- 20 Fleischer W. Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Berlin/Boston: de Gruyter, 2012. – 484 s.
- 21 Sanchez-Stockhammer Ch. English compounds and their Spelling. Cambridge University Press: UK, 2018. – 396 p.
- 22 Лейчик М.В. Терминоведение: предмет, методы, структура. – М.: КомКнига, 2006. – 256 с.
- 23 Тарасова М. Семантические изменения английских заимствований в русском и немецком языках в условиях глобализации: дисс. ...канд. филол. наук. – Белгород, 2009. – 199 с.
- 24 Крысин Л.П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий // Вопросы языкознания, 2002. – № 6. – С. 296-313.
- 25 Тарасова Л.А. Структурно-семантические аспекты телескопии в современном английском языке: автореф. ...дис. канд. филол. наук. – М, 1991. – 22 с.
- 26 Ардаматская Е.Н. Акронимия как форма адаптивности языковой системы (на материале английской морской терминологии): автореф. ...дис. канд. филол. наук. – Л, 1987. – 20 с.
- 27 Алиева Г.Н. Окказиональные неологизмы последнего десятилетия // Русская речь, 2006. – №3. – С.79-80.
- 28 Перцов Н.В. Инварианты в русском словоизменении. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 280 с.
- 29 Попова Т.В. Графодеривация в русском словообразовании конца XX начала XXI в. // Русский язык: исторические судьбы и современность. III Международный конгресс исследователей русского языка. Труды и материалы. – М.: МГУ, 2007. – С. 230-231.
- 30 Пучинина А.С. Графодериваты как особые единицы речи // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение – 2013. – №16 (307). – С.102-104.
- 31 Шкапенко Т.М., Ваулина С.С. Проблемы терминологизации и теоретического описания уровней языковой деривации // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2. Языкознание. – 2020. № 19 (6). – С. 204-215.
- 32 Ирисханова О.К. О языковой гибридизации, лексических гибридах и фокусе внимания // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки. – 2010. – № 603. – С. 27-44.
- 33 Кравченко А.В. Взаимодействие культур и гибридизация языка // Homo communicans: человек в пространстве межкультурных коммуникаций. Щецин: GRAFFORM. – 2012. – С. 80–86.
- 34 Кузембаева Г.Н. Проблемы заимствованных слов в казахском языке // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – 2018. – №4 (53). – С.151-154
- 35 Кошекova А.Р. Современные словообразовательные тенденции

қазақ тілінің сөздігі // URL: <https://rmebrk.kz/journals/4215/53638.pdf#page=89>
(07.06.2024).

36 Нурмахова Ж.К. Вопросы терминологии // Global Science and Innovations: Central Asia. – 2021. – № 3(9). – С. 71-76.

37 Wüster E. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie dritte Auflage. – Bonn: Romanistischer Verlag. 3 aufl., 1991. – 236 s.

38 Jespersen O. Growth and Structure of the English Language. Chicago: The University of Chicago Press, 1982. – 244 p.

39 Лотте Д.С. Вопросы заимствования упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М.: Наука, 1982. – 152 с.

40 Austin J.L. How to Do Things with Words. – London: Oxford University Press, 1955. – 170 p.

41 Auger P., Rousseau L.J. Méthodologie de la recherche terminologique. – Québec: Éditeur officiel du Québec, 1978. – 80 p.

42 Boutin-Quesnel R., Bélanger N. Vocabulaire systématique de la terminologie. Québec: Éditeur officiel du Québec, 1985. – 38 p.

43 Clas A. Guide de recherche en lexicographie et terminologie. – Paris: Agence de coopération culturelle et technique, 1985. – 158 p.

44 Wright S., Budin G. Handbook of Terminology Management. Volume 2. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001. – 549 p.

45 Felber H. Terminology Manual. – Paris: Unesco, 1984. – 426 p.

46 Picht H., Draskau J. Terminology: an introduction – Guildford: G. Morin, 1985. – 265 p.

47 Rondeau G. Introduction à la terminologie. 2 edition. – Chicoutimi, Quebec: University of Surrey, 1984. – 238 p.

48 Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1990. – 258 p.

49 Rey A. Essays on terminology. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995. – 223 p.

50 Pearson J. Terms in Context. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1998. – 249 p.

51 Жұбаева О. Қазақ тіліндегі терминдердің когнитивті сипаты // URL: <https://termincom.kz/articles/?id=43/?lang=rus> (09.11.2024).

52 Құрманбайұлы Ш. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сипаты. – Алматы: Ел-Шежіре, 2005. – 144 б.

53 Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі: филол. ғыл. докт. ...дисс. – Алматы, 1998. – 250б.

54 Құрманбайұлы Ш. Терминология мәселелері. 1 том. – Астана: «1С-сервис», 2006. – 288 б.

55 Әуезов М. Ғылым тілі (научный термин) //Абай журналы. – 1918. –№7. – Б. 4-7.

56 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. 3-бас. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.

57 Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы: «Фирма «Орнак»,

2012. – 388 б.

58 Сауранбаев Н.Т. Ұлы дала тұлғалары. – Алматы: Елтаным, 2014. – 384 б.

59 Қайдаров Ә. Қазақ тілі терминологиясына жаңаша көзқарас // Терминология және аударма. – Алматы: Қазақ тілі баспасы, 2014. – №1 (1). – Б. 6-16.

60 Айтбайұлы Ә. Қазақ тіл білімінің терминологиясы мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 400 б.

61 Айтбаев Ә. Терминдердің жасалу жолдары мен принциптері // Қайнар университетінің хабаршысы. – Алматы: Қайнар университеті, 2001. – №1. – Б. 3-12.

62 Урекенова Р.А. Образование терминов в казахском языке: на материале относительных прилагательных. – Алма-Ата: Наука, 1980. – 128 с.

63 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының кезеңдік сипаты. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 182 б.

64 Крысин Л.П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 143-161.

65 Серебрянников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. – М.: Наука, 1988. – 242 с.

66 Ильина Л.А. О теоретических основах классификации лексических заимствований // Вопросы языка и литературы. – Новокузнецк, 1981. С.13-17.

67 Лившиц Т.Н. Специфика рекламы в прагматическом и лингвистическом аспектах: дисс. ...канд. фил. наук. – Таганрог, 1999. – 354 с.

68 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: учеб. пособие для студентов, аспирантов и соискателей по спец. «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – М.: Изд. Слово, 2000. – 165 с.

69 Вступительные статьи В.А. Звегинцева. Новое в лингвистике. Выпуск 3. – М.: Издательство иностранной литературы, 1963. – 568 с.

70 Момынова Б. Тілдегі гибриді сөздер: жазба тілдік ерекшеліктері, модельдері // Филология мен шет тілдерін оқыту әдістемесінің өзекті мәселелері: теория және практика» атты IV халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдарының жинағы. – Алматы, 2018. – 437 б.

71 Вайнрайх У. Языковые контакты. – Киев.: Вища Школа, 1979, –265с.

72 Онуфриенко Г.С. Взаимоотношения русских и иноязычных морфем в составе научно-технических терминов: дисс. ...канд. фил. наук. – Киев, 1984. – 124 с.

73 Маринова Е.В. Проблема этимологической интерпертации слов-гибридов (на материале современного русского языка) // Вестник РУДН. Серия Лингвистика, 2008. – №4. – С.75-81.

74 <https://termincom.kz>.

75 Zecca-Naples N. Lingua Latina omnia vincit: How Latin became the language of the Roman Empire. URL: <https://unravellingmag.com/articles> (13.11.2024).

76 Korolova N., Koshchii O., Myronova V. The Latin Language as a Universal Cultural Code // Journal of History Culture and Art Research. – 2019. – Vol.8. – №4. – P. 278-290.

77 Platin B. Is Latin a dead language? URL: <https://www.livescience.com/did-latin-die.html> (01.06.2024).

78 Abikenova G., Nessipbay A. et al. Ways of formation and structural features of hybrid terms in the tourism sphere in Kazakh language // Forum for Linguistic Studies. – 2025. Vol. 7. Issue 3, –P.779-789.

79 Мамаева Г.Б. Терминжасамның аналитикалық тәсілі // Известия НАН РК. Филология сериясы. – 2010. – №5. – Б. 3-5.

80 Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілін қалыптастырудың өзекті мәселелері (математика саласы негізінде). – Алматы.: Ғылым, 1996. – 426 б.

81 Шойбекова Ғ.Б., Абдрахманова Ж.Ә., Насырғазы А.Б. Қазақ тіліндегі терминжасам тәсілдері арқылы жасалған компьютер терминдері // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2020. – №1 (177). Б. 211-221.

82 Жонкешов Б.С. Ғылыми-техникалық терминдер және оларды жасауда қолданылатын аударма әдістері // Шетелдік терминдерді аудару: теориясы мен тәжірибесі. Республикалық ғылыми-әдістемелік конференция материалдарының электрондық жинағы. – Астана, 2022. – Б. 50-56.

83 Құрманбайұлы Ш. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа атаулар мен қысқарған сөздер. – Алматы, 2009. – 256 б.

84 Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2002. – 213 б.

85 Петрухина, Е. В. Новые явления в русском словообразовании. URL: <https://www.portal-slovo.ru/philology/45939.php> (10.06.2024).

86 Kulmanov S., Kordabay B. et al. Genealogic and grammatical character of hybrid terms in the Kazakh language // The scientific heritage. Hungary, 2022. – №87. – P. 32-38.

87 Рацибурская Л.В. Специфика современных деривационных процессов в аспекте «амероглобализации» // Русский язык: исторические судьбы и современность: IV Международный конгресс исследователей русского языка: Труды и материалы. – М.:Изд-во Моск. ун-та, 2022. – С. 377–378.

88 Лопатин В., Улуханов И. Словарь словообразовательных аффиксов современного русского языка. – М.: ИЦ Азбуковник, 2016. – 812 с.

89 Щитова О.Г. Процесс словообразовательной ассимиляции иноязычной лексики в русском языке как отражение культурных и языковых тенденций // Вестник Томского государственного педагогического университета. Серия: гуманитарные науки (филология). – 2004. – №1(38). – С. 15–20.

90 Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. – М.: Либроком, 2012. – 248 с.

91 Құрманбайұлы Ш. Қазіргі БАҚ тіліндегі будан атаулардың жасалуы мен қолданысы // Рухани жаңғыру және тіл білімі мәселелері. ҚР ҰҒА академигі М. Серғалиевтің 80 жылдығына арналған ғылыми – теориялық конференция материалдары. – Астана, 2018. – Б.54-57.

- 92 Возбранная Т.В. К вопросу о современных тенденциях в области словообразования // *Lingua mobilis*. – 2013. – № 3 (42), – С. 28–32.
- 93 Есенова Қ.Ө. Медиалингвистика: мерзімді баспасөз тілін зерттеудің прагматикалық аспектісі. – Алматы: Елтаным, 2015. – 352 б.
- 94 Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке: учебное пособие для студентов вузов. – Москва: Логос, 2003. – 304 с.
- 95 Мячинская Э.И. Гибридизация русского письма под влиянием английского языка // URL: <https://philarts.spbu.ru/structure/subfaculties/englfilolog/etyudy/gibridizatsiya-russkogo-pisma> (09.03.2025).
- 96 Голованова Е.И. Введение в когнитивное терминоведение: учебное пособие. – М.: Наука, 2011. – 224 с.
- 97 Лазарева О.А. Идеолексема: к постановке проблемы // *Вестник СПбГУ*. – 2010. – Серия 9, вып.1. – С. 164-168.
- 98 Құрманбайұлы Ш. Қазақ тіліндегі қысқарған сөздер. – Алматы, 2013. – 296 б.
- 99 Скороходько Э.Ф. Вопросы перевода английской научно-технической литературы. – Киев: Киевский университет, 1989. – 90 с.
- 100 Мусаев К.М. Формирование, развитие и современные проблемы терминологии на языках союзных республик. – М.: 1986. – 79 с.
- 101 Айтбаев Ө. Қазақ терминдерінің дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 208 б.
- 102 Аққошқаров Е. Физика терминдерінің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі. – Алматы: Қазақстан, 1974. – 152 б.
- 103 Капанадзе Л.А. Функционирование терминов науки и техники в общелитературном языке XX века. Русский язык и советское общество. – М.: 1968. – 152 с.
- 104 Сарсенова С.Е. Лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған физика терминдері // *ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы*. – 2008. – №2. – Б. 32-35.
- 105 Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 206 б.
- 106 Кулманов С.К, Рсалиева Н.М., Омарова А.Д, Ескендир Ж.Е. Қазіргі қазақ терминологиясындағы семантикалық үдерістер // *Tiltanym журналы*. – 2023. – №3. – Б. 85-94.
- 107 Кеңесбаев І., Жанұзақов Т. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. – Алматы, 1966. – 211 б.
- 108 Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 624 б.
- 109 Лингвистический энциклопедический словарь под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
- 110 Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию. – М.: МГУ, 1968. – С.108–109.
- 111 Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // *Труды Московского института истории, философии и литературы. Сборник статей по языковедению*. – М.: ЛИТЕРА, 1939. С. 3-54.

- 112 Реформатский А.А. Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986. – С. 163-198.
- 113 Булыгина Т. В., Крылов С. А. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.
- 114 Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. Москва: Наука. Логический словарь-справочник, 1975. – 721 с.
- 115 Исакова С.С. Терминдерді зерттеудің когнитивтік аспектісі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің хабаршысы. Филология сериясы. – 2012. – №4 (42). – Б. 10-14.
- 116 Головин Б. Н., Кобрин Н.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М.: Высшая школа, 1987. – 105 с.
- 117 Полани М. Личностное знание. Пер.с англ. М.Б.Гнедовского, Н.М. Смирновой, Б.А. Старостина. – М.: Прогресс, 1985. – 105с.
- 118 Жұбаева О.С., Сүлейменова Ж.Н., Сарбалина А.Б. Қазақ тіл білімі терминдері: когнитивтік негіздері // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2019. – №1 (173). Б.95-101.
- 119 Володина М.Н. Знание сквозь призму терминологической информации // Вестник МУ. – 2011. – Серия 9, №3. – С.136-144.
- 120 Қожахмет А. Термин түзудегі ұлттық таным мәселесі. URL: <https://abai.kz/post/93836> (20.11.2024).
- 121 Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 728 б.
- 122 Әлімбай Н. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 1-том. ҚР мемлекеттік орталық музейі. – Алматы: DPS, 2011. – 670 б.
- 123 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай баспасы, 2014. – 639 б.
- 124 Бижкенова А. Содержательный и словообразовательный потенциал деонимов (слов, восходящих к именам собственным). – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2003. – 308 с.
- 125 Смагулова А.С Қазақ тіліндегі мұнай мен газдың терминдік жүйелері: даму перспективалары // Tiltanym журналы. – 2016. – №2. – Б.72-76.
- 126 Құрманбайұлы Ш. Терминтанушы құралы. Сөздік-оқулық. – Астана: Ер-Дәулет, 2007. – 208 б.
- 127 Несіпбай А. Қазақ тіліндегі будан терминдердің қолданылуындағы олқылықтар // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық серия. № 1, 2025. – Б.254-262. <https://doi.org/10.48081/OLRY9602>
- 128 Ахметов М. Медицина терминдерін қалай қазақшалап жүрміз? <https://tilalemi.kz/kz/news/medysyna-termynnderin-qalay-qazaqshalap-jurmiz.html> (09.03.2025).
- 129 Колпек А. Химия терминдерінің қазіргі жай-күйі және қазақ тілі заңдылықтарына сәйкестігі // URL:<https://termincom.kz/articles/?id=175> (10.03.2025).

130 Мазбаев О. Географиялық терминдердің халықаралық атаулармен үйлесімділігі // URL: <https://termincom.kz/articles/?id=176> (20.03.2025).

131 Құлманов С.Қ. Заң саласы терминдерінің қолданысындағы жарыспалылық мәселесі // Tiltanym. – 2021. – №3. – Б.74-88.

132 Әлісжанов Қ. Терминология мәселелері. Оқу құралы. – Астана: 2004. – 70 б.

133 Сыздық Р. Латын жазуы: емле ережелерін түзуде ескерілетін жайттар // Қазақ әдебиеті газеті. – 2018. – №39 (3621). 5-11 қазан.

ҚОСЫМША А

Будан термин түрлерінің қолданылуына байланысты сауалнама
нәтижелері

Құрметті респондент!

Бұл сауалнама қазақ тіліндегі будан терминдердің қалай қолданылатынын анықтау мақсатында жүргізілуде. Сіздің жауабыңыз біз үшін маңызды!

1 Респондент туралы мәлімет

А) 18-35 жас

Ә) 36-60

Б) 61-ден жоғары жас

2. Қазақ тілінде баламасы бар шетел сөздерін жиі қолданасыз ба?

А) Қазақ тіліндегі баламасын қолдануға тырысамын.

Ә) Қазақ тілінде баламасы болса да шетел сөздерін қолдана беремін, себебі солай сөйлеу ыңғайлы

Б) Шетел сөздерін жиі қолдану қазір сәнге айналған, сондықтан қолдана беремін

В) Басқа қосымша пікіріңіз болса жазыңыз

3. Сіз термин сөздерді қолдануда қандай ерекшеліктеріне басымдық бересіз?

А) Олардың қазақ тілінің нормаларына сәйкес болуына

Ә) халық арасында жиі қолданылатын сөздерге

Б) Түсініктілігі мен ыңғайлылығына

В) Басқа қосымша пікіріңіз болса жазыңыз

4. Сіз қай сөзді жиі қолданасыз?

А) Вебпарақша

Ә) Вебстраница

Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

5. Сіз қай сөзді жиі қолданасыз?

А) Техникалық байқау

Ә) Техосмотр

Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

6. Сіз қай сөзді жиі қолданасыз?

А) Телеарна

- Ә) Телеканал
- Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

7. Сіз қай сөзді жиі қолданасыз?

- А) Футболшы
- Ә) Футболист
- Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

8. Сіз қай сөзді жиі қолданасыз?

- А) Автомектеп
- Ә) Автошкола
- Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

9. Сіз қай сөзді жиі қолданасыз?

- А) Autobөлшектер
- Ә) Автозапчастілер
- Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

10. Сіз қай сөзді жиі қолданасыз?

- А) Фотосурет
- Ә) Фотография
- Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

11. Сіз қай сөзді жиі қолданасыз?

- А) Гиперсілтеме
- Ә) Гиперссылка
- Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

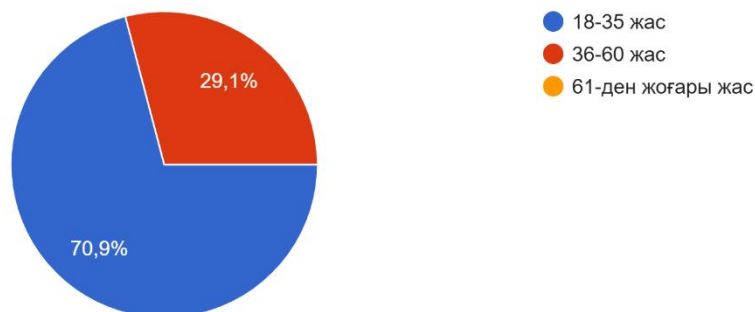
12. Сіз қай сөзді жиі қолданасыз?

- А) Әуекомпания
- Ә) Авиакомпания
- Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

Сауалнама жауаптары:

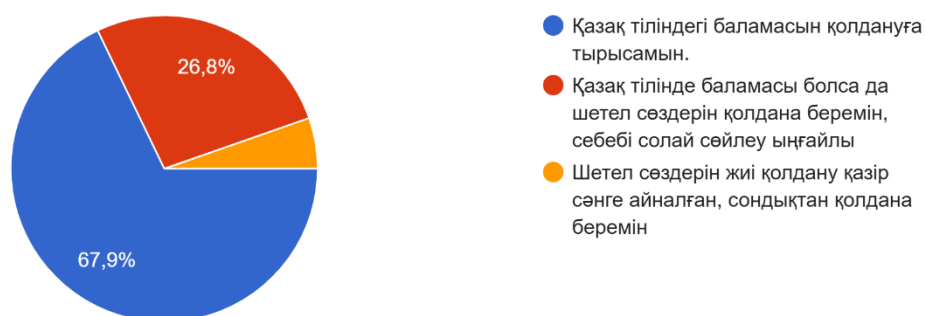
Респондент туралы мәлімет

55 ответов

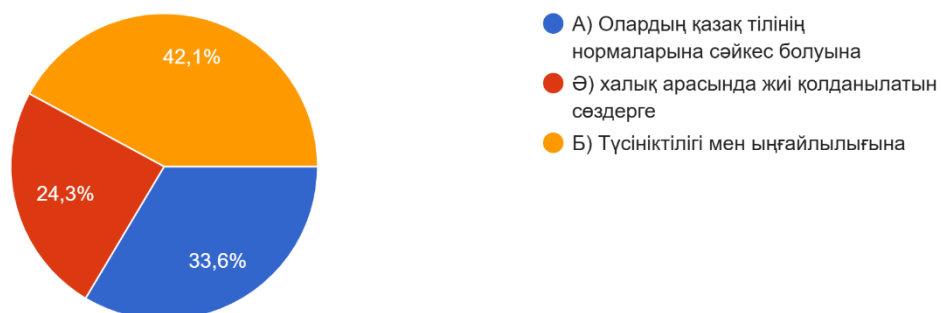
Қазақ тілінде баламасы бар шетел сөздерін жиі қолданасыз ба?

56 ответов

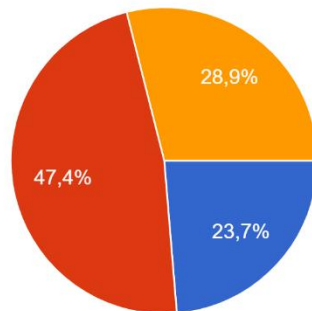
Сіз термин сөздерді қолдануда қандай ерекшеліктеріне басымдық бересіз?

152 ответа

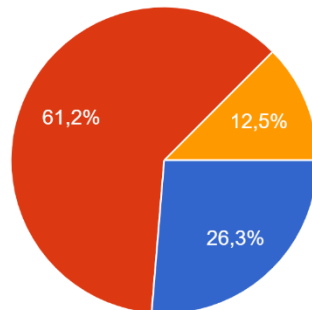
Сіз қай сөзді жиі қолданасыз?

152 ответа

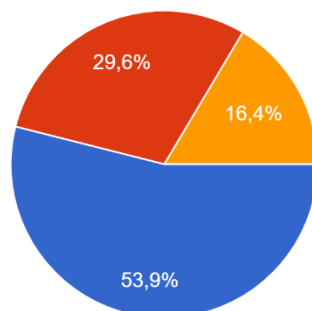
- А) Вебпарақша
- Ә) Вебстраница
- Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

152 ответа

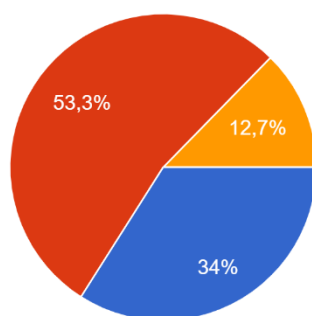
- А) Техникалық байқау
- Ә) Техосмотр
- Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

152 ответа

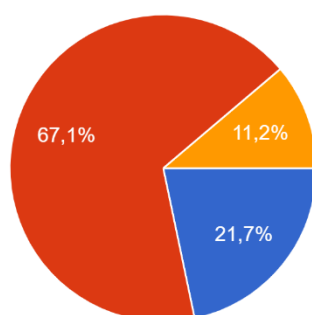
- А) Телеарна
- Ә) Телеканал
- Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

150 ответов

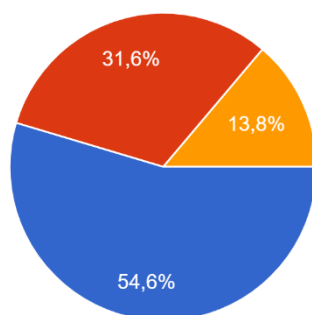
- А) Футболшы
- Ә) Футболист
- Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

152 ответа

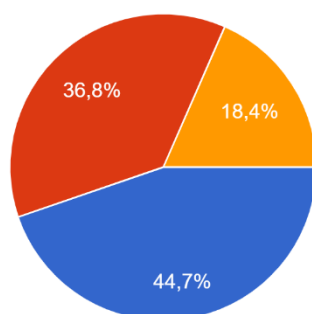
- А) Автошкола- Ә) Автошкола
- Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

152 ответа

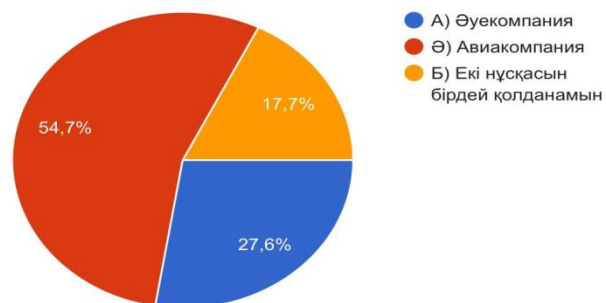
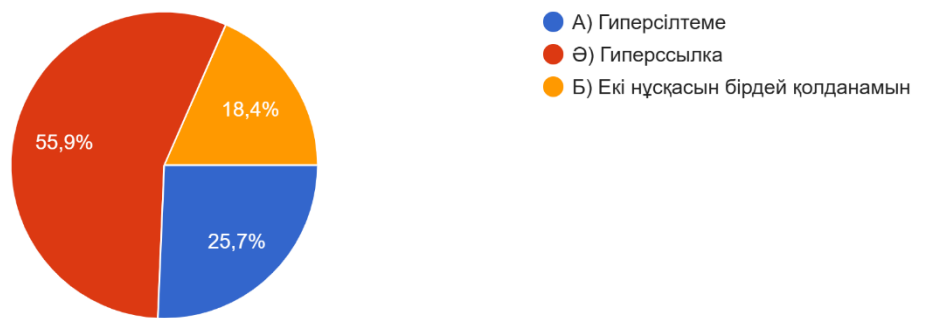
- А) Автобөлшектер
- Ә) Автозапчастілер
- Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

152 ответа

- А) Фотосурет
- Ә) Фотография
- Б) Екі нұсқасын бірдей қолданамын

152 ответа

ҚОСЫМША Ә – Будан терминдердің жасалу жолдары

Кесте 1 – Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдер

Термин	Өзге тілдегі атауы, шетелдік субстрат мағынасы	Жасалу негізі
Ақпараттық ұрлық	Плагиат (лат. <i>plagio</i> – «ұрлау, ұрлық»)	Етістік
Авторлық шарт	Авторский договор (грек. <i>autos</i> – «өзім»)	Сын есім+зат есім
Авторлық құқық	Авторское право (грек. <i>autos</i> – «өзім»)	Сын есім+зат есім
Анафилактикалық шок	Анафилактический шок (бастап грек. <i>ἀνά-</i> «қарсы» және <i>φύλαξις</i> «қорғаныс»)	Сын есім+зат есім
Авариялық жиілік	Аварийные частоты (итал. <i>avarìa</i> немесе франц. <i>avarie</i> – «зақым»)	Сын есім+зат есім
Автоматтық оталдыру	Автоматическое зажигание (франц. <i>automate</i> – «автомат», грек. <i>Αὐτόματος</i> – «өзінен-өзі қозғалатын»)	Сын есім+зат есім
Су айдыны аэрациясы	Аэрация водоема (грек. <i>air</i> – «ауа»)	Зат есім+зат есім
Акропеталды өсу	Акропетальный рост (грек. <i>akron</i> – «шын» және лат. <i>peto</i> – «өрлеу»)	Зат есім+зат есім
Артериялық қысым	Артериальное давление (артерия – <i>arteria</i> ; көне грекше: <i>ar</i> – «ауа»; көне грекше: <i>terein</i> – «ішіндегі»)	Сын есім+зат есім
Бактериоскоптық зерттеу	Бактериоскопическое исследование (лат. <i>skopeo</i> – «зерттеймін»)	Сын есім+зат есім
Вакуольді тасымал	Вакуолярный транспорт (лат. <i>vacuus</i> – «бос»)	Сын есім+зат есім
Вегетативті көбею	Вегетативное размножение (лат. <i>vegeto</i> – «тірілту, қоздыру, өсіру»)	Сын есім+зат есім
Вексельдік құқық	Вексельное право (нем. <i>wechsel</i> – айырбастау»)	Сын есім+зат есім
Дипломатиялық құқық	Дипломатическое право (көне грек. <i>δίπλωμα</i> «екеуден салынған»)	Сын есім+зат есім
Гигиеналық норматив	Гигиенический норматив (грек. <i>hygieinos</i> – «дені сау», лат.	Сын есім+зат есім

	normatio «іріктеу»)	
Гипермәтін	Гипертекст (грек. ὑπέρ – жоғарғы)	Зат есім+зат есім
Гибридологиялық зерттеу	Гибридологический метод (лат. hibrida – «гибрид»)	Сын есім+зат есім
Жедел жады	Оперативная память (ағылш. memory – жады)	Сын есім+зат есім
Есептілік валютасы	Валюта представления (итал. voluta – «құн, баға»)	Сын есім+зат есім
Операциялық жүйе	Операционная система (лат. operatio – «іс, әрекет»)	Зат есім+зат есім
Қосынды формулалары	Формулы суммы (лат. forma «форма»)	Зат есім+зат есім
Объектив бастиегінің оптикалық көздеуіші	Оптический прицел головки объектива (лат. objectivus – «заттық»)	Зат есім+зат есім+сын есім+зат есім
Линзаның оптикалық центрі	Оптический центр линзы (лат. lens – «жасымық»)	Зат есім+сын есім+зат есім
Металдардың актив қатары	Активный ряд металлов (лат. metallum – «шахта»)	Зат есім+зат есім
Мөлдік көлем	Молярный объем (лат. moles – «масса, зор»)	Сын есім+зат есім
Фидуциялық жауапкершілік	Фидуциарная ответственность (лат. fiducia – «сенім»)	Сын есім+зат есім
Сілті-жер металы	Щелочно-земельный металл (лат. metallum – «шахта»)	Зат есім+зат есім
Табиғи радиоактивтілік	Естественная радиоактивность (лат. radio – «сәуле шығару», activus – «әсерлік»)	Сын есім+зат есім
Тізбекті рекурренттік тәсілмен беру	Передача последовательности рекуррентным способом (лат. recurrens, recurrentis – «қайта оралатын»)	Зат есім+сын есім+зат есім+етістік
Тірі организмдер	Живые организмы (гр. organon және лат. organizo – «келісті түрге келтіру»)	Сын есім+зат есім
Кумулятив инвестициялар	Кумулятивные инвестиции (лат. cumulatus «толық, аяқталған»), (лат. invest – «салым салу»)	Сын есім+зат есім
Капитал қамтымы	Капиталоемкость (нем. kapital – «басты нәрсе, негізгі қаржы»)	Зат есім+зат есім
Фирмалық тағам	Фирменное блюдо	Сын есім+зат

	(итал. <i>firma</i> – «қойылған қол»)	есім
Жылдық параллакс	Годовой параллакс (гр. Παράλλαξις, параллаксис – «ауысу»)	Сын есім+зат есім
Екіөлшемді наноматериалдар	Двумерные наноматериалы- (грек. <i>πᾶνος</i> – «ергежейлі»)	Сын есім+зат есім
Дифракциялық тор	Дифракционная решетка (лат. <i>diffractus</i> – «сындырылған»)	Сын есім+зат есім
Идеал тербелмелі контур	Идеальный колебательный контур (франц. <i>idéal</i> , грек. <i>idéa</i> – «идея, үздікүлгі»)	Зат есім+сын есім+зат есім
Индукциялық генератор	Индукционный генератор (лат. <i>inductio</i> – «ойсалу, бағыттау»)	Сын есім+зат есім
Толқындар интерференциясы	Интерференция волн (лат. <i>interferens</i> , бастап <i>inter</i> – «арасында» + <i>ferens</i> – «тасымалдаушы»)	Зат есім+зат есім
Корпускулалық-толқындық дуализм	Корпускулярно-волновой дуализм (лат. <i>корпускулум</i> – «бөлшек») – классикалық (кванттық емес) физикадағы бөлшек, дуализм (лат. <i>dualis</i> – «екі жақты»)	Сын есім+зат есім
Нейтрондардың көбею коэффициенті	Коэффициент пролиферации нейтронов (ағылш. <i>neutron</i> , латын. <i>neuter</i> – «ол да емес, басқа да емес»)	Зат есім+етістік+зат есім
Нанотүтік	Нанотрубка (грек. <i>πᾶνος</i> – ергежейлі)	Зат есім+зат есім
Репродуктивті еңбек	Репродуктивный труд (ре. және лат. <i>produco</i> «өндіремін»)	Сын есім+зат есім
Жаңа сауда теориясы	Теория новой торговли (гр. <i>theoria</i> – «пайымдау, анықтау»)	Зат есім+зат есім
Бағдарламалық интерфейс	Интерфейс программный (<i>interface-inter</i> -«өзара», <i>face</i> - «бет жағы»)	Сын есім+зат есім
Циклді алгоритмдер	Алгоритм ветвления (лат. <i>algorithmi</i> – «реттелген нұсқаулар тізбегі»)	Сын есім+зат есім
Шытырман туризм	Adventure-туризм (франц. <i>tourisme</i> – «серуендеу, саяхат»)	Сын есім+зат есім

Кесте 2 – Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған будан терминдер

Термин	Өзге тілдегі атауы, шетелдік субстрат мағынасы
Көппартиялық	Многopартийность (лат. partis – «бөлік, топ»)
Галогендеу	Галогенирование (еж.грек. ἄλς– «тұз» және γένοςи– «шығуы»)
Гибридтену(хим.)	Гибридизация (лат. hybrida– «гибрид»)
Нитратсыздану	Нитратирование (грек. nitron – «сода, селитра»)
Детекторлау	Детектирование (лат. detectio –«ашу, табу»)
Дифференциалдау	Дифференцирование (фр. differentiation, лат. differentia – «айырымы, айырмашылық»)
Иммерсивтілік	Иммерсивность (лат. immersio –«сүңгу, бату»)
Инерттілік	Инертность (iners – «әрекетсіз»)
Синхрондылық	Синхронность (гр. syn – «бірге», гр. chronos –«уақыт, мерзім»)
Модулдену	Модулирование (лат. modulus – «мөлшер»)
Мобильдік	Мобильность (лат. mobilis – «қозғалушы»)
Йодтау	Иодирование(лат. Iodum, еж.грек ιώδης – «күлгін»)
Клондау	Клонирование (грек. clon –«ұрпақ, бұтақ»)
Кокстау	Коксирование (нем. koks– «көмір») көмірді немесе мұнайлы шикізаттарды кокстеу арқылы алынатын жасанды қатты отын
Комплементарлық	Комплементарный (франц. compliment–«бірін-бірі толықтырушы»)
Конфиденциалдық	Конфиденциальность (лат. confidentia – «сенім»)
Менторлық	Менторство (ағылш. mentor –«тәлімгер»)
Метандылық	Метанирование (фр. méthane, лат. methanum–«метан»)
Эфирлендіру	Этерификация (еж.грек.. αἰθήρ – эфир және лат. facio – «жасаймын»)
Электрлену	Электризация (көне гр. ἤλεκτρον – «электрон»)
Плюрипотенттілік	Плюрипотентность (лат. pluralis – «көп», potentia –

	«күш, қуат»)
Полимерлеу, Полимерлену	Полимеризация(еж. грек. πολυμερής—«бірнеше бөліктен тұратын»)

Кесте 3 – Аралас тәсілмен жасалған будан терминдер

Термин	Өзге тілдегі атауы, шетелдік субстрат мағынасы
Иррационал өрнек	Иррациональное выражение (лат. irrationālis – негізсіз, бейсаналық)
Квадрат түбір	Квадратный корень (лат. quadratus—«төртбұрыш»)
Квадрат үшмүше	Квадратный трехчлен (лат. quadratus—«төртбұрыш»)
Этан (сірке) қышқылы	Этановая кислота (лат. ethanum, химиялық формула – C_2H_6 немесе H_3C-CH_3)
Факультативтік міндеттеме	Факультативное обязательство (лат. facultas – «мүмкіндік»)
Факультативтік хаттама	Факультативный протокол (лат. facultas – «мүмкіндік»)